

УЖГОРОДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

М.М.Вегеш

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Т.І

*Історія
Карпатської України
(1938–1939)*

Ужгород – 2000

УДК 9 (47) Зак
В 26
ББК 63.3 (4 Укр) 62

Рецензенти: доктор історичних наук, професор, академік Міжнародної слов'янської академії наук, завідувач кафедри історії України Ужгородського державного університету В.Є.Задорожний,
доктор історичних наук, професор кафедри політології Ужгородського державного університету В.І.Худанич

Відповідальний за випуск і упорядник видання:
кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та історіографії Ужгородського державного університету М.В.Олашин

Рекомендовано до друку на засіданні НДІ Карпатознавства Ужгородського державного університету 18 березня 2000 року, протокол № 4 та редакційно-видавничою радою УжДУ.

До першого і другого томів «Історичних досліджень» доктора історичних наук Миколи Вегеша ввійшла узагальнююча монографія «Історія Карпатської України (1938–1939)», в якій вперше в історіографії на основі введення до наукового обігу оригінальних джерел, системно висвітлюються взаємопов'язані проблеми комплексної теми: міжнародне становище краю наприкінці 30-х років та вплив міжнародного фактору на соціально-економічний, суспільно-політичний і національно-культурний розвиток Карпатської України, аналізуються головні етапи еволюції державно-правового статусу Підкарпатської Русі – Карпатської України.

Видання являє собою розширений варіант докторської дисертації Миколи Вегеша, успішно захищеної ним на засіданні спеціалізованої вченої ради Інституту історії України Національної Академії Наук України у вересні 1998 р.

Видання розраховане на широкий загал читачів.

ISBN 966-7400-10-3

©М.М.Вегеш, Історія Карпатської України (1938-1939), 2000

ЛІТОПИСЕЦЬ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

Штрихи до портрета історика М. Вегеша

Події, що відбулися на Закарпатті наприкінці 30-х років нашого століття вважаються такими, що мали загальноукраїнське значення. Це, по суті, був один із важливих етапів творення незалежної Української держави. Зрозуміло, що згадаї події вкрай роздратували господарів Кремля та їх поплічників, викликали категоричне несприйняття у Будапешті і непорозуміння в Празі. Радянські вчені теж змальовували події 1938-1939 рр. на Закарпатті тільки чорними фарбами. Вожді національно-визвольного руху були у них "маріонетками" і "авантюристами", що "продалися фашистам", а сама держава – "так званою Карпатською Україною". І це очорнення продовжувалось десятиріччями, при цьому ігнорувались архівні матеріали та свідчення очевидців і учасників згаданих подій. І тільки здобуття Україною незалежності поставило на порядок денний перегляд і переосмислення багатьох історичних подій і явищ. Ліквідувати одну з "білих плям" історії краю стосовно Карпатської України взявся молодий історик, земляк Августина Волошина і Василя Гренджі-Донського Микола Вегеш.

* * *

Микола Миколайович Вегеш народився 28 листопада 1962 р. в смт. Міжгір'я. Закінчив Міжгірську середню школу (1979) та історико-педагогічний факультет Івано-Франківського педагогічного інституту (тепер Прикарпатський університет ім.В.С.Стефаніка) (1984). Йому неабияк пощастило, що серед вузівських наставників виявився дуже талановитий педагог і вчений, професор

В.В.Грабовецький. Саме він зіграв вирішальну роль у становленні нашого колеги як історика і педагога.

З 1984 р. Микола Вегеш – вчитель історії Силевирської СШ, що на Міжгірщині. У педколектив влився легко, бо любив історію, дітей, пройшов серйозну педагогічну практику під час навчання в інституті. Підтвердженням сказаному може служити й той факт, що вже в 23 роки Миколі Миколайовичу Вегешу доручають керівництво Міжгірським районним методичним об'єднанням вчителів історії. Однак бажання присвятити своє життя розкриттю важливих таємниць цікавої історичної науки з часом тільки посилюється. Тому молодий вчитель не тільки забезпечує високий рівень навчально-виховного процесу в школі, але й, жертвуючи вільним часом, готується і складає кандидатські іспити, дописує в періодичні видання, зустрічається з окремими науковцями з метою необхідних консультацій.

У 1990 році відбувається різкий поворот в житті Миколи Вегеша. Він поступає на денне відділення аспірантури при кафедрі історії СРСР Ужгородського державного університету. При цьому звертаємо увагу на два моменти: по-перше, аспірант мав за собою два складені іспити кандидатського мінімуму; по-друге, було чітко визначено тему дисертаційного дослідження: історія Карпатської України (1938-1939рр.). Можемо виділити й третій позитивний момент: наявність значного обсягу зібраного архівного матеріалу з обраної теми. Молодий історик зразу включається у важку наукову працю, наслідком якої була поява низки наукових і науково-популярних публікацій. А через два роки стає асистентом кафедри історії України. На зміну проф. В.І.Льку приходять і новий науковий керівник, завідувач згаданої кафедри – професор В.Є.Задорожний.

Історик вчасно завершує написання кандидатської дисертації і успішно захищає її у березні 1994 р.

У 1997 р. відбувається новий поворот у житті Миколи Вегеша. Його переводять на посаду доцента кафедри політології Ужгородського університету. Треба підкреслити, що зміна кафедри не призвела до зміни наукових зацікавлень нашого колеги. Він продовжує інтенсивно розробляти проблему Карпатської України. Але робить це в іншому ракурсі - висвітлює події 1938-1939 рр. на Закарпатті в контексті міжнародних відносин. З'являються нові монографії, брошури, десятки статей з цієї проблеми. Закономірним результатом став захист у 1998 році дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук із спеціальності "всесвітня історія".

Після захисту докторської дисертації професор М.М.Вегеш не зменшив наукових "обертів". Він продовжує невтомно трудитись в царині історичної науки, серйозно відноситись до навчально-виховної роботи та громадських доручень. Ось такі основні життєві віхи молодого українського історика.

* * *

Приступаючи до короткої характеристики наукових здобутків професора Миколи Вегеша, ще раз нагадаємо, що його головну наукову проблему складають події Карпатської України 1938-1939 рр. Саме згаданій проблемі присвячена написана у співавторстві перша книга - "Велич і трагедія Карпатської України : Історико – популярний нарис" (Ужгород, 1993) та монографія "Карпатська Україна (1938-1939): соціально-економічний і політичний розвиток" (Ужгород, 1993), низка статей, а також кандидатська дисертація. У згаданих публікаціях та дисертаційному дослідженні історик показав розвиток промисловості, сільського господарства та торгівлі Закарпаття наприкінці 30-х років ХХ ст. Він довів, що ситуація в

економіці краю суттєво погіршилась після рішень Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. , коли значна територія краю (разом з Ужгородом, Мукачевом і Береговом) відійшла до Угорщини. Ці втрати дуже сильно позначились на розвитку залізничного транспорту і торгівлі. На думку вченого, більш-менш задовільний стан розвитку був у лісовій та солевидобувній галузях промисловості.

У працях М.М.Вегеша зустрічаємо численні факти, які свідчать про намагання уряду А.Волошина виправити ситуацію в економіці краю. Однак більшість із задумів реалізувати не вдалося через брак коштів і часу. Дуже гостру проблему становило безробіття. Жахливий стан був у медицині. На глибоке переконання дослідника, Карпатська Україна "не мала можливості нормально функціонувати як самостійна, незалежна держава" (Карпатська Україна ...-С.43).

У дослідженнях автора серйозна увага приділена характеристиці внутрішньополітичного становища Карпатської України в 1938-1939 рр. Акцентується увага на основних напрямках діяльності урядів А.Бродія і А.Волошина. Щодо останнього, то історик впевнений, що орієнтація майбутнього президента Карпатської України була проукраїнською і пронимецькою (і доводиться це за допомогою архівних та опублікованих документів). Автор переконаний, що "уряд, очолюваний А.Волошином, орієнтуючись на Німеччину, переслідував при цьому єдину мету: зберегти територіальну цілісність краю, захистити його населення від агресії фашистської Угорщини" (Там же.-С.53).

На сторінках публікацій М.Вегеша зустрічаємо аналіз таких питань, як виникнення Карпатської Січі, підготовка і проведення виборів до Сойму, участь українців Східної Галичини, Північної Буковини і Надніпрянської України в розбудові Карпатської

України, робота найвищого законодавчого органу новопроголошеної Української держави, боротьба січовиків проти угорських агресорів тощо. Вчений не оминає увагою й окремі дискусійні питання. Серед них причини боїв між січовиками і чеськими войками 13-14 березня 1939 р. в Хусті, суперечності в уряді А.Волошчина (молоді радикали вимагали більш рішучих дій від глави уряду), розпуск всіх політичних партій і утворення Українського Національного Об'єднання (УНО), відкриття концтабору поблизу Рахова та ін. Вжиття вищеперерахованих заходів пояснюється вченим складною міжнародною обстановкою, постійними нападами угорських і польських терористів та діяльністю "п'ятої колони" на Закарпатті.

Загалом, треба відзначити, що саме М.Вегеш вперше змалював об'єктивну картину розвитку подій на Закарпатті протягом жовтня 1938 р.- березня 1939р., приділивши при цьому найбільше уваги аналізу діяльності уряду А.Волошчина в галузі економіки, торгівлі та внутрішньополітичного розвитку. Суттєвим при цьому є те, що висновки, зроблені автором, мають під собою міцне документальне підґрунтя. Саме тому вчені і краєзнавці змогли нарешті познайомитись із правдивими науковими працями, а не ідеологічними агітками.

Друга велика проблема, яку вивчає М.М.Вегеш, це Карпатська Україна на фоні міжнародних подій досліджуваного періоду. Найкраще ця проблема висвітлена у докторській дисертації, двотомній монографії "Карпатська Україна 1938-1939 років у загальноєвропейському історичному контексті" (Ужгород, 1997), а також у написаних в співавторстві монографіях "Карпатська Україна в міжнародних відносинах (1938-1939)" (Ужгород, 1997) та "Міжнародне становище Карпатської України (1938-1939 рр.)"

(Ужгород, 1997). Крім того, ми могли б назвати окремі брошури та десятки наукових статей.

У вищезгаданих працях вперше поставлено і висвітлено наукову проблему у контексті центральноєвропейської політичної кризи наприкінці 30-х років; зроблено аналіз місця, ролі та значення цієї проблеми у зовнішньополітичних концепціях і політиці Німеччини, Італії, Угорщини, Польщі, Румунії, Югославії та деяких інших країн. Автор простежив етапи вивчення досліджуваної проблеми вітчизняними та зарубіжними вченими і запропонував власну її періодизацію. Він справедливо відзначив, що ліквідація Чехословацької республіки у 1938 р. призвела і до ускладнення міжнародного становища Закарпаття, яке на той час нарешті здобуло автономні права у складі ЧСР. Дослідник, на наш погляд, правильно пояснив орієнтацію А.Волошина на Німеччину як на гаранта недоторканості кордонів Закарпаття. На основі глибокого опрацювання архівних джерел (в тому числі й зарубіжних) у працях М.Вегеша об'єктивно висвітлено взаємовідносини політичних сил краю з різноманітними політичними об'єднаннями і організаціями Східної Галичини, окремих європейських та азійських країн, США і Канади. Історик зробив також аналіз державно-правового становища Закарпаття наприкінці 30-х років. Проголошення незалежності Карпатської України вчепий справедливо вважає другим, після визвольних змагань українського народу 1917-1920-х років, етапом у боротьбі за незалежну соборну Українську державу.

Крім комплексних (синтетичних) праць з проблеми Карпатської України (1938-1939 рр.), М.М.Вегеш написав ряд досліджень, в яких розкриваються окремі актуальні аспекти вищезгаданої теми. Думається, що їх короткий перелік наочно засвідчить всебічний підхід автора до вивчення наукової проблеми. Ось він: "Августин

Волощина: До 120-річчя від дня народження видатного громадського, культурного та церковного діяча України" (Слупськ-Ужгород,1994), "Августин Волощина" (Ужгород,1995), "Короткий життєпис Августина Волощина (1874-1945)" (Ужгород,1995), "Смерть президента: (Останні дії життя і смерть президента Карпатської України Августина Волощина)" (Ужгород,1996), "Карпатська Україна і Німеччина (1938-1939) " (Ужгород,1996), " Румунія і Карпатська Україна (1938-1939): Короткий історичний нарис" (Ужгород,1999) та інші. Треба відзначити, що перераховані праці написані на основі доступних архівних джерел, опублікованих документальних і статистичних матеріалів та мемуарної літератури. Автору вдалося познайомитись навіть з особою справою А.І.Волощина, що зберігалася в архівах КДБ СРСР.

М.Вегеш є автором об'єктивних публікацій не тільки про А.Волощина, але й про інших відомих діячів Карпатської України. Десятки студій присвячено видатному поетові, журналістові, редактору "Нової свободи" В.Гренджі –Донському (1897-1974), прем'єр – міністрові уряду Карпатської України Ю.Реваю (1889-1979), президентові Гуцульської республіки (1919), міністрові збройних сил в уряді А.Волощина С.Ключуракові (1895-1980), членові президії Союзу М. Брацайку (1883-1969) та депутатові Союзу Ю.Брацайку (1879-1955), заступникові команданта і начальнику штаба Карпатської Січі М.Колодзінському (Гузару) (1903-1939) та іншим. Безперечно, саме завдяки науковій діяльності М.М.Вегеша десятки активних діячів Карпатської України не тільки повернулись із забуття, але здобули чесне ім'я, позбувшись надуманих обвинувачень і ярликів ("вороги народу", "запроданці", "фашисти", "націоналісти", "зрадники", "маріонетки", "холуї чужих господарів" тощо).

В бібліографії праць українського історика знаходимо публікації, які розкривають тему "Хуст – столиця Карпатської України". Їх порівняно небагато, але вони об'єктивно висвітлюють роль Хуста в подіях, що відбувались на Закарпатті після Віденського арбітражу, коли уряд А.Волошина змушений був залишити Ужгород і перенести місце свого осідку в Хуст, де й відбувалися основні події. До речі, історик вперше поставив вищезгадану тему і ґрунтовно розкрив її.

Завершуючи мову про основну наукову проблему професора М.М.Вегеша, звернемо увагу на той факт, що дослідник вивчає її не тільки в історичному, але й джерелознавчому та історіографічному аспекті. Так, у журналі "Сучасність" (№4 за 1993 р.) він опублікував у співавторстві з В.Є.Задорожним статтю "Карпатська Україна в світлі нових документів". Назвемо ще кілька статей історіографічного характеру: "Українська преса Східної Галичини про Карпатську Україну (1938-1939)" (1994), "Карпатська Україна 1938-1939 рр. у світлі європейської періодики" (1995), "Карпатська Україна 1938-1939 в українській історіографії" (1997), "Карпатська Україна в 1938-1939 роках: еволюція оцінок (1997) та ін. Крім того, у співавторстві з В.В.Турянцею уклав бібліографічний покажчик "Августин Волошин (1874-1945)" (Ужгород,1994).

Однак дослідник не "замкнувся" на проблемі Карпатської України. Інші етапи розвитку історії України теж привертала (і зараз привертають) його увагу. Доведемо це, дотримуючись хронологічного принципу. Скажемо, що вже період Київської Русі цікавив нашого колегу. Зупиняв він свій погляд і на подіях, що відбувалися в Галицько-Волинському князівстві. Проте найчастіше торкався періоду визвольної війни українського народу проти панської Польщі. Подіям 1648-1654 рр. та непересічній постаті гетьмана

Богдана Хмельницького приділено належну увагу в низці публікацій вченого.

Крім того, М.М.Вегеш цікавиться і проблемою опришківства (тут відчувається вплив колишнього вузівського наставника академіка Академії Наук Вищої Школи В.В.Грабовецького). У публікаціях історика розкриваються окремі маловідомі сторінки життя Олекси Довбуша (1700-1745), опришківського руху на Закарпатті, зв'язків галицьких і закарпатських народних месників тощо.

У публікаціях М.М.Вегеша знайшли відображення такі актуальні наукові проблеми, як проголошення Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР), діяльність Української Повстанської Армії, українське питання в політиці держав Центральної і Східної Європи, голод в Україні в 1932-1933 рр., розвиток Закарпаття (в тому числі й Міжгірщини) у міжвоєнний період, угорська іредента на Закарпатті в 20-30-х роках, становище українців Румунії в післявоєнний період тощо. Все це підтверджує неабияку ерудицію та фахову підготовку професора М.М.Вегеша, його постійну працю над удосконаленням своєї майстерності.

Чимало публікацій вченого присвячено аналізу життєвого шляху та наукової спадщини видатних постатей української історії, що свідчить про його певний нахил і зацікавленість дослідженнями біографічного характеру. Так, більше десятка розвідок присвячено видатному вченому і політику М.С.Грушевському, трохи менше – І.П.Крип'якевичу, далі йдуть – Ф.Вовк, М.Драгоманов та інші. Оригінальним є дослідження, написане у співавторстві, про А.Шептицького ("Громадсько-політична і культурно-освітня діяльність митрополита Андрея Шептицького". – Ужгород,1998). Пише вчений і про інших представників українського народу:

В. Антоновича, Д. Багалія, О. Духновича, І. Лисяка-Рудницького, Г. Сковороду, О. Ольжича, В. Пачовського, В. Шандора та ін. Окрему розвідку присвятив своєму наставникові ("Володимир Грабовецький – видатний історик України".- Ужгород, 1996). Список персоналії можна б продовжити. Зрозуміло, що ми лише окреслили головні напрямки наукових пошуків М. Вегеша.

* * *

Микола Миколайович Вегеш не тільки продуктивний науковець, але й висококваліфікований педагог та методист. Він на високому фаховому та методичному рівні читає курс української політології. У співавторстві з колегами написав такі підручники і посібники: "Становлення і розвиток політичної думки в Україні: (Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, коледжів, ліцеїв та гімназій)" (Ужгород, 1995), "Історія української державності: (Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів, коледжів, ліцеїв)" (Ужгород, 1996), "Основи політології: Навчально-методичний посібник для студентів вищих навчальних закладів" (Ужгород, 1998) і "Політологія: Конспект лекцій" (Ужгород, 1999). Разом з колегами розробив і опублікував "Тематику та методичні поради для практичних занять з історії України для неспеціальних факультетів" (Ужгород, 1996), "Програму курсу "Основи політології" (Ужгород, 1997), "Плани семінарських занять з курсу політології для студентів усіх форм навчання" (Ужгород, 1997), "Програми спецкурсів для студентів гуманітарних факультетів Ужгородського державного університету" (Ужгород, 1997), "Програму курсу "Основи політології". Плани семінарських занять з курсу політології. Програми спецкурсів" (Ужгород, 1998), "Політологія. Соціологія. Програми нормативних курсів і спецкурсів, плани

семінарських занять" (Ужгород, 1999) та інші навчально-методичні праці.

Професор М.М.Вереш багато уваги приділяє керівництву написанням курсових і дипломних робіт студентами відділення політології (а ще раніше – історії України). Завжди пропонує актуальні наукові теми студентських досліджень. Вчить вихованців правильному визначенню структури дослідження, послідовності і систематичності у роботі, умінню викладати матеріал у логічній послідовності і взаємозв'язку, робити правильні узагальнення і висновки. Часто дає студентам книги із власної бібліотеки, яка нараховує кілька тисяч томів.

Микола Миколайович – член вченої ради історичного факультету Ужгородського університету. Виступає зі змістовними пропозиціями щодо покращення навчально-виховного процесу на факультеті. Систематично надає методичну допомогу молодшим колегам.

Часто його запрошують для виступів перед вчителями області, які проходять курсову перепідготовку в Закарпатському інституті методики навчання і виховання, підвищення кваліфікації педагогічних кадрів. Він постійний учасник науково-методичних конференцій загальноукраїнського, регіонального чи вузівського характеру та методологічного семінару, що діє на історичному факультеті УжДУ. Керує наш колега і педагогічною практикою студентів. Ще раніше, кілька років тому, читав курс "Методика викладання історії в школі". І тут йому згодився досвід, набутий під час роботи в школі. Микола Миколайович постійно цікавиться новинками педагогічної науки, вивчає педагогічний досвід своїх колег, запроваджуючи окремі його елементи у свою роботу. Впевнені, що він працюватиме у цьому напрямку й надалі.

* * *

Історик М.М.Вегеш – активний і у політичній та громадській роботі. Він був серед демократичних сил, що виборювали незалежну Україну. Балотувався у народні депутати Верховної Ради України у 1994 році. Був секретарем УРП, а потім - УКРП. Член Конгресу української інтелігенції. Бере активну участь у роботі Закарпатського крайового товариства "Просвіта". М.М.Вегеш – голова редколегії неперіодичних видань: "Проблеми історії, філософії та літературознавства України: (Наукові записки вчених Ужгородського державного університету)" (1996-1997) і "Актуальні та малодосліджені проблеми історії України" (1998), член редколегії "Наукового вісника Ужгородського університету. Серія: Історія" (1998). Він член Всеукраїнського Біографічного товариства, очолює його закарпатське відділення. Микола Миколайович часто входить до складу оргкомітетів з проведення науково-теоретичних і науково-практичних конференцій (серед найважливіших треба згадати присвячені 50-річчю загибелі Августина Волошина та 60-річчю Карпатської України).

За здобутки у галузі історичної науки, навчально-виховній та громадській роботі професору М.М.Вегешу неодноразово оголошувалися подяки. Крім того, його обрано академіком Міжнародної Слов'янської Академії наук (1999). Він є також лауреатом премій імені В.С.Гренджі-Донського (1993) та академіка І.П.Крип'якевича (1996). Без сумніву, всі відзнаки заслужені невтомною науковою і педагогічною працею.

* * *

Завершуючи мову про нашого колегу, думаємо, що вдалося нам зобразити в основному об'єктивний портрет талановитого науковця

і педагога, політичного і громадського діяча. Але цей портрет ще далекий від завершення. І не наша в цьому вина. Бо герой нашого нарису продовжує багато працювати (і вихід його книги в Румунії тільки підсилює сказане), тому в його портреті з'являються нові штрихи, які глибше і всебічніше характеризуватимуть науковця. Ми щиро зичимо йому подальших успіхів на теренах історичної і політологічної наук.

Микола ОЛАШИН,
кандидат історичних наук, доцент,

ВСТУП

Утворення Карпато-української держави – результат багаторічної діяльності українських патріотичних сил у всіх сферах суспільно-політичного життя. Однак, не можемо не вказати, що короточасне існування автономного, а згодом самостійного Закарпаття (Підкарпатська Русь, Карпатська Україна) співпало з гострою політичною кризою в Центральній Європі, яка мала місце напередодні Другої світової війни. Закономірно, що міжнародний фактор робив свій відбиток на суспільно-політичні процеси, які відбувалися в Європі взагалі, Чехословаччині та Закарпатті – складовій її частині, зокрема. Незважаючи на складність тогочасної міжнародної обстановки, Закарпаття вибороло автономні права й будувало свою державність у союзі з чехами і словаками.

З'ясування цих, та деяких інших проблем, об'єктивне і всебічне вивчення місця і ролі Карпатської України в контексті центральноєвропейської політичної кризи напередодні Другої світової війни заслуговує спеціального дослідження. Віддаючи належне авторам змістовних праць з історії Закарпаття, необхідно констатувати, що з'явилася величезна кількість публікацій, які не тільки грішать фактичними помилками, а й заполітизованістю, що нерідко призводить до спотворення загального історичного процесу і місця в ньому Карпатської України. Вперше введені до наукового обігу документи дозволяють по-новому дивитися на події піввікової давності, радикально переосмислити попередні оцінки, повернути із забуття десятки забутих імен. Становище Карпатської України

наприкінці 30-х років необхідно розцінювати в двох площинах: як суб'єкта політичних процесів, що відбувалися напередодні Другої світової війни у Центральній Європі, і як один з етапів боротьби українського народу за відновлення власної державності, враховуючи при цьому той факт, що мова йде про окрему частину українських земель.

Двадцятирічне перебування в складі демократичної Чехословацької республіки створило оптимальні умови для різнобічного національно-культурного розвитку Закарпаття, хоча не варто його ідеалізувати. Завдяки активній діяльності українських партій, товариств, окремих громадсько-культурних діячів поступово зростала національна свідомість краян, які, фактично, пройшли своєрідну еволюцію від угорських русинів до закарпатських українців, самоусвідомлення своєї ідентичності, до ідеї політичної єдності з усім карпатським народом.

Ставлення Чехословаччини до Закарпаття й української проблеми загалом суттєво відрізнялося від політики щодо української ідеї інших країн Європи, перш за все Польщі. Цей факт, безперечно, сприяв у проведенні А.Волошином чіткого українського курсу, хоча й з орієнтацією на покровительство Німеччини, а автономні уряди Закарпаття одержували всебічну підтримку з боку українців Східної Галичини, європейських країн, США і Канади, які бачили в автономній державі зародок майбутньої соборної України. З'ясування цієї проблеми має незаперечне науково-пізнавальне значення. Невелика гілка українського народу, одержавши матеріальну і моральну підтримку української еміграції, викликавши здивування в

цілому світі, здобула можливість в певній мірі проводити власну внутрішню і зовнішню політику, наслідком якої була спроба формування української державності. Такої можливості не мали українці, які знаходилися під тоталітарним режимом в СРСР, у складі Польщі та Румунії.

Актуальність даного дослідження полягає також у необхідності розвінчування тверджень сучасних теоретиків неорусинства, які ставлять під сумнів належність краю до України. Вони всіляко заперечують закономірність політичних процесів, що мали тут місце в 1918–1919 рр. і, особливо, наприкінці 30-х років, роблять спробу довести, що ідея самостійності Карпатської України була привнесена на Закарпаття ззовні, зокрема з Галичини. Використані автором джерельні матеріали ряду вітчизняних і зарубіжних архівів аргументовано доводять всю безпідставність і псевдонауковість таких сепаратистських тлумачень. Вони, навпаки, переконують, що Карпатська Україна була творінням місцевих чинників, хоча на неї мали вплив ряд міжнародних і внутрішніх факторів.

Предметом наукового дослідження є вивчення і аналіз міжнародного становища Карпатської України, її політичного, соціально-економічного і культурного розвитку напередодні Другої світової війни. На основі численних архівних і опублікованих джерел вперше в історіографії робиться спроба комплексного дослідження всієї сукупності вищеназваних проблем.

Хронологічні межі роботи охоплюють період від вересня-жовтня 1938 р., коли політичні сили Закарпаття активізували

свою діяльність в боротьбі за автономні права і незабаром їх здобули, до кінця березня 1939 р. – проголошення незалежності Карпатської України та початковий період окупації краю військами гортистської Угорщини. Для того, щоб простежити закономірність і систематичність тих чи інших процесів (діяльність угорської іреденти в Закарпатті), робиться екскурс в минуле. Це стосується також емігрантської діяльності А.Волошина та окремих членів його уряду після окупації краю. Такий відхід від хронологічних рамок дослідження робиться виключно для того, щоб простежити еволюцію поглядів закарпатських політичних діячів після поразки визвольних змагань 1938–1939 рр. Незважаючи на незначний відрізок часу, який аналізується в дослідженні, саме наприкінці 30-х років у Закарпатті відбувалися події, що зробили величезний резонанс далеко за його межами. У 1938–1939 рр. український народ Закарпаття в черговий раз переконався, що тільки незалежна Україна може бути гарантом безпеки краю. Виходячи з цього, незаперечним буде твердження, що існування Карпатської України як автономної, а згодом і незалежної держави, прискорило процес возз'єднання всіх українських земель в єдиному державному механізмі.

Методологічну основу дослідження складають принципи історизму, які дозволяють об'єктивно підійти до вивчення суспільних процесів, подій і фактів. В роботі використано аналітичний, порівняльний, системний і конкретно-історичний методи. Поряд з ними паралельно застосовуються якісні та кількісні методи аналізу. Дане дослідження є багатоплановим,

яке переплітається з цілим рядом конкретних дисциплін, зокрема історією міжнародних відносин, політологією, культурологією, правознавством і журналістикою.

Пропоноване наукове дослідження ставить своєю метою об'єктивно, в комплексі, висвітлити процес соціально-економічного, суспільно-політичного і національно-культурного розвитку Карпатської України напередодні Другої світової війни. Для її досягнення автор намагався розв'язати ряд конкретних завдань:

- проаналізувати внесок вітчизняних і зарубіжних істориків у дослідження різноманітних проблем історії Карпатської України наприкінці 30-х років, наголосити на питаннях, які вченими недостатньо вивчені, або перекручувались та фальсифікувались;
- зробити критичний аналіз джерел та мемуарної літератури про Карпатську Україну;
- окреслити міжнародне становище Закарпаття – складової частини Чехословаччини, акцентуючи увагу на його взаємовідносинах з Німеччиною, Угорщиною, Польщею, Румунією, Югославією, СРСР та іншими державами, висвітлити «закарпатську проблему» під час роботи конференцій у Мюнхені і Комарно та Віденському арбітражі (1938 р.);
- уточнити мотивацію орієнтації автономних урядів краю на Німеччину, з'ясувавши еволюцію зовнішньополітичного курсу Третього Рейху щодо Карпатської України;

- показати роль організацій української еміграції в підтримці національно-визвольних змагань закарпатських українців у 1938–1939 рр.;
- висвітлити проблему громадсько-політичних взаємовідносин між українськими політичними організаціями Східної Галичини і урядом А.Волошина;
- з'ясувати роль розвитку народного господарства краю наприкінці 30-х років, наголосивши на змінах, які відбулися після прийняття рішень Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р.;
- показати значення і роль культурно-просвітницької праці автономних урядів, перш за все кабінету А.Волошина, в національно-культурному відродженні закарпатських українців, висвітлити розвиток освіти, літератури, театру та ряду інших культурних чинників, з'ясувати роль українських емігрантів у національно-культурному відродженні краю;
- простежити релігійні відносини у Карпатській Україні;
- дослідити вплив зовнішньополітичного фактору на внутрішньополітичне становище Закарпаття;
- визначити мету і напрями політики автономних урядів в національному питанні;
- охарактеризувати демократичні процеси в краї, аргументувати причини відходу уряду А.Волошина від демократії та встановлення авторитарного режиму;
- дати оцінку збройних сил Карпатської України – ОНОКС, з'ясувати питання їх кількісного складу, озброєння,

- показати роль ОУН в утворенні січових загонів;
- показати еволюцію державно-правового статусу краю (Підкарпатська Русь – автономна держава в складі Чехословаччини, Підкарпатська Русь (Карпатська Україна) – складова частина федеративної Чехо-Словацької республіки, Карпатська Україна – незалежна держава), висвітлити державно-правову діяльність уряду А.Волошина;
 - простежити діяльність уряду Карпатської України в екзилі, акцентуючи увагу на дипломатичних стосунках з Німеччиною та Проводом Українських Націоналістів (ПУН);
 - всебічно розширити фактографічну і джерельну базу дослідження історії Карпатської України і запропонувати ряд нових підходів і напрямів їх подальшого всебічного вивчення.

Спроба дати відповідь на вищеназвані проблемні питання дає можливість заповнити суттєву прогалину в історії України, дозволяє по-новому підійти до розв'язання низки проблем вітчизняної історії. Основні результати даного дослідження викладалися автором на більш ніж тридцяти міжнародних, республіканських, міжрегіональних конференціях. Серед праць, покладених в основу цієї узагальнюючої монографії 2 індивідуальні та 5 колективних книг, понад 10 брошур, циклі тематичних статей, опублікованих в наукових виданнях України, Великобританії, Чехії, Словаччини, Румунії, США і Канади. Тема даного дослідження є одним із напрямів нашої

наукової діяльності. Всього з проблем історії України і Чехословаччини міжвоєнного періоду автором опубліковано понад 200 наукових робіт загальним обсягом близько 190 друк.арк. Найповніше названа проблема знайшла своє відображення на сторінках авторських монографій «Карпатська Україна 1938–1939 років у загальноєвропейському історичному контексті» (В 2-х томах. – Ужгород, 1997) і «Закарпаття в контексті центральноєвропейської політичної кризи напередодні Другої світової війни» (Київ– Ужгород, 1998).

Пропонована читачам монографічне видання суттєво відрізняється від попередніх тим, що в ньому з'явилися два нові розділи – «Джерельна база історії Карпатської України» і «Соціально-економічне становище Карпатської України». Зазнали окремих уточнень і змін деякі розділи, що публікувалися раніше.

РОЗДІЛ I

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ІСТОРІЇ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

Використавши здобутки історичної науки з досліджуваної проблеми, автор вважав одним важливих своїх завдань пошук, виявлення і введення у науковий обіг нових архівних джерел. Зокрема нами опрацьовані документи, які зберігаються в Державному архіві Закарпатської області (ДАЗО) в м.Ужгороді та Берегові, Центральному Державному історичному архіві України у Львові (ЦДІА у Львові), Центральному Архіві Міністерства Державної Безпеки Росії в Москві (ЦАМДБ Росії), особистих архівах закарпатського священника Ф.Горвата і члена ревізійної комісії УНО М.Бандусяка, Архіві Міністерства Закордонних Справ Чеської Республіки (AMZV) і Військово-Історичному Архіві Чеської Республіки (VNA) в Празі, Державному архіві Угорщини (OL) та Військово-Історичному Архіві Угорщини (HL) в Будапешті, архівах м.Клуж і Бая Марє (Arhivele Cluj-Napoca M.J.; Arhivele statului Baia Mare) в Румунії. Найбільший науковий інтерес для нас становили фонди ДАЗО. Особлива історико-пізнавальна цінність міститься у третьому фонді під назвою «Президія уряду Карпатської України». Це сотні документів про внутрішньополітичну діяльність уряду Карпатської України, різноманітні розпорядження, директиви, постанови і звернення, а також матеріали 17-го фонду «Президія Міністерства внутрішніх справ Карпатської України», що досі вивчалися лише частково, їхній аналіз дає можливість з'ясувати

такі складні питання, як діяльність угорської іреденти, відносини між чехословацьким і українським урядами тощо. У фонді 1148 під назвою «Центральна Рада в Хусті» особливу цінність являє собою справа №2, в якій міститься доповідна записка М.Бандусяка про спробу державного перевороту з метою усунення від влади уряду А.Волошина.

У другому фонді «Президія крайового управління і Президія земського уряду Підкарпатської Русі», фонді 4с/18 «Міністерство внутрішніх справ Карпатської України», фонді 63 «Цивільне управління Підкарпатської Русі» містяться цікаві матеріали про діяльність угорських агентів на території Закарпаття, численні угорські та польські листівки, в яких місцеве населення закликалось до збройної боротьби проти законного українського уряду тощо. У 72-му фонді поміщені матеріали, які дозволяють простежити участь членів товариства «Просвіта» в розбудові Карпатської України. Матеріали 19-го фонду – «Міністерство господарства Карпатської України» – дають можливість простежити розвиток сільського господарства, промисловості і торгівлі, рівень безробіття, соціальне становище населення краю. Матеріали ДАЗО значною мірою доповнюють документи Особистого архіву Ф.Горвата, які теж вперше вводяться в науковий обіг. Вони характеризують соціально-економічне становище населення гірських районів, відношення його до уряду А.Волошина.

Цінним джерелом для дослідження громадсько-політичних відносин між політичними організаціями Східної Галичини і Закарпаття є матеріали 205 фонду «Прокурор апеляційного суду

у Львові» ЦДІА у Львові. В них йдеться про масові нелегальні переходи польсько-чехословацького кордону українцями Східної Галичини та про судові процеси над перебіжчиками. Використані автором документи допомагають краще з'ясувати роль ОУН в організації та керівництві нелегальними переходами.

У фонді Н-17681 ЦАМДБ Росії в Москві міститься «Особова справа А.І.Волошина», з якої почерпнуто цінні і маловідомі факти про політичну діяльність А.Волошина в 1938–1939 рр. Президенту Карпатської України доводилось відповідати на численні запитання слідчого МДБ СРСР майора Вайндорфа. Перший допит був проведений 22 травня, після чого послідували наступні – 24 травня, 5, 9, 12, 14, 19 і 20 червня 1945 р. Понад сторінкова «Особова справа А.І.Волошина» дала змогу з'ясувати такі дискусійні питання, як мотиви орієнтації уряду Карпатської України на Німеччину, відносини між політичними силами Закарпаття і ОУН, часткову зміну орієнтації А.Волошина та членів його кабінету після окупації краю Угорщиною. А.Волошин детально описав хід переговорів з керівництвом Проводу Українських Націоналістів у Венеції (Італія) 21 липня 1939 р. Ці матеріали значно уточнили наші попередні висновки. У дослідженні використані ксерокопії та мікрофільми документів 3-го фонду АМЗВ, одиниці зберігання (картони): 606, 620 – політичні справи; 642 – антидержавна агітація проти ЧСР; 655 – партії в ЧСР (1921–1939). В цих документах містяться важливі дані про політичну ситуацію в Чехословаччині і на території Закарпаття, міждержавні стосунки ЧСР з Угорщиною,

Польщею, Румунією. Згадані архівні фонди характеризують політичні організації, що симпатизували Угорщині, висвітлюють діяльність українських емігрантських організацій, аналізують окремих політичних діячів краю. Цікавими у цьому плані видаються справи про античеську і антиукраїнську діяльність польських та угорських терористів, угорську іреденту на Закарпатті. Немаловажне значення мають також матеріали про роль українського населення Східної Галичини у становленні та розвитку Карпатської України.

Документи ВНА в Празі, зокрема, картони 24 – «Справа про останні події», 23 – «Головний штаб армії» проливають світло на рівень військової підготовки збройних сил Чехословаччини до захвату кордонів країни, про оборонні бої 14–18 березня 1939 р. Вони яскраво свідчать, що чехословацька армія мала всі можливості до відбиття нападу ворога, однак планомірно відступала, виконуючи наказ генерала Л.Прхали про евакуацію. У названих картопах наводяться сотні свідчень про збройні сутички між чехословацькими прикордонниками та угорськими терористами. Документи ВНА висвітлюють відносини між закарпатськими націоналістами та керівництвом Німеччини. Особливої уваги заслуговують матеріали справи «Німеччина», які доводять, що вже з листопада 1938 р. встановилися тісні стосунки між керівництвом Карпатської Січі та німецькими службами безпеки. Карпатська Січ систематично проходила вишкіл в Німеччині, а група січовиків готувалася до ведення активних бойових дій на боці Німеччини проти Польщі. Важливі фактичні дані про підготовку нападу Угорщини на

Закарпаття знаходяться у фондах НЛ. Це, зокрема, шодешні записи угорських офіцерів про сам хід наступу, бої з чехословацькими військами та карпатськими січовиками, різноманітні військові оперативні плани. Неабиякий інтерес викликають доповідні записки угорських агентів «Жоффи», «Г» та інших про національно-визвольний рух в Закарпатті, інформативні повідомлення про діяльність «неблагонадійних» політичних діячів краю. У фондах НЛ знаходяться поіменні списки «ворогів святостефанської корони», які після захоплення Закарпаття повинні були бути репресовані. Угорські архівні документи аргументовано доводять, що гортисти задалегідь готувалися до репресивних дій та масових розстрілів. Це нам дає підставу переглянути висновки окремих істориків, що, нібито, репресії були викликані опором проти агресора з боку карпатських січовиків. Сотні свідчень про діяльність угорської іреденти містяться у фондах ОЛ в Будапешті. Окремі справи, віднайдені автором в румунських архівах Клужа і Бая Марє, переконують, що угорські терористи не менш активно діяли в румунських селах Закарпаття («Залізна гвардія», загони Геяша), що змушувало місцеве населення втікати на територію Румунії.

До джерельної бази дослідження увійшли публікації документів і матеріалів [12, 14–19, 24]. Хоча переважна їх більшість видана за роки радянської влади, проте в них поміщені оригінальні документи, які проливають світло на зовнішньополітичну діяльність Німеччини, Польщі, Румунії, Угорщини, Італії, Югославії відносно Чехословаччини і Закарпаття. Окремі аспекти внутрішньополітичного життя краю наприкінці 30-х

років відображені у збірниках документів, підготовлених вченими Ужгородського державного університету [20, 25]. В останні роки з'явилися збірки документальних матеріалів з досліджуваної теми, які дозволяють по-новому подивитися на різні сторони суспільно-політичного життя Закарпаття напередодні Другої світової війни [22, 23]. Заслужують на увагу збірники документів про зовнішньополітичну діяльність Угорщини, видані Угорськими істориками. В них міститься значний фактичний матеріал про шпигунську діяльність А.Бродія, польсько-угорські терористичні акції проти Закарпаття, ставлення Німеччини до краю, підготовку гортистів до вторгнення та окупацію ними цілого Закарпаття.

Окремого розгляду заслуговує щоденник відомого українського письменника і активного учасника подій 1938–1939 рр. В.Гренджі-Донського «Щастя і горе Карпатської України» [13]. Ще в жовтні 1938 р. В.Гренджа-Донський почав писати щоденник, присвячений Карпатській Україні. Тоді він не являв собою чогось єдиного, цілого, завершеного. Проживаючи в Словаччині, складав докупи розрізнені записки і вирішив їх видати окремою книжкою під назвою «Мадярські звірства». Однак цього зробити не вдалося. Словаччина стала союзником Угорщини і Німеччини в роки війни і вихід у світ таких обвинувачувальних матеріалів міг, як вважали, зашкодити «братньому» союзові угорців і словаків. Не вдалося видати цю книгу і пізніше. Втративши всі надії, В.Гренджа-Донський повністю віддав себе роботі над художніми творами. В останні роки життя він працював над романом «Сини Верховини». В

1974 р. письменника не стало. Після смерті батька дочка Зірка Гренджа-Донська вирішила на свої кошти видати 12-томне зібрання його творів. У 8-му томі цього видання поміщено щоденник В.Гренджі-Донського «Щастя і горе Карпатської України». В передмові до нього упорядники тому й пишуть: «Ми раді, що, хоч із великим спізненням, – бо майже по 50-ох роках після цих історичних подій, – маємо можливість сповнити бажання автора й опублікувати його цінні матеріали» [13, передмова]. Мрія письменника здійснилася, але вже після його смерті.

Щоденник В.Гренджі-Донського складається з двох великих за обсягом розділів, які доповнюють один одного. У першому – «3 великих днів Карпатської України» – описані події з 7 жовтня 1938 р., коли політичні сили краю виборили автономні права, до 15 березня 1939 р., коли закінчилося останнє засідання Союму Карпатської України, на якому була проголошена незалежна держава і обрано президентом Августина Волошина. Автор у першому розділі щоденника детально описав прихід до влади А.Бродія, його арешт і призначення Прагою прем'єр-міністром А.Волошина, соціально-економічну і політичну діяльність обох автономних урядів. На сторінках цього розділу читач знайде великий фактичний матеріал про напади угорських і польських терористів, антиукраїнську діяльність проугорської «п'ятої колонії». Письменник не замовчує також конфлікти, які виникали в українському таборі.

В.Гренджа-Донський детально описав вибори і самі

засідання Сойму Карпатської України. Він наводить наслідки голосування по всіх округах краю, не обминаючи жодного населеного пункту. Як відомо, із 92,5% населення, яке взяло участь у голосуванні, 92,4% – проголосували за Українське національне об'єднання, яке очолював Ф.Ревай. «Цим успіхом можемо бути горді, – пише В.Гренджа-Донський, – ніхто не сподівався, навіть крайні оптимісти не очікували такої перемоги. Скажіть тепер, будь-ласка, чи після цього наш народ не сзрілим до державного життя?!» Перший розділ завершується вторгненням угорських гортистів у Карпатську Україну, коли «дикий азійат рішив брутально своїм брудним чоботом здавити вимріяну Волю».

Другий розділ щоденника – «Під чоботом окупанта» – присвячений трагедії Карпатської України та її мужніх захисників. Його хронологічні рамки охоплюють період з 15 березня до кінця серпня 1939 р., коли В.Гренджа-Донський емігрував до Словаччини. Цей розділ, фактично, обвинувачує звірства угорських гонведів та терористів над місцевим населенням. Знаходячись у Тячівській тюрмі, а згодом у концтаборі Вор'юлопош, В.Гренджа-Донський скрупульозно записував свідчення військовополонених, причому робив це нелегально, ховаючись від адміністрації концтабору. У другому розділі поміщені матеріали, в реальності яких сучасний читач почне сумніватись. Однак, так воно було в дійсності. Самі за себе говорять назви свідчень – «Знуцання в Кривій», «Мадярський вояк полоненому вибиває око», «Замордування учителя Дмитра Остапчука», «Знасилювання і морд жінок», «Мадяри порють

черева, щоб вилазили кишки», «Гоплять січовиків живими в Тисі», «Штаба заліза до шиї січовика», «В державній лікарні в Кривій рапених розстрілюють кулями «дум-дум», «Гонведи грабують, штиком видовбують золотий міст із рота» тощо. Неабияку цінність становить додаток до щоденника, в якому поміщено список загиблих січовиків. Він налічує 116 осіб.

В чому ж сила щоденника В.Гренджі-Донського? Сила його в правдивому висвітленні подій. Він нічого не видумує, а пише все так, як йому переказували. «Щастя і горе Карпатської України» – це не стільки книга автора, як збірник споминів багатьох людей, які пережили радість і трагедію 1939-го року. І саме тому щоденник В.Гренджі-Донського – цінне джерело для вивчення історії Карпатської України. В ньому історик наших днів може почерпнути для себе безліч фактів, яких не знайде ніде. Не випадково, що щоденник високо оцінив відомий історик П.Стерчо. Говорячи про важливість щоденника, він писав: «Ці хронікерські записки мають більшу документальну важливість від якого-небудь старовинного літопису, що на нього історики покликаються з повагою і достовірністю, бо писані вони кожного дня, коли ті події відбувалися, тому і відображені в них безпосередні враження» [13, передмова].

Архівні та опубліковані документи доповнюються матеріалами закарпатської та галицької періодики – цінним джерелом у висвітленні міжнародного, політичного, соціально-економічного та культурного становища Карпатської України досліджуваного періоду. На сторінках газети «Нова свобода», яка видавалася в Хусті, міститься великий фактичний матеріал про

стан розвитку промисловості, сільського господарства, торгівлі та фінансів Карпатської України. Чимало статей, репортажів і повідомлень описують внутрішньополітичне становище країни, руйнівні дії угорських і польських терористів, античеську і антиукраїнську діяльність проугорської «п'ятої колонії» тощо. «Нова свобода» постійно повідомляла своїх читачів про фінансову і моральну підтримку Карпатської України українською діаспорою світу.

Перший номер українського незалежного щоденника «Нова свобода» вийшов 15 червня 1938 р. під редакцією Василя Фірцака (пізніше головним редактором призначили В.Гренджу-Донського). Газета видавалася в друкарні «Свобода», яку очолював майбутній голова УНО Ф.Рєвай. Вона була майже єдиним друкованим органом в Закарпатті, який видавався масовим тиражем. Вихід у світ першого номера газети високо оцінили відомі політичні діячі, представники освіти, науки і культури краю.

Майбутній міністр внутрішніх справ Карпатської України Ю.Рєвай відзначив, що «справа щоденника є загальною справою нашого суспільства, не дивлячись на його партійно-політичний стаж. Наше відродження відповідно до сьогоденної доби в рамках демократичної республіки скорим темпом йде вперед. Народні маси освідомлюються, отже ми, що держимо руку на живчику нашого суспільного життя, не могли не бачити, що без щоденної преси нам більше не обійтися. Пускаємо в світ «Нову свободу» й тільки одне бажаю щоденникові, щоб всі українці спільними силами піддержували його» [34, 1938, 16 черв.]. На

глибоке переконання головного лікаря Карпатської України М.Долиная, «мірилом культурности кожної нації є його преса. Покажи мені пресу, я тобі скажу який це народ... Ми не можемо чекати підмоги від чужих, тільки від самих себе. І я надіюся, що весь український загаль своєю жертволюбивістю підопре нашу «Нову свободу» [34, 1938, 16 черв.]. Його колега, видатний український хірург О.Фединець розмірковував: «Політикою не маю часу займатися, але розумію вагу українського щоденника, який має появитися власними силами. Це велике діло, мало щоденників є на світі, які б виходили на власні сили. Українське громадянство може бути горде на себе, що спромоглося на щоденник» [34, 1938, 16 черв.]. Вихід першого номера газети «Нова свобода» підтримали шкільний інспектор Юлій Гуснай, керівник гуцульської «Просвіти» у Рахові Михайло Марущак, директор торговельної академії в Мукачеві Августин Штефан та сотні інших.

Упродовж 30-х років у Східній Галичині видавалися десятки українських газет і журналів, які висвітлювали історичні події, пов'язані з Карпатською Україною. Лише один їх перелік засвідчує, що українське населення цього регіону мало широкий вибір інформації про міжнародне, соціально-економічне і внутрішньополітичне становище Закарпаття в 1938–1939 рр. Такі видання, як «Літопис Червоної Калини», «Неділя», «На переломі», «Авангард», «Жіноча доля», «Жіноча воля», «Діло», «Новий час», «Нова зоря» та ряд інших, намагалися поміщати на своїх сторінках найширшу інформацію про події за Карпатами.

Головна увага в пресі приділялася висвітленню подій, пов'язаних з боротьбою закарпатців за автономні права. Невідомий автор статті у львівському журналі «Неділя» ще в 1930 р. з обуренням писав про небажання чеських властей надати автономію жителям краю [35, 1930, ч.30]. Преса Галичини постійно нагадує чехословацькому урядові про необхідність виконання взятих на себе зобов'язань. З цього приводу львівський часопис «Діло», який був офіційним друкованим органом УНДО, писав: «Найкраще було би признати слушність чеському урядові, що рішився виконати прийняті десять літ тому міжнародні власні законодавчі зобов'язання щодо Закарпаття» [28, 1931, 24 січ.]. Газета робить докір і польським властям. На її думку, українці Галичини більше заслуговують на одержання автономних прав, бо їхня національна свідомість «де-де вище від того рівня і стапу, що на Закарпатті» [28, 1931, 24 січ.].

Кореспонденти галицьких газет і журналів уважно слідкували за підсумками перепису 1930 р. в Закарпатті. Автор статті «Автономія Закарпаття і новий перепис», надрукованій в газеті «Діло», доводив, що «лише автономічний устрій, загарантований Закарпаттю міжнародним і чехословацьким законодавством, може дати йому можливість прискіпити культурний розв'язок» [28, 1931, 24 лют.]. Висловлювалася надія, що «державний розум чеських керманнів каже сподіватися, що ця справа буде в найближчому часу полагоджена» [28, 1931, 24 лют.]. У 1939 р. «Діло» опублікувало виступ посла чехословацького парламенту Ю.Гусная, який закликав пражський уряд виконати

взяті на себе зобов'язання. Названий посол добивався тільки взаємопорозуміння, коли говорив: «Населення, яке щиро й одверто приєдналося в 1919 році до нашої республіки... як тоді безмежно довіряло вам, так і сьогодні від вас нічого іншого не бажає, як щирого довір'я» [28, 1931, 9 груд.].

Наприкінці 30-х років, поряд з автономії, на першій план висувається подача матеріалів про січневі події 1919 р. Чому саме їм приділялася особлива увага? Вони, на думку галицьких кореспондентів, свідчили про короткочасний, але вагомий за своїм змістом спалах свідомості закарпатців, коли 21 січня 1919 р. 400 делегатів Всеукраїнських зборів в Хусті проголосували за злуку краю з УНР. Робиться висновок, що ці події послужили підґрунтям жовтню 1938 р., коли Закарпаття здобуло автономний устрій. Події 1919 р. висвітлені в статті М.Творидла «Перші революційні проблиски на Карпатській Україні [36, 1938, ч.12], спогадах І.Молеція «Моя виправа на Закарпаття» [36, 1938, ч.4], В.Бірчака «З Ужгороду до Хусту» [28, 1938, 23 лист.].

Хоча галицька преса протягом всього міжвоєнного періоду поміщала інформацію про Закарпаття, однак саме на кінець 30-х років припадає зростання інтересу українців Східної Галичини до краю. Починаючи з жовтня 1938 р. Закарпаття посідає центральне місце на сторінках галицьких газет і журналів. В цьому нема нічого дивного, бо в цей період у Карпатській Україні відбувалися події, що викликали великий резонанс у світі. Враховуючи відсутність належної джерельної бази, свідчення галицької преси, підкріплені архівними документами і науковими дослідженнями, мають важливе значення. Вони

дають змогу з'ясувати позицію, яку займали українці Східної Галичини по відношенню до Карпатської України. Матеріалам, опублікованим на сторінках галицької преси можна довіряти. Цілий ряд їх власних кореспондентів були акредитованими у Закарпатті. Завдяки їм читачі мали змогу одержувати регулярну інформацію, як правило, відразу після подій. У цьому відношенні слід виділити репортажі і статті власкора львівського часопису «Діло» Р.Голіяна.

Нерідко преса Східної Галичини поміщала на своїх сторінках передруки з урядової газети «Нова свобода». Однак, необхідно відзначити, що першочергова увага надавалася статтям, репортажам і коментарям власних кореспондентів.

Міжнародне становище Карпатської України наприкінці 30-х рр. було надзвичайно складним. Серед країн, постійно висуваючих територіальні претензії до краю, виділялася Угорщина. Її уряд вважав себе єдиним повноправним претендентом на оволодіння Карпатською Україною. Галичина уважно слідкувала за розвитком подій у Закарпатті та навколо нього. На сторінках галицької періодики міститься чимало матеріалів про відношення Угорщини, Польщі, Німеччини, Румунії, Англії, СРСР до Закарпаття. М.Данько, автор статті «Європейська криза й українська справа», справедливо писав, що останнім часом «українців згадують у пресі при кожній нагоді» [28, 1938, 2 жов.]. Головною причиною цьому послужили події у Закарпатті, зокрема, здобуття його жителями автономних прав. Українці Галичини всіляко підтримували закарпатців, сподіваючись, що і Польща поступить аналогічно. Що стосується

останньої, то, як заявив міністр закордонних справ А.Бек, «при
нинішньому стані польсько-українських взаємин безумовно
прикрим є сам факт заповідження автономії Закарпаття» [28,
1938, 18 жов.].

Починаючи з жовтня 1938 р. у галицькій пресі, зокрема
часописі «Діло», з'являється цілий ряд публікацій про позицію
Угорщини щодо Закарпаття. Угорський уряд вимагав негайного
проведення плебісциту в країні, сподіваючись на його позитивні
для себе результати. З цього приводу «Діло» передрукувало з
угорської газети «Мадяршаг» статтю «Домагасмося плебісциту
на Підкарпатській Русі». В ній говорилося: «Домагасмося, щоб
руський парід, який 20 років зазнавав стільки лиха під чеськими
пануванням, міг в кінці сам рішити про свою долю» [28, 1938, 6
жов.]. Добре розуміючи, що сама агітація не дасть відчутних
результатів, гортистська Угорщина розпочала активну
дипломатичну роботу, яка нерідко велася нечесними методами
по відношенню до Закарпаття — складової частини федеративної
Чехословаччини. Багато в чому доля краю вирішувалася на
переговорах 1938 р. між Чехословаччиною і Угорщиною в
Комарно. На них угорські дипломати в черговий раз висунули
ідею плебісциту, але вона була рішуче відкинута їх
чехословацькими колегами. Справедливо писало «Діло», що «...
у зв'язку з цими переговорами справа Закарпаття стала
найголовнішою і найактуальнішою проблемою дня» [28, 1938, 7
жов.].

Переговори закінчилися безрезультатно і тоді регент
Угорщини М.Горті звернувся до учасників конференції, яка

проходила у Відні. Преса Галичини детально описала позицію Німеччини, Англії, Франції та Італії до ситуації, яка виникла після завершення угорсько-чехословацьких переговорів. Особливо небезпечною галицька преса вважала пропозицію Італії про поділ Закарпаття на три частини під опікою ряду держав, що сприяло ліквідації Чехословаччини. Однак, на той час Німеччина італійську пропозицію не підтримала, вважаючи за краще включити Закарпаття до складу Словацької держави і тим самим завадити утворенню спільного угорсько-польського кордону. Проте не відкидалося і приєднання краю до Угорщини. Німеччина постійно шантажувала Карпатську Україну, чекаючи, коли Угорщина приєднається до антикомінтернівського пакту. Проблема угорсько-польсько-чехословацьких відносин кінця 30-х років знайшла детальне висвітлення в працях вітчизняних і зарубіжних дослідників, про що мова буде йти нижче.

Український уряд в Закарпатті рішуче виступив проти імперських зазіхань Угорщини. Галицька преса передрукувала з «Нової свободи» інтерв'ю міністра Карпатської України Ю.Ревая, який неоднозначно заявив: «Ми стоїмо на становищі самовизначення всіх народів і на тій базі готові дійти до порозуміння з Мадярщиною» [28, 1938, 20 жов.]. Своє ставлення до проблеми територіальної цілості Закарпаття преса Галичини висловила у статті «Чого хоче українське Закарпаття?». «Нині ті границі, -- писало «Діло», -- без волі українського населення Підкарпаття не має право ніхто змінювати чи їх коригувати. Це слід особливо пригадати чехословацькій владі на випадок будь-

яких переговорів з Мадярщиною» [28, 1938, 20 жов.]. Необхідно відзначити, що доля Закарпаття не залежала від його уряду. Не міг суттєво на неї вплинути і чехословацький уряд. Навколо краю йшла гра, планувалися і проводились різні політичні комбінації, які закінчилися тільки 12 березня 1939 р. Вже наступного дня німецький посол в Бухаресті Ердмапсдорф повідомив Горті і прем'єр-міністра Телекі про дозвіл Гітлера на захоплення Угорщиною Карпатської України одним ударом [413, С.93].

Інколи угорська преса поміщала статті, в яких відмовлялася від раніше надрукованого матеріалу. Так, напівофіційна газета «Постер Льюїд» доводила, що «Мадярщині навіть не снилося посягати на Закарпаття. Всю пресову дискусію довкола цієї справи спричинили диявольські сили московського Комінтерну» [28, 1938, 20 жов.]. Преса Галичини з таким твердженням не погоджувалася. Навіть «Діло» – орган, вороже настроєний щодо СРСР, вказував, що «совітська преса подає дуже мало вісток про українське Закарпаття» [28, 1938, 23 жов.]. Зустрічаємо кілька повідомлень про взаємини уряду А.Волошина з Німеччиною. Преса Галичини підтримувала обрану карпатським урядом орієнтацію. Вона схвально зреагувала на рішення Волошина про продаж книги Гітлера «Майн кампф» і дозвіл німецькій меншині організувати партію нацистського зразка. Повідомлялося також про зворотню реакцію німецького уряду, що виявив задоволення з цього приводу [28, 1938, 22 жов.]. Галицька періодика інформувала своїх читачів про грошову позику в сумі 100 тисяч злотих «на зимову поміч для найбідніших

українців на Підкарпатті», яку обіцяв надати німецький уряд [29, 1938, ч.14]. Говориться про виїзд з Німеччини господарсько-промислової комісії для «усталення планів розбудови Підкарпаття» [29, 1938, ч.12]. Члени комісії переконували А.Волошина, що Закарпаття у недалекому майбутньому нічим не поступатиметься Швейцарії. Висока оцінка давалася ініціативі управи Українського Національного Об'єднання в Німеччині, яка «видала комунікат у справі збірки на національний фонд Карпатської України» [30, 1939, ч.6]. Редакція газети «Діло» вірила в «виразно прихильне ставлення до національного самовизначення Закарпаття нацистського органу «Фелькішер Беобахтер» [28, 1938, 8 жов.]. Складалося таке враження, що Німеччина не дозволить Угорщині захопити Карпатську Україну. Це ввело в оману і пресу Галичини. Газета «Діло» помістила на своїх сторінках оптимістичне повідомлення «Німеччина не допустить до замаху на Карпатську Україну» [28, 1938, 20 лист.]. Підтвердженням такого висновку львівський часопис «На переломі» вважав появу в краї німецьких військових фахівців, які допомагали формувати окремі січові загони на зразок нацистських військ СС [31, 1939, 5 лют.].

Зацікавилася Закарпаттям Великобританія. Власний кореспондент львівського журналу «Неділя» повідомляв про зацікавлення представника Міністерства закордонних справ країни лорда Рансімена українським питанням взагалі, а справами Закарпаття зокрема. Інформувалося про його зустріч з А.Волошином, яка відбудеться найближчим часом [35, 1938, ч.31]. Інший галицький журнал «Жіноча доля», що видавався в

Коломій, опублікував повідомлення «Англіїці цікавляться долею Підкарпаття», в якому говорилося про різке зростання інтересів Великобританії до краю. Воно проявлялося в тому, що «за останній місяць англійські газети помістили около 520 згадок про Закарпаття» [29, 1938, ч.14].

Отже, інформація галицької преси про міжнародне становище Карпатської України в кінці 30-х років свідчила про те, що воно було важким і суперечливим. Не легшим було також соціально-економічне становище, яке особливо погіршилося після рішень Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. Преса Галичини на своїх шпальтах поміщала різноманітні повідомлення щодо цього. Галицький економіст Є.Храпливий опублікував дослідження «Карпатська Україна в числах», в якому переконував, що «продукція в сільському господарстві Карпатської України зростає і це свідчить про зріст хліборобської культури загалом. Нема сумніву, що він буде ще більшим...» [28, 1938, 19 жов.]. Стаття Є.Храпливого була опублікована в 1939 р., а наступного року становище значно погіршилося. Газета «Діло» повідомляла, що «Карпатська Україна має запевнене прохарчування до березня» [28, 1938, 21 груд.]. Зустрічаються матеріали про спроби уряду А.Волошиша виправити становище. Коломійський журнал «Жіноча воля» повідомляв про початок поставок кукурудзи з Румунії [29, 1939, ч.1]. Прийшла також допомога з США, від ОДВУ – «117 великих пакунків, з яких деякі важать по 350 кг. Є в них чоботи, взуття, одіж, шкіра. ОДВУ організує теж збіркову акцію медичних приладів, інструментів та інших потрібних речей для лічниць»

[28, 1939, 14 лют.]. «Через деякий час, – повідомляло «Діло», – ця ж організація вислала на Карпатську Україну товарів на суму 100 тисяч доларів» [28, 1939, 19 лют.].

Переважна більшість матеріалів галицьких газет і журналів висвітлювала переважно позитивні зрушення в економіці Карпатської України. «З Підкарпатської України, – говорилося в коломийському журналі «Авангард», – наспіли вістки, що там мали натрапити на багаті залежі мінеральних руд. Геологічні комісії натрапили на великі залежі земновоску, нікелю, алюмінію, фосфору, вугілля і нафти...» [27, 1938, ч.2]. Добре стояла справа з видобуванням солі. Щорічно в солотвинських копальнях видобувалось 174 тисячі тон солі вартістю 56 млн. чеських крон. З цієї кількості населення Карпатської України споживало тільки 7 тисяч, а решту (167 тисяч) експортували до Чехії [28, 1939, 14 лют.]. На Карпатській Україні діяли 585 млинів і 20 фабрик по виробництву спирту [28, 1939, 14 лют.]. Писала галицька преса про поліпшення руху залізничного транспорту, про відкриття нових залізничних шляхів. Розроблялися нові господарські плани, складалися нові фінансові бюджети. Однак, вони вимагали великих коштів, а їх уряд не мав. Кореспондент львівського журналу «Новий час» змушений був визнати, що «бюджет Карпатської України шкутильгає» [32, 1939, 15 берез.]. Впнними в цьому вважалися чеські власті.

Преса Галичини поміщала матеріали про Хуст – нову столицю Карпатської України. Зверталася увага на кількісне збільшення його населення. «Цікаво, – відмічав власкор «Діла»

Р.Голіян, – що Хуст прийняв, вглинув у себе досить легко кількатисячну хвилю еміграції з окупованої полоси...» [28, 1938, 24 лис.]. Говорилося про велику реформаторську роботу, яка велася в місті, про перспективи нової столиці. Хоча галицька періодика відмічала, що її жителів «тішить не так уже ця перспектива майбутнього Хусту, як ця віра, ця радість, ця воля праці на себе» [28, 1938, 24 лист.].

Кореспонденти галицьких газет і журналів, як і населення Східної Галичини, неодноразово ставили перед собою питання: чи вистойть Закарпаття? Журнал «Жіноча доля» займав оптимістичну позицію: «Насувається питання: чи така мала, переважно гориста країна, дасть собі господарську раду? Приміром, потішаючим приміром, мусить нам бути Швейнарія. Край скель, гір, лісів, вод. а через свою освіту, солідарність, господарність стоїть на чолі найкультурніших народів. І наше Підкарпаття має подібні умовини. Англійські туристи, що цього року численно з'їхались були на Підкарпаття, були красою наших гір захоплені. Підкарпаття має до 300 мінеральних джерел, має пребагаті ліси, відповідні до розведення деревного промислу. Має піднесення, що найкраще надається до садівництва, виноградарства. Підкарпаття має пасовиська, полониши, де може найкраще розвинутися молочарство. Підкарпаття має народ талановитий, здібний, характерний, що перетерпить, не зломився, не зденаціоналізувався навіть у 900-літній мадярській неволі» [30, 1938, ч.20]. Такими бачились галицькому журналісту перспективи соціально-економічного розвитку Закарпаття. Несобхідно констатувати, що преса

Галичини нерідко бажане видавала за дійсне. Не були, зокрема, створені умови для розвитку туризму. Сучасні дослідники справедливо відзначають, що «основним завданням уряду Карпатської України було задовольнити населення краю промисловими та продовольчими товарами» [126, С.62].

На сторінках галицької періодики знайшли відображення політичні події жовтня 1938 – березня 1939 рр. у Карпатській Україні. Галичани з великою радістю сприйняли звістку про призначення 11 жовтня 1938 р. А.Бродія прем'єр-міністром автономного уряду Підкарпатської Русі. Даючи йому характеристику, Р.Голіян справедливо писав, що «цей уряд встановлений компромісним, одноголосним рішенням обох Народних Рад, української та «руської», що є одиночним, тепер діючим представником волі закарпатського населення. Компроміс був наказом хвилини і впливав з безумовної кінченості консолідації, якщо країна не мала потонути у вирі анархії» [28, 1938, 21 жов.]. Преса Східної Галичини через своїх власних кореспондентів на Закарпатті намагалася зустрітися з прем'єр-міністром краю. Р.Голіян взяв інтерв'ю у А.Бродія: «В чому полягають труднощі з устійненням кордонів з Мадярщиною? – Мадяри вимагають від нас південної частини Закарпаття, причому хочуть дістати Ужгород, Мукачів, Севлюш, Королево та відрізати нас від спільного залізничного шляху. Життєздатність Закарпаття була б тоді мінімальна. А коли б з волі великодержав таки прийшло би до плебісциту і коли б тоді південна частина Закарпаття з'явилася таки за мадярами – то що тоді? Ваш уряд твердить, що без тої південної частини

життєздатність держави буде мінімальна. – Думасмо, що такий вислід мало правдоподібний» [28, 1938, 22 жов.].

Із вищенаведеного інтерв'ю випливало, що А.Бродій намагався себе видавати за справжнього поборника інтересів краю. «Діло» уважно слідкувало за діяльністю А.Бродія. 17 жовтня 1938 р. редакція газети «Нова свобода» звернулася з листом до прем'єр-міністра, в якому заявила рішучий протест проти агітаційних дій на користь Угорщини Автономно-Землеробського Союзу, очолюваного ним у недалескому минулому. В листі, передрукованому галицькими газетами, зокрема часописом «Діло», говорилося, що «у неділю АЗС розповсюджували летючки на зразок Мадярищини, в яких населення закликається, щоб вибивало «українських бандитів» [28, 1938, 25 жов.]. Лист закінчувався попередженням про прийняття відповідних мір: «Ми, українці, будемо приневолені в такий самий спосіб відповісти на ці провокації» [28, 1938, 25 жов.]. Не даючи свого коментарю цим подіям, газета тільки констатувала факт.

Після проведеної А.Бродієм конференції з угорськими властями, в редакції газети «Діло» закрився сумнів у тому, що він є справжнім захисником краю, хоча про зраду прем'єр-міністра мова не йшла. «Дивну поголоску реєструє берлінський «Фелькішер Беобахтер»... Конференція прем'єра Карпатської України з Мадярським урядом довела до порозуміння в тому дусі, що мадярська етнографічна територія мала б перейти до Мадярищини, а решта Закарпаття мало б бути незалежною державою, але в митній унії з Мадярищиною...» [28, 1938, 25 жов.].

Це повідомлення до певної міри шокувало Галичину. Редакція газети не повірила в правдивість інформації, вважаючи її провокацією «Фелькішер Беобахтер» і підкинену угорцями: «Ця вістка... така підозріла своїм змістом, що треба вичекати на її офіційне потвердження... Сумніваємось, щоб прем'єр Бродій міг дістати згоду свого кабінету та згоду обох Національних Рад Карпатської України на це» [28, 1938, 25 жов.]. 26 жовтня 1938 р. А.Бродій був заарештований за проугорську шпигунську діяльність «Бродій за добрі гроші (їх знайшли при ньому при його арешті), – повідомляв журнал «Жіноча воля», – хотів продати волю країни, котрою мав правити, відвічним ворогам мадярам» [29, 1938, ч.14]. З'являються матеріали про підготовку судового процесу над А.Бродієм, місцеперебування його сім'ї [28, 1938, 19 лист.].

Новим прем'єр-міністром чехословацький уряд призначив А.Волошина – відомого громадського діяча. Рішення пражької влади галицька преса оцінила, як «передачу влади в руки щирого українця» [29, 1938, ч.14]. Для української преси Східної Галичини характерна певна ідеалізація А.Волошина. Можливо, саме тому відсутні будь-які матеріали, які були б спрямовані проти нього. Постать А.Волошина з'являється навіть в художніх творах. Письменник-сатирик Ф.Гривдик у фейлетоні «Тому двадцять літ» доводив закономірність політичного тріумфу Волошина [36, 1938, ч.12].

Галицька преса не залишала поза увагою і С.Фенцпа, соратника А.Бродія, зокрема його антиукраїнський виступ 17 листопада 1938 р. в Будапешті. «Діло» так передавало слова

С.Фенцика: «Русській народ міг довгі століття задержатися в рамках мадярської держави... Двадцятилітній побут у Чехословацькій державі був неволею, з якої тепер усі «русські» хочуть визволитися» [28, 1938, 19 лист.]. До цього необхідно додати, що наступні події повністю підтвердили висловлювання С.Фенцика. Його думки прослідковуються в антиукраїнських листівках, які набули масового розповсюдження в краї.

Уряду Карпатської України доводилось діяти у надзвичайно складних умовах. До факторів, які ускладнювали і дестабілізували внутрішнє становище в краї, слід віднести постійні напади терористичних загонів з угорської і польської території. Преса Східної Галичини теж не могла обминути цю проблему. На її сторінках регулярно поміщались матеріали з цього приводу. В одному із них розповідалось про сутички з угорськими терористами поблизу Берегова, в яких загинув чеський жандарм Андрій Риган – «щирий прихильник українців». Часопис «Діло» повідомляв деталі його смерті: «Ригана зранили диверсанти в ногу. Опісля підійшов до нього маляр і добив його вистрілом з револьвера в чоло. Потім ще й ограбив убитого героя, забравши в нього 600 чеських крон, годинник, книжку та ще інші дрібні речі» [28, 1938, 19 жов.]. Терористи неодноразово з'являлися в околицях цього міста.

Нерідко карпатським січовикам і чеським прикордонникам вдавалося їх затримувати. Терористи були озброєні «скорострілами, ручними гранатами та автоматичними пістолетами». Значна їх група була ліквідована поблизу Сваляви. «Сторожова служба, – повідомляло «Діло», – взяла в полон 304

озброєних терористів». Ця цифра, безумовно, значно перебільшена. Вона повідомляє хіба-що про загальну кількість затриманих терористів. На думку вищеназваної газети, заарештовані були «інтелігентами, членами расистської ідеологічної організації» [28, 1938, 19 жов.]. Банди терористів щедро оплачувалися угорським і польським урядами. Галицька преса передрукувала інтерв'ю А.Волошина німецькому друкованому органу «Ляйпцігер Нойесте Нахріхтеп», в якому прем'єр-міністр інформував, що «... в кишенях 305 закордонних терористів, яких ми зловили, знайдено не менше як сім мільйонів чеських крою» [28, 1938, 19 жов.]. Зустрічаються повідомлення про українізацію жандармерії, перед якою ставилося завдання зліквідувати терористів [28, 1938, 3 лист.]. Нерідко на території краю давала про себе знати угорська «п'ята колона». На жаль, на сторінках галицької преси майже повністю відсутні відомості з цього приводу. Говориться тільки про істерію, яку підняла угорська преса проти А.Волошина [28, 1938, 28 жов.]. На нашу думку, факти саботажу, ворожої пропаганди, панноження особи Волошина могли викликати двоякі судження у галицьких читачів про розвиток політичних подій у Закарпатті. Саме тому, червоною ниткою через переважну більшість матеріалів проходить ідея всенародної підтримки місцевим населенням уряду А.Волошина. Однак, архівні документи, що неодноразово наводитимуться в нашому дослідженні, свідчать, що справа стояла далеко не так.

Писала галицька преса про розпуск всіх політичних партій в краї і утворення УНО. На сторінках львівського часопису

«Діло» з'являються окремі публікації з цього приводу. Спочатку дасться тільки констатація факту: «Тільки одна листа до Карпатського Союму» [28, 1939, 28 січ.], «Розв'язання політичних партій» [32, 1939, ч.16]. З цих повідомлень важко зрозуміти позицію політичних сил і галицької преси до такого рішення карпатської влади. Наступні публікації більш конкретні. Р.Голіян у статті «Переломові дні Карпатської України» дав таке визначення УНО: «Це нова партія... з тоталістичними засновками, зі своєрідною системою фашизації» [28, 1939, 16 лют.]. Під «системою фашизації» автор статті розумів «строге дисциплінування всього політичного і громадського життя під одною авторитарною кермою». Невідомий автор статті «Розв'язання політичних партій», опублікованій у «Новому часі», вітає це рішення уряду, яке матиме «далекосяжне значіння для внутрішнього життя й національної консолідації Карпатської України», бо «різношерстні політичні угрупування... розбивали національну єдність населення» [32, 1939, ч.16]. Р.Голіян вважав виникнення УНО «потребою часу», необхідністю «зліквідувати всі внутрішні спори та суперечні тенденції, зі зрозумінням, що тільки координація всіх національних течій в одній, дисциплінованій, національно-виховній системі – є в силі та в праві повести нарід на висоту повної самосвідомості свого національного «я», зрозуміння своїх обов'язків і прав у рамках інтересів національної збірності» [28, 1939, 16 лют.].

Період між лютим і березнем 1939 р. детально описав

Р.Голіян на сторінках часопису «Діло». Йому належать кілька репортажів з місця подій («Спокій і право», «Переломові дні Карпатської України», «Тріюмфальні передвиборні збори в Карпатській Україні» та інші). В них він емоційно описав обстановку, в якій проходили вибори. Голіян не залишив поза увагою той факт, коли «... па носилках принесли Івана Гисема, 75-літнього старця без ніг», який віддав свій голос за УНО [28, 1939, 22 лют.].

Червоною ниткою через пропагандистські міроприсмства уряду Карпатської України проходила ідея незалежності. Будь-яка спроба втручання у внутрішні справи краю розцінювалася, як загроза самостійності. Уряд і населення Закарпаття негативно сприйняли звістку про призначення чеського генерала Л.Прхали третім міністром Карпатської України. Засудили цей факт і українці Галичини. Львівський часопис «На переломі» помістив повідомлення «Карпатська Україна не хоче Прхали», в якому констатовалося, що «міністром Карпатської України може бути тільки українець» [31, 1939, ч.6]. Газета «Діло» інформувала читачів про хід «протестаційних сходни проти номінації генерала Прхали карпатоукраїнським міністром», які відбулися 21 січня 1939 р. в Хусті. Аналогічні демонстрації мали місце в Перечині, Білках та інших містах і селах Карпатської України. Вони теж зафіксовані на сторінках названого часопису [28, 1939, 24 січ.]. Редакція львівського журналу «Українське юнацтво» твердила, що лише «сильна Карпатська Січ може бути протиставлена таким актам втручання чеського уряду». Призначення Прхали українським міністром розцінювалося, як спроба «накладати на

український уряд свою руку» [38, 1939, ч.1]. Справа закінчилася прийняттям компромісного рішення: Прхала в новому уряді виконував обов'язки міністра транспорту і практично був усунений від влади. Часопис «Діло» так писав з приводу відставки Прхали: «Гідна постава карпатоукраїнського уряду. Генерал Прхала прийшов до переконання, що він в Хусті зайвий» [28, 1939, 24 січ.].

Населення Східної Галичини мало можливість детально ознайомитися з ходом та результатами виборів до Союму. «Вибори в Карпатській Україні, – говорилося в статті «Вміли одностайно стати», поміщеній на сторінках журналу «Жіноча воля», – сповнили гордістю всі українські серця і для всіх українців на цілیم світі дали дві науки. Перша з них є та, що «тільки в єдності сила», а друга це та, що «як самі собі не поможемо, то ніхто нам не поможе» [29, 1939, ч.5]. Той же журнал писав: «Показалося, що на кожних сто голосів 92 віддало своїй голос на українську державну листу. Це був доказ, що наші брати на Підкарпатті вповні національно свідомі» [29, 1939, ч.4]. Газета «Діло» надрукувала результати виборів у поодиноких округах, а також прізвища послів до Союму [28, 1939, 14, 15 лют.]. В одному з її номерів була передрукована стаття «Волошини про вибори», що являла собою виступ прем'єр-міністра з приводу перемоги на виборах [28, 1939, 15 лют.]. Р.Голіян писав про піднесення рівня національної свідомості закарпатців: «Та ось, коли карпатські українці дістали повну свободу виявити свою волю, вони виявили її так проречисто, що весь світ відкрив очі з дива. Як то?! Хіба це ті самі, про яких деяка преса писала, що вони не

знають, яка їх рідна мова, що тяготять до Мадяричини, що протестують проти уряду А.Волошина? Невже це ті самі?! Карпатоукраїнська людність дала гідну відповідь на всі ті наклепи і клевети» [28, 1939, 14 лют.].

15 березня 1939 р. розпочав свою роботу Соїм Карпатської України. Однак, він проходив в умовах, коли угорська армія вже вторглася в межі суверенної країни. Напад угорських військ співпав з кровопролитними сутичками між Карпатською Січчю і чеськими військами. Вони значно ускладнили обстановку і зробили негативний вплив на розвиток наступних подій. Невідомий автор статті, опублікованої в журналі «Жіноча воля», писав, що 14 березня «чеське військо, яке нібито вважалося «союзниками» карпато-українців, напало на будинок карпато-української Січі в Хусті. Чеські війська почали стрільбу із скорострільів, обстрілювали навіть жіночі відділи. Впали ранені й убиті сини Карпат» [29, 1939, ч.4]. Галицький кореспондент не знав всіх деталей подій 13–14 березня 1939 р., а тому допустився помилки, коли звинуватив чеське військо в нападі на січові відділи. Документи свідчать про протилежне.

Галицька преса високо оцінила нерівний двобій Карпатської Січі з угорською армією: «Тоді, коли вісім мільйонів чехів віддало себе під панування німецької держави без найменшого спротиву, в той час тисячі українців виступили збройно проти мадярської кількатисячної армії». Автори статті змушені були визнати, що «через день–два ворог займе всю територію краю» [29, 1939, ч.4]. Вони розуміли, що січові відділи не в змозі протистояти кадровій угорській армії. На сторінках

галицької періодики зустрічаються різні дані про кількісний склад Карпатської Січі. Часопис «На переломі» називає 17 тисяч чоловік, причому вважає, що ці люди є «вишколеними і зорганізованими на військовий лад» [31, 1939, ч.6]. Той же орган писав, що 5 лютого 1939 р. в Хусті відбулася демонстрація, в якій приймали участь 30 тисяч січовиків. Журнал «Жіноча доля» повідомляв, що одного тільки дня, 17 листопада 1938 р., до Січі вступило 736 нових членів [30, 1938, ч.23]. Часопис «Діло» писав про формування урядом Карпатської України двох легіонів [28, 1938, 3 лист.]. Отже, галицька преса наводить різні цифри про кількісний склад Карпатської Січі, з якими важко погодитись. Вони значно перебільшені.

Малочисельні і погано озброєні січовики, а також учні гімназії виступили на захист своєї держави. Битва відбулася на Красному полі, поблизу с.Копаня. Про це писала львівська газета «Нова зоря»: «Не дасться заперечити факту, що під Хустом відбулася велика битва, в якій з обох сторін полягло багато соток вояків. Мимо всієї симпатії для мадярів не можна не підкреслити, що український народ... хоробро боровся» [33, 1939, 27 квіт.]. Аналогічно можна прочитати в іншому виданні: «... навіть найбільший ворог українського народу мусить признати, що українська молодь по-геройськи обороняла свою волю...» [29, 1939, ч.4]. Угорські власті змушені були визнати, що «під час березневих операцій на Карпатській Україні мадярська армія мала 72 убитих, 163 ранених, 4 пропавших без вісти і 2 полонених» [33, 1939, 20 квіт.].

Матеріали галицької преси про трагедію Карпатської України можна умовно поділити на три групи: 1)повідомлення про репресії угорських гортистів над місцевим населенням; 2)вістки про біженців з Карпатської України; 3)матеріали про поневіряння А.Волошица та членів його уряду по європейських столицях. 18 березня 1939 р. останні захисники Карпатської України припинили опір, хоча деякий час продовжували діяти партизанські загони. Галицька «Нова зоря» повідомляла, що після оголошення угорським урядом амністії, «...більшість членів Січі, які оперували в горах, в останніх днях зложили зброю. Наслідком цього в Карпатській Україні настав уже спокій» [33, 1939, 27 квіт.].

В партизанській боротьбі взяла участь тільки незначна частина січовиків, яка не змирилася з фашистською окупацією краю. Переважна більшість, відступаючи перед переважаючими силами ворога, спробувала пробігтися до Румунії. А.Волошин просив румунську владу не чинити опір втікачам з Карпатської України. Згода була дана, про що стало відомо і в Галичині. Коломнійський журнал «Жіноча доля» повідомляв: «Волошин звернувся за поміччю до румунського уряду», проте, вважала редакція, «помочі... не було ніякої» [30, 1939, ч.9–10]. Названий журнал сам наводить матеріали, які суперечать зробленому висновку. Його редакція одержала кілька листів від січовика Бурі-Воскресенського, в яких він детально описав події, що передували еміграції за кордон. Автор розповів про те, як опинився в зайнятому румунами В.Бичкові, а потім в Сиготі. «Румунська влада ставилася до збігців людяно і прихильно» –

заявив Буря–Воскресепський [30, 1939, ч.4]. Ті, кому успішно вдалося перейти кордон, зустрілися з багатьма проблемами на чужині. Не можна не погодитися з висловлюваннями галицької преси, що «Срібну землю мусіли покинути обдерті, голодні, босі та хворі» [30, 1939, ч.5]. В іншому повідомленні читаємо, що «багато збігців... опинилися без засобів до життя в Празі» [30, 1939, ч.9–10]. Галицька періодика містить відомості про кількість збігців. «У Відні 1500 збігців...» – писала «Жіноча воля» [29, 1939, ч.5]. «Нова зоря» повідомляла про 3000 збігців, які пройшли через віденські станиці» [33, 1939, 14 трав.].

Безумовно, становище втікачів було б гіршим, якби не активна діяльність різноманітних допомогових комітетів. Енергійно працювали члени празького комітету В.Шандор, А.Макаренко, З.Маршда, З.Мірна. Вони встановили тісні зв'язки з українською діаспорою США і Канади, а також дійшли до взаємопорозуміння з чеським Червоним Хрестом, який «погодився давати збігцям безплатний нічліг» [30, 1939, ч.9–10]. Львівська «Нова зоря» помістила повідомлення про грошову допомогу українців Приявора (Югославія) для втікачів з Карпатської України [33, 1939, 21 трав.]. Преса Галичини високо оцінила меценатську діяльність «Всесвітнього Союзу Українок». Ця організація, з осідком у Відні, «старалася про одяг, прохарчування, про дах над головою і потрібні ліки» – повідомляла «Жіноча воля» [29, 1939, ч.5].

Матеріали галицької періодики дають змогу простежити маршрут втікачів з Карпатської України до Румунії, а звідти до

Югославії та Австрії. Однак, не менш масові переходи відбувалися у напрямку до кордонів Словаччини, що не знайшло належного відображення на сторінках галицьких газет і журналів. За кордон смігували не тільки рядові захисники Карпатської України, але і члени уряду на чолі з президентом А.Волошином. Журнал «Жіноча воля» повідомляв, що весь уряд «до останньої хвилини... був в обстрілюваному Хусті. З Хусту перейшли до Рахова. Тепер знаходиться в Югославії» [29, 1939, ч.4].

Наступна інформація сповіщала про святкування президентом Волошином Великодня в Югославії та його переїзд до Відня. «Тут, між іншим, президент мав заявити одному з чужинних кореспондентів, що доля Карпатської України ще не вирішена остаточно і не втратила свого міжнародного значення» – повідомляв травневий номер цього журналу [29, 1939, ч.5]. Зустрічаються матеріали про перебування А.Волошина в Берліні. Для «Нової зорі» було несподіванкою, що він продовжує сподіватися на німецький протекторат: «В Берліні зібралася тепер багато емігрантів з Карпатської України, з Волошином, Реваєм і Клочкраком на чолі, які переговорюють з німецьким правительством у справі натиску на Угорщину, щоб вона дозволила українцям знайти точку спертися на Карпатській Україні. Се дивно супроти попередньої заяви Волошина («Німці нас зрадили») і трудно пересудити вислід тих переговорів» [33, 1939, 27 квіт.]. «Нова зоря» зафіксувала на своїх сторінках участь А.Волошина у богослужінні в Берліні, де «він вписався на листу як Президент Карпатської України з осідком в Хусті» [33, 1939,

30 квіт.].

Цікавими є матеріали про відношення угорського уряду до особи А.Волошина. «Мадярські офіційні кола, – повідомляв «Новий час», – дуже заходились й заходяться біля того, щоб Президент Волошин зложив їм чолобитню, обіцяючи йому (й тільки йому!)... амністію, а до того й почесли» [32, 1939, ч.109]. Однак, не тільки з цієї причини угорські власті зацікавилися особою Волошина. Історик В.Гапич, опрацювавши нові документи Державного Архіву Угорщини в Будапешті, зробив висновок: «Дані угорської дипломатії свідчать про те, що урядові кола Угорщини не були впевнені в правомірності своїх дій щодо окупації Закарпаття і допускали можливість втратити владу над нашим краєм [211].

Українська преса Східної Галичини приділяла належну увагу висвітленню на своїх сторінках становища втікачів з Карпатської України. Опубліковані матеріали свідчать про те, що воно було нелегким, незважаючи на турботу про них різноманітних допомогових комітетів і благодійних організацій. Однак, набагато важче було тим, кому не пощастило своєчасно покинути закарпатську землю. Кореспондент галицького журналу повідомляв, що «усіх діяльних українців, хто ще не втік, мадяри або повпслювали, або задротували кільчастим дротом у таборі інгернованих у Ниредьгазі, де умови відомо які...» [30, 1939, ч.4]. З боєм у серці писала галицька преса про полеглих січовиків. Серед них зустрічаються прізвища Д.Климчуша, С.Росохи, М.Марущака та багатьох інших. Необхідно відзначити, що більшість із них не загинули. Це стосується, зокрема,

В.Гренджі-Донського. Вже 16 березня 1939 р. він був заарештований. Львівська «Нова зоря» повідомляла: «До краю наспіли вістки, що в мадярському таборі в Ніресьгазі перебувають пост Гренджа-Донський, Федір та Юлій Реваї [33, 1939, 8 черв.]. Інформація надійшла правдива, хоч з великим запізненням. В попередніх номерах повідомлялося про його смерть. Професор М.Омельчикова написала некролог «В.Гренджа-Донський». На сторінках «Жіночої долі» знаходимо відомості про трагічну долю режисера державного театру «Нова Сцена» Ю.А.Шерегія. Лейтмотивом галицької преси є віра в те, що кров юнаків і дівчат була пролита цемарно: «...А скільки тих безіменних героїв полягло на полі слави? Тепер нараховують їх вже не на десятки, а на тисячі. Та опануймо себе й обітрим сльози з облич своїх. Знаймо одне: кров пролита за волю свого народу ніколи не пропадає марно, бо це свята кров» [30, 1939, ч.4].

Майже вся європейська преса кінця 30-х років прихильно ставилася до Карпатської України. Статті й повідомлення про розвиток політичних подій у краї опублікували друковані органи Великобританії, Франції, Італії, Югославії, Румунії, Ірландії, Швеції, Німеччини. Виняток становить угорська і польська періодика. В угорських і польських виданнях чи не найбільше дезінформативного матеріалу. «Нова свобода» постійно давала свої пояснення з цього приводу. 29 жовтня 1938 р. у «Новій свободі» з'явилася публікація «Брехні мадярського радіо». З цього часу подібні матеріали майже не зникали зі сторінок газет [34, 1938, 29 жов.]. «Нова свобода» надрукувала статтю «Уй Гіреку» про Карпатську Україну. Серія брехань мадярського

«редактора». Мова йде про поїздку кореспондента цього угорського видання в Карпатську Україну. Підсумком його поїздки була серія статей під назвою «Від Праги до Хуста». Автор статей писав «про наші господарські труднощі, доказує невідрадний стан нашого автобусного сполучення, пише про відсутність товарів у крамницях у Хусті» [34, 1938, 29 груд.]. Хоча «Нова свобода» заперечувала ці факти, однак необхідно погодитися, що становище Карпатської України було дійсно нелегким.

Ряд матеріалів угорської преси присвячено висвітленню результатів виборів до Союму Карпатської України 12 лютого 1939 р. Так, «Аз Уйшаг» опублікував статтю «Анархія на Підкарпатті» та повідомлення «Українська організація Січ тримає в постійному страху населення», в яких доводиться, що ця організація з найбільшою злістю накинулася після виборів і проти мадярів, і на тих «автохтонів», які в виборах голосували проти влади Волюшина, і що ці «автохтони» тікають на Пряшівщину» [34, 1939, 15 лют.]. Будапештський часопис «А маї нап» доводив, що вибори 12-го лютого були сфальсифікованими. Назви публікацій свідчать самі за себе: «Новий скаandal у Європі», «Бенкет чехів на Підкарпатті» тощо. «Пешті Уйшаг» наводить офіційний комушікат, виданий чехо-словацькою пресою службою. Особливо підкреслює, що «одна третина виборців у Хусті голосувала проти листи УНО. В дальшому потішас себе тим, що наше населення по деяких місцевостях виставило мадярський прапор». Аналогічні матеріали можна було прочитати в «Ешті Уйшаг» та «Мадярорсаг» [34, 1939, 15

лют.]».

Переважна більшість матеріалів, поміщених у польській періодичі, висвітлювала проблему «спільного польсько-угорського кордону». Варшавський «Работнік» доводив, що кінцевою метою Польщі повинна бути повна ліквідація самостійної Чехо-Словацької держави. Варшавський «Дзеннік народови» змушений був визнати, що «Берлін не бажає спільної границі між Польщею і Угорщиною». На думку польського часопису «Полонія», у Карпатській Україні тільки тоді настане порядок і спокій, коли «буде повішено 20 січовиків, 200 коли б заарештовано та щоб було видворено 600 українців, які прийшли в Карпатську Україну з Галичини». Варшавський щоденник «АБЦ» звинувачував Угорщину у боязні перед Німеччиною за створення спільного кордону з Польщею [34, 1938, 26 жов.]. Із вищеназваного видно, що угорська і польська преса вміщували матеріали, які взаємно доповнювались і були вороже настроєні проти краю.

Великобританія займала нечітку позицію по відношенню до Карпатської України. Необхідно погодитися з твердженням сучасних вчених, що її уряд фактично усунувся від «підкарпатської проблеми». Однак, незважаючи на це, англійська преса уважно стежила за розвитком політичних подій у Карпатській Україні. На її сторінках з'явилися різноманітні матеріали про розвиток політичних подій в Закарпатті наприкінці 30-х років. 9 жовтня 1938 р. агентство Рейтер повідомляло про позицію Лондона відносно Польщі. «Англійський уряд, – інформував Рейтер, – з'ясував у Варшаві

своє стаповище у справі польського домагання спільного кордону з Мадярщиною у такому смислі, що англійській уряд буде підтримувати тільки такі домагання меншин у Чехо-Словаччині, які мають чисто національну основу» [34, 1938, 9 жов.].

Розвиток політичних баталій навколо Карпатської України привів до зростання зацікавленості англійців долею краю. Якщо у вересні 1938 р. 99 відсотків англійців майже не чули про Карпатську Україну, то вже в жовтні того ж року «пишуться в пресі одверті листи, дискутується над різними можливостями, а лондонські радіостанції щоденно передають вісті про найновіше становище в цій закутині світу... В Англії дуже добре дають собі справу з того, що Підкарпаття має значно більше міжнародне значення, ніж його величина й кількість населення це виправдовують» [34, 1938, 9 жов.]. Справедливо відзначав «Таймс» 11 жовтня 1938 р., що значення «підкарпатської проблеми» має неопінімне значення для трьох сусідів. Висловлювалася надія, що Англія «морально зобов'язана гарантувати кордони Чехо-Словаччини згідно з мюнхенськими непорозуміннями» [34, 1938, 11 жов.].

Лондонській «Обсервер» помістив статтю «Прага перед фактами», у якій відзначалося: «...Переговори з Мадярщиною в Комарні показали аж надто ясно, що Мадярщина керується бажанням радше територіального зросту, ніж розв'язанням етнографічного питання мадярів у Словаччині. Головно ж керується вона бажанням дістати спільні границі з Польщею». На думку «Обсервера», «польсько-мадярський план відірвання

Підкарпатської Русі від Чехо-Словаччини і прилучення її до Мадярщини дістав великий удар через факт створення автономного уряду на словацький зразок» [34, 1938, 16 жов.]. Зацікавлення англійців долею Закарпаття постійно зростало. Свідченням цього є те, що лише за першу половину жовтня 1938 р. в англійських часописах з'явилося 232 статті, нариси і згадки про Закарпаття. Усі вони, майже без винятку, ставилися з великою прихильністю до утворення української автономної держави у складі федеративної Чехо-Словаччини [34, 1938, 29 жов.].

Лондонський тижневик «Таблет» помістив велику статтю «Будуччина України», де чимало місця було відведено Карпатській Україні. «Дейлі Телеграф» помістив розмову свого празького кореспондента з прем'єр-міністром А.Волонгіном. Карпатський голова уряду доводив, що «на Карпатській Україні панує спокій та порядок. Військо і жандармерія роблять кінець терористичним акціям польських і мадярських агентів. Я є в постійному контакті з народом. Слухи, що не маю відваги показатись перед народом, є вудумані...» [34, 1938, 19 лис.]. Англійські кореспонденти нерідко відвідували відділ преси Карпатської України. Так, зокрема, редактор «Таймсу» майор Нель-Нас кілька тижнів знаходився в Хусті. «Англійська преса, – твердив він, – мусила прийти до переконання, що сила мадярської пропаганди оперта на брехню, а тим і втратила довір'я в англійській пресі. Я сам переконався просто на місці. Будьте переконані, що англійська публічна опінія, яка все симпатизує народам, що борються за свою незалежність, отже,

буде з Вами» [34, 1938, 19 лис.].

Зустрічаємо повідомлення про відкриття німецького консульства в Хусті, що, за словами англійського журналіста, дозволить Німеччині «мати остаточну контроль близькосхідної Європи». Є всі підстави вважати, що завдяки Карпатській Україні зростає зацікавленість у Лондоні українською проблемою взагалі. 11 березня 1939 р. відомий прихильник українського народу Ланселот Лотон, редактор часопису «Контемпорарі Рашія» підготував доповідь на тему «Україна є ключем Європи», яку уважно заслухали і обговорили близько двохсот відомих англійських політичних, громадських і господарських діячів» [34, 1939, 13 берез.].

Преса Франції мало чим відрізнялася від англійської. Вона, в основному, прихильно ставилася до «підкарпатської проблеми». 7 жовтня 1938 р. відомий знавець відносин у Східній Європі А.Мусес у статті, яку помістив «Журналь де деба», висловив свої міркування щодо перебудови ЧСР. Він дійшов висновку, що «політичні і психологічні наслідки того можуть бути значні» [34, 1938, 9 жов.]. Не обминула французька преса ані утворення першого автономного уряду краю, ані реакцію на цю подію в Будапешті й Варшаві. Так, зокрема, «Парі Суар» відзначив, що «автономія», а зокрема незалежність Підкарпатської Русі, становить грізну небезпеку для Польщі з її кількома мільйонами українців». Паризькі часописи «Пті Паразісн» і «Журналь» піддали нищівній критиці уряди Польщі та Угорщини, які домагалися спільного кордоцу за рахунок включення Закарпаття до складу Угорщини. «Пті Парізісн»

нагадує Польщі, що ще 20 років тому ця країна «сама була поневолена займанцями. Якби здійснився мадярський план і Підкарпаття опинилося під мадярською окупацією, то ця країна перемінилась би у справжнє вогнище заворушень і неспокій у Середній Європі» [34, 1938, 12 жов.].

На думку французьких кореспондентів, Підкарпаття є «ключем до Східної Європи». Даючи оцінку позиції Німеччини по відношенню до краю, «Парі Міді» доводила: «Німеччина зовсім не зацікавлена в приєднанні Підкарпаття до Мадярщини, в здійсненні польсько-мадярського плану про спільну границю. Політичне завоювання ЧСР відкрило Німеччині дорогу до румунської нафти і румунського хліба, а Підкарпатська Русь лежить якраз на дорозі до Бухареста. Німеччина хоча одверто не виступає проти польсько-мадярських планів, однак не має ніякого сумніву, що вона веде позакулісну роботу, щоб не допустити появи спільної польсько-мадярської границі... Крім того, Підкарпатська Русь відділяється від України так звана Советська територія всього якоюсь сотнею кілометрів. Таким чином, Німеччина зацікавлена, щоб Підкарпаття не дісталось якійсь іншій державі» [34, 1938, 12 жов.].

Паризький часопис «Парі Суар», який видавався мільйонним тиражем, помістив статтю під назвою «Андрій Бродій, Ви хотіли продати Вашу країну за три мільйони». Автор статті підкреслив важливу роль А.Волошина, який «на щастя, перебрав функції голови уряду і врятував країну від неволі» [34, 1938, 12 жов.]. Французький «Ле Матеїн» помістив інтерв'ю свого кореспондента з прем'єр-міністром А.Волошином, який рішуче

виступив проти угорських зазіхань на Карпатську Україну. На запитання, якою буде зовнішньополітична діяльність його уряду, А.Волошин відповів: «Це дуже складне питання. Наша Карпатська Україна є членом Чехо-Словацької федерації, тому її політика буде така, яку поведе Прага». Волошин високо оцінив позицію Німеччини в обороні Карпатської України [34, 1939, 3 січ.]. «Ле Тан» надрукував заяву А.Волошина про відносини його уряду з чехами, які проживають у Карпатській Україні. Прем'єр-міністр детально зупинився на руйнівних діях терористів [34, 1939, 14 січ.].

Французька преса досить часто поміщала матеріали про А.Волошина. Так, уже згадуваний паризький часопис «Пті Парізіс» надрукував статтю «В Карпатській Україні», в якій, зокрема, така оцінка давалася Августину Волошину: «Часто його представляють як типового духовного політика-дипломата з часів Ренесансу. Але цей образ фальшивий. Отець Волошин зовсім не те багате рафіноване духовенство, що засліплювало європейські королівські двори своїм блиском та дорогоцінностями. Батько Волошин між населенням дуже улюблений, розумний і реаліст. Він не є ані мрійником, ані фанатом» [34, 1939, 5 лют.].

Французька періодика справедливо відзначила, що, незважаючи на перебування в складі різних держав, «карпатські українці зі симпатією ставляться на Велику Україну». «Ле Матен» навів розмову свого власкора з міністром внутрішніх справ Карпатської України Ю.Реваєм про взаємини з Німеччиною та Великобританією. Ю.Ревай, зокрема, заявив:

«Німеччина інтересується нами і це без сумніву як частиною Великої України. Я стрінувся в Берліні з очевидною симпатією до цієї проблеми, про яку, як мені видається, був Берлін дуже добре поінформований. Однак тепер іде річ про економічні взаємини... Представник федеративної влади Беран є в тій справі вповні однозгідним зі мною». На закінчення Ю.Ревай підсумував: «Наш народ тут є західною частиною Великої України. Він мусить мати стремління до національної культурної єдності і по-братськи інтересуватися долею других частин цієї України. Для себе пайшла Карпатська Україна розв'язок, вступивши у федерацію, в якій творить незалежну державу» [34, 1939, 5 лют.]. Про зацікавленість французької преси Україною красномовно свідчить той факт, що протягом грудня 1938 р. у Франції з'явилося 300 великих статей про Україну.

Загальновідомо, що Італія належала до тих країн, які виступили арбітрами у справі Чехословаччини на Мюнхенській конференції 29–30 вересня 1938 р. А як реагувала на розвиток політичних подій у ЧСР італійська преса, Ватикан? Римський тижневик «Оссерваторе Романо» констатував, що угорські претензії на Закарпаття є порушенням національно-територіального принципу. Цитуючи «Берліпер Берзен Цайтунг», «Оссерваторе Романо» підкреслює, що Німеччина «рішуче противиться мадярським планам щодо північного кордону Мадярщини» [34, 1938, 22 жов.]. На думку «Жорієре Діпломатіко е Консуляре», «перебудова Чехо-Словаччини на національно-територіальному принципі забезпечить спокій у

Середній Європі. Українці Підкарпаття мають свої етнографічні умови, свою територію, і справедливість вимагає, щоб народ не був пожертвованим для заспокоєння чужих інтересів, а щоб жив у своїй автономній державі». Часопис заявляв, що перебудована Чехо-Словацька держава «стане силою. Ця держава може розраховувати на лояльність з боку Італії» [34, 1938, 22 жов.].

Свої враження про Карпатську Україну на сторінках часопису «Стампа» висловив італійський журналіст Гвідо Тоннель. Після зустрічі з А.Волошином, який прийняв його в Хусті, Г.Тоннель «на власні очі переконався про становище в Карпатській Україні». Він був здивований, що тут панує повний спокій і порядок, бо коли їхав до Хуста, то повірив угорській дезінформації про постійні перестрілки на вулицях старовинного міста. Урядова газета «Нова свобода» писала: «Крім того, вороги інформували письменника, що на Карпатській Україні велика дорожнеча, що ніде не можна купити ані хліба, ані інших харчів. Коли він побачив повні склепи товарів по зовсім дешевих цінах, то був обурений, що вороги нашої країни так нахабно брешуть не тільки серед наших селян, але й для чужинців подають фальшиві та вигадані інформації» [34, 1938, 22 лист.].

Заслужують окремої уваги відгуки про Карпатську Україну в югославській і румунській пресі. Белградський щоденник «Време» після надання Підкарпатській Русі автономних прав повідомив, що Міністерство закордонних справ Югославії рішуче засудило угорські претензії по відношенню до краю. «Населення цієї держави, – підкреслювало «Време», – не хоче вертатися під мадярське панування, яке лишило сумні

спомини. Підкарпатські українці запевняють свої права в союзі з чехами і словаками» [34, 1938, 13 жов.]. Белградський щоденник «Політика» опублікував повідомлення про зраду А.Бродія, якого «арештовано і на домагання чехо-словацької влади здійснено віденською поліцією ревізію в помешканні Бродія у Відні. Ревізія показала, що він був агентом мадярського уряду» [34, 1939, 1 січ.]. У кількох номерах хорватського часопису «Грватська стража» поміщено звернення А.Волошина до українського народу.

Югославська періодика прихильно ставилася до «підкарпатської проблеми». Кореспондент загребського часопису «Грватські днівник» писав, що «Карпатська Україна хоч мала і не дуже багата, починає організовуватись. Хоч є землею без більших культурних традицій, а все ж виявляє міцне і симпатичне змагання до поступу. Українці дістануть університет. Чого не здобули у Львові, будуть мати в Хусті. Карпатська Україна таким чином стає джерелом українського культурного життя. Від Карпатської України відрізано значну частину території. Писали, що через те ця земля не зможе сама жити. Одначе влада своєю працею спростовує той погляд» [34, 1939, 5 січ.].

Загребське радіо відзначило: «Українська справа в світі набуває щораз більшого значення та зацікавлення. Особливою точкою зацікавлення чужинців є Карпатська Україна. Чужинська преса рознісується на своїх сторінках на всілякі теми: одні нам прихильні, другі «ві теплі, ні холодні», а треті ворожі. Одначе з кожним днем чимало наших приятелів

збільшуватися, які стихійно пронагують нашу справу між своїми земляками» [34, 1939, 1 берез.]. Уже в жовтні 1938 р. на сторінках румунської періодики з'явилися матеріали, з яких видно, що Румунія лояльно і навіть доброзичливо ставиться до Закарпаття. «Підкарпаття, – підкреслювалося в одній із статей, – не може віддати мадярам єдиної залізничної лінії, що лучить Підкарпаття з Словаччиною і Чехією. Ні словаки, ні підкарпатські українці зовсім не бажають собі злуки з Мадярщиною» [34, 1938, 20 жов.]. Можливо, що немаловажним фактором у такому прихильному ставленні румунського уряду до краю була активність української меншини в Румунії. Бухарестське радіо повідомило, що «українці в Румунії розвивають живу діяльність проти прилучення Підкарпаття до Мадярщини» [34, 1938, 16 жов.].

Ірландський щоденник «Астріш Таймс» опублікував статтю «Що є за назвою», в якій повідомив своїх читачів про видання хустською владою розпорядження, згідно з яким молода автономна країна носитиме назву «Карпатська Україна» [34, 1939, 4 січ.]. Однак, на наше глибоке переконання, такий висновок не відповідає точності. 30 грудня 1938 р. уряд А.Волошина дійсно видав розпорядження, згідно з яким на території краю паралельно вживатимуться дві назви – «Підкарпатська Русь» і «Карпатська Україна». «Нова свобода» так оцінила публікацію в ірландському щоденнику: «Поверховому глядачеві могло б видатися, що цей факт не має великого значення, однак на ділі є то велика подія великої політичної ваги. Польща і Мадярщина хотіли мати спільну границю, але німецька інтервенція знівечила той план.

Підкарпаття стало як держава в рамках Чехо-Словацької федерації і змінило назву на Карпатську Україну. Німеччина має в плані здобути контроль над Україною. Польща опинилася в прикрому становищі, забравши Тєспін в ім'я самовизначення. Польща перша буде жертвою того гасла самовизначення і лишиться без приятелів у Західній Європі» [34, 1939, 4 січ.]. Наступні політичні і військово-стратегічні події повністю підтвердили дане твердження.

Швеція теж зацікавилася Закарпаттям. 14 лютого 1939 р. міністр внутрішніх справ Карпатської України Ю.Ревай прийняв у Хусті шведських журналістів Роберта Селлмера і Гуннара Алмстедта, які приїхали до столиці Карпатської України із Стокгольма для збору інформації про вибори до Сейму. Як повідомляла «Нова свобода», «шведські журналісти були здивовані гладким і успішним перебігом наших виборів...» [34, 1939, 15 лют.].

Окремого місця заслуговує аналіз німецької преси про Карпатську Україну. Вже починаючи з жовтня 1938 р. німецькі офіційні і напівофіційні видання звертають увагу на те, що підкарпатська проблема робиться актуальною. Аналогічна оцінка давалася і проблеми словацької автономії. 7 жовтня 1938 р. берлінське радіо, висловлюючи вірність політиці свого уряду, заявило: «До плану польсько-угорського кордону Німеччина ставиться дуже холодно» [34, 1938, 9 жов.]. Прем'єр Словаччини Й.Тісо дав інтерв'ю німецьким часописам «Гамбургер Френденблят» і «Ляйпцігер Насстен Нахріхтен», в якому ознайомив їх з основними напрямками внутрішньої і зовнішньої

політики словацької влади. Не обминув Й.Тісо і відносин між його країною та Підкарпатською Руссю. Він заявив, що після проголошення Словаччиною незалежності, «підкарпатські українці... підуть тою самою дорогою, якою пішли словаки», і що Словаччина не може з цим не рахуватися. До цього додамо, що українці Закарпаття не тільки пішли тією ж дорогою, але навіть ставили питання (після окупації краю Угорщиною) про приєднання до Словаччини [3, арк.15].

Німецька преса постійно поміщала на своїх шпальтах матеріали, в яких окреслювалося міжнародне становище Карпатської України і ставлення європейських країн до краю. Так, 15 жовтня 1938 р. німецький часопис «Берлінер Берзецайтунг» підкреслив, що в «останньому часі поширилися різні вісті про цілі й закулісні акції Угорщини супроти Чехословаччини. Ці вісті ставлять в підозріння Польщу й Угорщину, що Угорщина й Польща ведуть політику, яка ґрунтується менше на принципі права на самовизначення народів, а значно більше на експансивних міркуваннях». Із даної статті видно, що Німеччина, яка в питанні Словаччини та Підкарпаття стоїть на позиціях права цих територій на самовизначення і виступає проти агресивних планів Угорщини. Негативне ставлення уряду краю до Угорщини Німецьке інформаційне бюро пояснювало багаторічною політикою цієї країни по відношенню до Закарпаття. «Підкарпатські українці, – констатувало НІБ, – зовсім не забули ворожого угорського панування і сподіваються тепер у союзі з визволеною Словаччиною краще заповнити свої автопомні права» [34, 1938,

17 жов.].

17 жовтня 1938 р. редактор «Фелькішер Бсобахтер» інжепер Біган взяв інтерв'ю у державного секретаря Підкарпатської Русі А.Волошипа. Майбутній карпатський прем'єр заявив, що «Малярщина не одержить ані одного українського села, хіба свою чисто етнічну територію». Однак, майбутні події засвідчили протилежне. Німецький часопис «Данцігер Форпостен» застерігав Польщу від втручання у внутрішні справи краю [34, 1938, 19 жов.]. Позиції німецького уряду в питанні Карпатської України станом на жовтень 1938 р. накреслило німецьке агентство «Дойчер Дінет». Ось деякі положення, які передрукувала «Нова свобода»: 1) Німеччина вплинула на Будапешт і Прагу. Канцлер Гітлер не допустить до здійснення угорських зазіхань на Закарпаття. 2) Запропонована Будапештом конференція 4-х зустрінута в Німеччині без особливого ентузіазму. Німеччина підтримує переговори включно між Прагою і Будапештом. 3) Німеччина вважає, що підкарпатська проблема повинна бути з'ясована аналогічно за судетським сценарієм. Угорщина одержить угорські населені пункти, але перестане плекати надії на плебісцит. 4) Італія перейшла на бік Німеччини у питанні Карпатської України [34, 1938, 19 жов.]. 31 жовтня 1938 р. берлінське радіо заявило про проведення 2 листопада 1938 р. у Відні конференції з питань кордонів між ЧСР та Угорщиною. «Буде це лиш початок праці», – заявив диктор берлінського радіо.

Берлінська преса постійно поміщала матеріали, в яких заперечувала чутки, розповсюджені Угорщиною про

Карпатську Україну. Кореспондент пімецького інформбіуро повідомляв з Хуста: «Відомості про неспокій на Підкарпатті є видумані. Щоправда, ще є старання вислати на Карпатську Україну чужі, заграничні елементи, щоб вони викликали неспокій, але незважаючи на це, усі українські уряди працюють нормально. Всюди панує повний порядок» [34, 1938, 4 лис.]. Отже, відповідальність за порушення спокою в країні Німеччина покладала на угорських терористів, які дестабілізували обстановку в країні.

Ряд матеріалів пімецької періодики висвітлювали хід і підсумки Віденської конференції (арбітражу) 2 листопада 1938 р., в ході якої від краю до Угорщини відійшли найбільш економічно розвинуті південні райони країни (Ужгород, Мукачево, Берегово). На думку німецького часопису «Фракфуртер Цайтунг» ці рішення є остаточними і Угорщина «не зможе їх безкарно порушити». Необхідно відзначити, що Угорщина на певний проміжок часу з цим погодилася, що викликало обурення у Варшаві. Німецький щоденник в Данцігу «Форпостен» 26 листопада 1938 р. помістив статтю «Польське розчарування Угорщиною є велике...». «У Варшаві ніхто не думав, – повідомляв «Форпостен», – що Мадярщина не піде за польською радою, виступить проти Карпатської України. В Польщі говорилось зовсім ясно про мадярське збройне братерство, рахувалось на мадярський темперамент і було переконання, що Мадярщина не буде зважати ані на віденське рішення, ані на інші обставини...» [34, 1938, 28 лис.]. Однак, необхідно зауважити, що спільні дії угорських і польських терористів не

припинялися виключно до захоплення території краю Угорщиною, про що неодноразово заявляв А.Волошин і просив втручання Німеччини.

8 січня 1939 р. «Фелькішер Беобахтер» під назвою «Український народ буде жити» помістив виступ прем'єр-міністра А.Волошина з нагоди Різдв'яних свят. Карпатський прем'єр однозначно запевнив: «Наша держава, як найменша частина земель, заселених нашим українським народом, повний рік зустрічає з великими надіями. Вона досягла свою свободу, своє визволення. На чолі нашої Карпатської України стоїть влада, зложена з представників наших широконародних провідників, які є зв'язані з народом не тільки спільними ідеями, політичними стремліннями до кращої майбутності, але вони пов'язані з народом нерозривними зв'язками правдивої братерської любові й відповідальності» [34, 1939, 10 січ.]. «Фелькішер Беобахтер» видав додаток до газети під назвою «Карпатська Україна», до якого ввійшли три великі статті: «Народ перероджується», «Держава в розбудові» і «Господарське становище». Німецькі економісти дійшли висновку: «Часто висказується погляд, що Карпатська Україна, як автономна держава в рамках Чехословаччини, є господарськи нежиттєздатним твором, однак дійсність заперечує цей погляд. Багатство дерева і надра землі, тваринництво і великі можливості для експорту хліборобських продуктів забезпечують Карпатській Україні не тільки господарську життєздатність, але можуть стати основою господарського розвитку, в який сьогодні мало хто вірить» [34, 1939, 6 січ.].

До Закарпаття була прикута увага фахівців Європи. На німецькому книжковому ринку в лютому 1939 р. з'явилася книга Михайла Чулюкідзе під назвою «Україна». Готувалася до друку книга про Україну відомого дослідника Сходу Аксела Шмідта. В ній чимало місця було виділено на Карпатську Україну. Були завершені такі видання, як «Україна й національна політика Советов», «Українська література на службі своєї нації», «Карпатська Україна» та ряд інших, що свідчило про актуальність даної проблеми. Як повідомив «Фелькішер Beobachter» – «віденське видання, кажуть, щодня лежить на столі Вождя Гітлера» [34, 1939, 6 січ.].

Німецька преса почала серію статей про обурення в Карпатській Україні у зв'язку з призначенням третім міністром Карпатської України чеського генерала Л.Прхали. Орган маршала Г.Герінга «Ессенер Национал Цайтунг» опублікував статтю, спрямовану проти цього акту празької влади. Цей часопис твердив, що генерал Прхала «жонатий з московкою і відомий як симпатик Росії. Іменування його міністром мало метою втримати на території Карпатської України старий курс Бенеша». Часопис висловлювався, що цей факт є спробою «звунити автономії права української республіки, зв'язаної федеративно з Прагою» [34, 1939, 20 січ.]. Друкований орган Г.Герінга застерігав Прагу від продовження подібних акцій.

Починаючи з лютого 1939 р. німецький часопис в Братиславі «Гренцботе» почав публікувати великі статті «Карпатська Україна під натиском», «Народне господарство Карпатської України» та ін. Говорячи про становище економіки

краю, «Греницботе» зазначав, що господарство є залежним у великій мірі від правильного залізничного переходу через Мадяричину. Одиначний залізничний шлях, що зв'язує ту країну зі Заходом, веде по устійненню нових кордонів через мадярську територію і стоїть під мадярським контролем. Дороги через Польщу є від довшого часу для всякого руху перервані так, що рух через Мадяричину став життєвим питанням для Карпатської України. І хоч Мадяричина віденським рішенням була зобов'язана розпочати режимний переїзд найпізніше до 10 січня ц.р. і хоч усі технічні переговори були покінчені, мукачівський інцидент дав мадярському урядові пагоду відложити знову здійснення договору». Тижневик підкреслював, що незважаючи на різке погіршення економічного становища краю, закарпатті «дозрівають до стану політичного чинника нечуваної сили... населення сьогодні представляє політичну силу, яка в своєму об'єднанні відбиває навіть найсильніші напади з чеської сторони та із закордону. Карпатоукраїнський народ, з його скромністю й господарською невибагливістю, не може зігнути коліна і марними є всякі намагання, що на те рахують. Очі всього світу є звернені на цю геройську боротьбу, що її веде Карпатська Україна за свою новозбудовану самостійність. Хоч як необхідний є господарський розвиток краю, та все ж з повною певністю треба сказати, що той край не дасться ограбити з його волі господарським і політичним натиском. Лише брутальне і переможне збройне насильство могло б згнобити цей народ» [34, 1939, 6 лют.].

Свідченням високої національної свідомості карпатських

українців були наслідки виборів до Сойму Карпатської України, на яких 92,4% населення проголосувало за УНО. Німецький часопис «Берлінер Берзен Цайтунг» писав 10 лютого 1939 р.: «Боротьба одного народу за самовизначення багато дала Карпатській Україні за останні два десятиріччя й ствердила, що Сойм має стати майбутнім респрезентантом національно-державної суверенності» [34, 1939, 12 лют.]. Ессенська газета «Націонал Цайтунг» 12 січня 1939 р. у статті «Карпатська Україна йде до виборів» стверджувала: «В очах українців є ця педіля історичною датою, бо ж це від упадку західноукраїнської державності в 1920 р. відбуваються вперше в одній частині широкої української етнографічної території вибори до власного законодавчого парламенту, що має стати символом державної самостійності. Це йде до виборчої урни народ, що його захопила пречисто хвиля національного пробудження». Поряд з цими рядками німецька газета улесливо констатувала: «Німці обходять виборчий день теж як своє свято, бо між ними й українцями панує нічим незапаморочена згода, яка виявляється саме при цих виборах в тому, що німцям дозволено на заступництво в Соймі, хоч правно-формально вони не могли цього домагатися» [34, 1939, 12 лют.]. Дійсно, у Соймі було виділено місце для представника німецької меншини у Закарпатті Ольдофреді. Можна зрозуміти такий крок А.Волошина, спрямований на дружність у німецько-українських відносинах.

Перші повідомлення про підсумки голосування німецька преса подала вже 13 лютого 1939 р. Кореспондент німецької

газети підкреслював, що найхарактернішим є величезний відсоток голосів «так». «Дойче Альгемайне Цайтунг» 15 лютого помістила передову статтю про значення виборів, протиставляючи стабілізуючому значенню виборчої перемоги перервання поляками останнього залізничного сполучення з Карпатською Україною. Ессенська «Націонал Цайтунг» 14 січня ішала в статті «Самовизначення Карпатської України»: «Ніхто не може заперечити, що це сильна участь у виборах, яка впливала з готовності, яку мусимо назвати національним проникненням українства» [34, 1939, 13 лот.]. Інший німецький щоденник «Берлінер Берзан Цайтунг» сподівався, що «треба очікувати, що завдяки виборчому вислідові... остаточно зникне всякий ґрунт для спроб різного саботажу, коли ясне національне самовизначення українців репрезентують з усіх боків, то мусило б прийти врешті до незакаламученої співпраці між Прагою й Хустом, що є копчене для інтересу держави однаково з внутрішнього і зовнішньополітичних поглядів» [34, 1939, 13 лот.]. «Мінхенер Носсте Нахріхтен» стверджувала, що «вислід виборів є теж недвозначною відповіддю на спроби празьких централістичних кіл поставити Карпатську Україну наново під чеське панування».

Незважаючи на повну перемогу українського напрямку на виборах до Сойму, угорська преса не переставала подавати дезінформаційні матеріали про Карпатську Україну. «Фелькішер Беобахтер» 15 лютого 1939 р. помістив статтю «В Мадярщині прочитали це інакше...», яка звинуватила угорську газету «Постер Льюйд» у брехні проти Карпатської України. У цьому ж

номері були поміщені матеріали про виникнення «Українсько-німецького товариства», «Товариства для боротьби з комунізмом» в Хусті, про дозвіл німецькій меншині використовувати нацистську свастику, про художню виставку Карпатської України в Парижі, про випуск поштової марки, присвячений Союму. Зустрічаються матеріали про Карпатську Січ [34, 1939, 17 лют.].

Отже, історія Карпатської України знайшла своє відображення в архівних джерелах, опублікованих документах, щоденниках, на сторінках тогочасних газет і журналів. Архівні документи з численних фондів України, Росії, Угорщини, Чехії, Словаччини і Румунії дають відповідь на складні проблеми соціально-економічного, політичного і культурного становища Карпатської України кінця 30-х років. Значна кількість документів із архівосховищ СРСР, Угорщини, Чехії, Словаччини, Румунії, Німеччини поміщена на сторінках опублікованих збірників документів, які до сьогоднішнього часу продовжують залишатися важливим джерелом з історії Карпатської України. До такого типу джерел необхідно також віднести і унікальний щоденник В.Гренджі-Донського «Щастя і горе Карпатської України», який варто видати в Україні більш масовим тиражем, ніж це зроблено в США.

Аналіз матеріалів, опублікованих на сторінках української періодики Карпатської України і Східної Галичини, дозволяє констатувати, що їх кореспонденти регулярно знайомили своїх читачів з розвитком подій у Карпатській Україні наприкінці 30-х років. Особливо великий фактичний матеріал містився в

номерах львівського часопису «Діло», власкором якого був Р.Голіян. Повідомлення, статті, репортажі і коментарі галицьких журналістів знайомили українське населення Східної Галичини з політикою великих європейських країн по відношенню до Закарпаття. Українська преса засудила територіальні претензії урядів Угорщини та Польщі стосовно краю.

Українська і західноєвропейська преса уважно слідкувала за розвитком політичних подій жовтня 1938 – березня 1939 рр. у Карпатській Україні. Окремі матеріали висвітлювали діяльність автономних урядів А.Бродія і А.Волошина, наводили факти руйнівних дій терористів. Незначна частина матеріалів періодики висвітлює бої карпатських січовиків з військами агресора та репресії останніх по відношенню до місцевого населення. Зустрічаються повідомлення про втікачів з Карпатської України та поневіряння А.Волошина по європейських столицях. Матеріали преси свідчать про її шире ставлення до захисників Карпатської України. Вони підтверджуються спогадами очевидців і учасників подій. Із вищесказаного випливає, що свідчення української і зарубіжної преси дозволяють краще з'ясувати героїчні і трагічні події 1938–1939 рр. у Карпатській Україні.

РОЗДІЛ II

КАРПАТСЬКА УКРАЇНА 1938–1939 рр. В ІСТОРИОГРАФІЇ ТА МЕМУАРАХ

2.1. Історія Карпатської України у працях вітчизняних дослідників

Перші праці з історії Закарпаття з'явилися ще тоді, коли молода автономна країна робила свої перші кроки. За певним винятком, всі вони мали загальний і науково-популярний характер. Нерідко національна, всеукраїнська упередженість заважала авторам побачити проблематику Закарпаття в усій її складності й багатогранності. Найінтенсивніше вели наукову розробку історії краю дослідники із Східної Галичини і, власне, Закарпаття.

Автором цілого ряду публікацій був прем'єр-міністр Підкарпатської Русі (Карпатської України) А.Волошин. Його численні статті, інтерв'ю, звернення, які друкувалися на сторінках «Нової свободи» – офіційного органу УНО, дають нам можливість краще зрозуміти обстановку, в якій розвивалося соціально-економічне, політичне і культурне життя краю наприкінці 30-х років [161, 204, 205]. Про головні завдання, які мав вирішити автономний уряд, А.Волошин писав у статті «Про актуальні проблеми Карпатської України», яка була опублікована наприкінці 1938 р. [204, С.92-93]. Автор торкнувся таких питань, як будівництво залізничних колій, розбудова столиці Карпатської України – Хуста, розвиток народного

театру, музейної справи, перенесення із Праги в Закарпаття Українського вільного університету тощо. Окремих аспектів внутрішньополітичного розвитку Карпатської України А.Волошин торкнувся в інтерв'ю газеті «Нова свобода» від 20 січня 1939 р., зверненнях «Солодкий мій народє!», «До всіх громадян Карпатської України», «До всього українського народу», «Громадяни Карпатської України», маніфесті уряду Карпатської України «До всіх громадян Карпатської України», датованих 1938–1939 рр. [205–207].

Наприкінці 30-х років з'явилися перші публікації, присвячені життю і діяльності А.Волошина [79, 80]. Відомий закарпатський письменник В.Гренджа-Допський, виконуючий обов'язки головного редактора «Нової свободи», є автором цілого ряду статей про нього [59, С.181–183; 189–190; 214–215]. Автор підкреслював, що «боже провидіння дало нам оцього нашого великана» (А.Волошина – М.В.). Не даром дав йому наш народ почесне ім'я «Батько нашого національного відродження» [59, С.215]. Перу В.Гренджі-Допського належать короткі біографічні нариси про відомих політичних діячів краю кінці 30-х років Ю.Ревая, Ю.Бращайка, М.Бращайка, А.Штефана, Ф.Ревая, М.Долиная, С.Ключурака, В.Комаринського, Ю.Перевузника, С.Росоху та багатьох інших [59, С.214–226].

На початку 1939 р. у Львові вийшла друком перша наукова праця «Карпатська Україна: географія–історія–культура», яка складалася з дванадцяти розділів, авторами яких були відомі вчені європейських університетів В.Кубійович, П.Біланюк, С.Пастернак, І.Федів, Я.Пастернак, М.Андрусак, В.Сімович,

Є.Пеленський, В.Витвицький, І.Гургуля [256]. «Зібрати за межами Закарпаття протягом трьох місяців (з листопада 1938 по лютий 1939) такий багатий і різноманітний, свіжий, високої достовірності фактичний матеріал, опрацювати його на належному науковому рівні справа не з легких. Сума статей, розміщених у колективній монографії, рисує дуже конкретну, досить повну, а найголовніше – об'єктивну картину про державу, яка па зламі 1938–1939 років народжувалася в серці Європи», – відзначив сучасний дослідник П.Чучка [428, С.119]. На сторінках названої монографії зустрічасмо відомості про Карпатську Січ, боротьбу її з угорськими і польськими терористами, наслідки Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. для Закарпаття тощо. Автори книги високо оцінили результати виборів до Сойму Карпатської України 12 лютого 1939р., в яких УНО «віднесло повну перемогу. Вибори ці мають значення акту самоозначення народу Карпатської України, вияву його незламної волі жити власним державним життям» [256, С.101].

Ще раніше, наприкінці 1938 р., у Львові побачила світ науково-популярна книга відомого галицького письменника В.Пачовського «Срібна Земля. Тисячоліття Карпатської України» [356], написана в цілеспрямованому національному дусі. Автор прослідкував історію краю з найдавніших часів до кінця 1938 р. В.Пачовський відзначив, що «продовж двох десятиліть закарпатські українці домагалися даремно автономії. Останній раз дня 3 травня 1938 р. зібралася 1100 представників, що вислали депутацію до Праги у справі автономії» [356, С.80]. Їх боротьба завершилася успіхом 11 жовтня 1938 р. (В.Пачовський

помилково вважав, що 9 жовтня), коли було утворено перший автономний уряд. Необхідно погодитися з твердженням В.Пачовського, що цей уряд був «зложений... як вислід компромісу між трьома партіями: української, москвофільської й автономічної. До цього компромісу склалися всі з огляду на державотворчу єдність, на основі якої могли утворити державу й забезпечити границі» [356, С.81]. До цього необхідно додати, що компромісний уряд очолив А.Бродій 11 жовтня 1938 р., а 26 жовтня його було заарештовано і новий уряд очолив А.Волошин. В.Пачовський охарактеризував останнього як лідера українського напрямку, з чим треба погодитися.

В.Пачовський дав оцінку мюнхенської конференції 29–30 вересня 1938 р., в ході якої було прийнято рішення про передачу Судетської області ЧСР Німеччині. На нашу думку, автор не зрозумів до кінця трагічних наслідків Віденського арбітражу, обмежившись констатацією факту, що 2 листопада 1938 р. «відділено жидівсько-мадярські міста Ужгород і Мукачів разом із Береговом від Карпатської України» [356, С.81]. «Хуст буде сполучений залізницею з західними землями, що належать до Словаччини, через Довге, Сваляву, Перечип, Снину, Гумсьєне та Пряпів, – писав В.Пачовський. – Ця залізниця сполучить всі поперечні залізничні шляхи, що їх п'ять йде з Галичини через Карпати» [356, С.81–82].

На сторінках галицької періодики з'явилося ряд статей про економічне і внутрішньополітичне становище Карпатської України, окремі брошури. Галицький економіст Є.Храпливий опублікував працю «Карпатська Україна в числах» [419], в якій

доводив, що незважаючи на певні труднощі, населення Закарпаття не відчуватиме продовольчої проблеми. За його підрахунками, Карпатська Україна була забезпечена хлібом до березня 1939 р. Окремі аспекти економічного і внутріполітичного становища Закарпаття піднімав О.Прицак [369–371]. Період між лютим і березнем 1939 р. детально описав власний кореспондент львівської газети «Діло» Р.Голіян [28, 1939, 16 лют., 19 лют., 10 лют.]. Автор дав оцінку діяльності урядів А.Бродія і А.Волошина, виборів до Союму Карпатської України тощо.

Наприкінці 30-х років Чехословаччина взагалі, і Закарпаття зокрема, знаходилися в центрі уваги провідних членів ОУН. Уже наприкінці вересня 1938 р. О.Чемеринський під псевдонімом «Ярослав Оршан» видав книгу «Закарпаття», в якій відмітив: «Політично проблема Закарпаття не може бути відірваною проблемою. Вона належить до цілості і змагань 45-ти мільйонної нації. Цього мусить бути свідоме Закарпаття, і це воно мусить недвозначно дати зрозуміти світові. Тільки в рамках розв'язки всієї України лежить майбутнє Закарпаття. Так само і доля Закарпаття на ближчий час мусить вирішитися по лінії інтересів всієї української нації. Це перша передумова успішності і правильності поставлення питання Закарпаття» [341, С.8].

Наприкінці 30-х років з'явилися праці М.Колодзінського «Українська воєнна доктрина» і «Воєнне значення і стратегічне положення Закарпаття» [269, С.28]. Він теж не відривав Закарпаття від решти українських земель. «Наша воєнна доктрина, – писав М.Колодзінський, – має достосовуватись до політичних змагань України. В нашій визвольній війні бер

участь увесь нарід, тому воєнна доктрина мусить будуватись па охоплюванні цілого життя народу» [269, С.28–29]. Свою воєнну доктрину Колодзінський називав націоналістичною, бо в Україні «не може бути нічого не націоналістичного. Така доктрина дасть тверді моральні й політичні підстави для української армії» [269, С.29].

В 1938 р. М.Колодзінський завершив роботу над своєю працею «Воєнне значення і стратегічне положення Закарпаття». Автор доводив, що після підписання радянсько-чехословацького договору до Закарпаття прикута особлива увага політичних і військових кіл світу. На думку М.Колодзінського, Закарпаття може стати «авія-маткою для большевицько-московської повітряної фльоти». Виходячи з цього, даний регіон становить певний інтерес для стратегічної оборони всієї України. М.Колодзінський зауважував: «Під оглядом стратегічним Закарпаття було б неоціненним для оборонної системи української держави... Сильно уфортифіковані Карпати зможуть здержати ворожий наступ зарівно з полудня, як і з заходу. В цьому випадку має для нас неоціненне значення Лемківщина. З неї ми вічко будемо загрожувати полудневій Польщі. Ніякий поляк не відважиться перейти на схід від Висли, якщо поперед не буде здобутою Лемківщина, сполучена фортефікаційною системою з Перемшлем і Львовом» [158, С.956]. Отже, М.Колодзінський, будучи відомим військовим теоретиком того часу, добре розумів важливе значення Закарпаття напередодні другої світової війни.

На початку 1940 р. була написана стаття О.Боркалюка «Про становище Закарпатської України напередодні окупації

хортистською Угорщиною» [137, С.269-289], яка протягом тривалого часу знаходилася в рукописі. Її автор, який очолював Закарпатську організацію КПЧ, негативно відносився до політики, яку проводив автономний уряд А.Волошина. О.Борканюк твердив, що «реваї, волошини, клочураки, бродії і фенцики» зрадили українській народ Закарпаття і «готувалися далі служити Гітлерові й Хорті» [137, С.269]. Автор вважав, що закарпатські комуністи були єдиною силою, яка стояла на захисті інтересів трудящих мас краю. Незважаючи на таку однобічність в оцінці подій 1938–1939 років в Карпатській Україні, О.Борканюк досить об'єктивно висвітлив такі питання, як боротьба різних політичних сил краю за автономні права, міжнародне становище ЧСР наприкінці 30-х років, наслідки Мюнхенської конференції і Віденського арбітражу для подальшої долі краю, антиукраїнська діяльність угорської агентури, зрада А.Бродія та С.Фенцика тощо.

О.Борканюк помилково твердив, що при допомозі емігрантів уряд Карпатської України почав створювати папіввійськову організацію «Січ», в якій головні посади дісталися агентам гестапо. Таке твердження не витримує ніякої критики. Це також стосується твердження, що «активні міністри стали виступати публічно на зборах за створення «великої соборної України», за приєднання Радянської України до так званої Карпатської України. Петлорівські емігранти, агенти гестапо почали виховувати в «Січі» терористичні банди для здійснення терористичних акцій на Радянській Україні і в сусідніх державах» [137, С.283]. Архівні документи, які б підтвердили такі

висловлювання, відсутні. Сучасними дослідниками доведено, що міф про приєднання Радянської України до Закарпаття створив Гітлер та його оточення. Що стосується А.Волошина та очолюваного ним уряду, то вони беззмінно притримувалися прочехословацької орієнтації, вважаючи, що умови для возз'єднання з рештою українських земель не створилися.

О.Борканюк вважав, що вибори до Союму Карпатської України були фальсифіковані, а «народ цими виборами був ще більше обурений, на власному досвіді переконався у шахрайстві фашистів» [137, С.287]. Рукопис статті О.Борканюка обірвався подіями 12 березня 1939 р., коли Чехословаччина, фактично, розпалася. Необхідно відзначити, що основні положення статті О.Борканюка здобули своє продовження в працях радянських істориків.

Протягом 1939 р. з'явилися перші праці, в яких робилися спроби проаналізувати короткочасний період існування Карпатської України. Маємо на увазі публікації М.Добровольського, Д.Донцова, І.Карпатського [231, 236, 259]. Із встановленням в краї угорського окупаційного режиму, дослідження історії Карпатської України стало неможливим. Протягом 1940–1945 рр. не з'явилося жодної статті чи монографії.

Після возз'єднання краю з Радянською Україною на цю тему було накладено табу. В працях радянських істориків, виданих в 50–80-х роках, захисники Карпатської України на чолі з президентом А.Волошином зображувалися лише чорними фарбами, а національно-визвольний рух у краї – як антинародна

діяльність закарпатських націоналістів, як спроба політичних авантюристів і зрадників народу захопити владу в свої руки. Саме в такому руслі написані праці С.М.Білака, Б.І.Співака, Д.М.Буковича, М.М.Болдижара [119–121, 131, 141, 383].

Радянський історик С.М.Білак прийшов до висновку, що УНО, яке очолював Ф.Ревай, «як і вся буржуазно-націоналістична партія, аж ніяк не виражало інтересів трудящих мас», а його програма «була наскрізь просякнута людиноненависницькою ідеологією буржуазного націоналізму в екопомічному, політичному і культурному житті, спрямована проти Радянської України, на підготовку нового «хрестового походу» проти Радянського Союзу» [119, С. 173]. Дослідник твердив, що тільки закарпатські комуністи, «озброєні марксистсько-ленінською теорією, згуртували навколо себе прогресивні сили для боротьби за свободу під прапором антифашистського народного фронту» [119, С. 174]. Таке твердження є псевдонауковим і не відповідає історичній правді. Внутрішньополітична діяльність уряду Карпатської України зображувалася як така, що цілком проникнута «всякими обмеженнями і терором» [141, С. 41]. На думку Д.М.Буковича, результати виборів до Сойму Карпатської України «були явно фальсифіковані». У фондах Державного архіву Закарпатської області відсутні документи, на підставі яких можна б було зробити подібні висновки. Усні й опубліковані спогади очевидців тих подій свідчать про протилежне.

Новий фактичний матеріал ввів Б.І.Співак у своїй монографії «Нариси історії революційної боротьби трудящих

Закарпаття в 1930–1945 роках». Це, перш за все, документи Державного архіву Закарпатської області, опубліковані документи Міністерств закордонних справ Угорщини, ЧСР та Німеччини. Автор справедливо відзначив, що Мюнхен «був великою національною поразкою народів Чехословаччини» [383, С.225]. Однак, він не задовільнив імперіалістичні апетити Угорщини й Польщі, уряди яких почали засилати на територію краю банди терористів, а для здійснення своїх задумів використовували «п'яту колону» – профашистську агентуру. Історик аргументовано довів, що Автономно-Землеробський Союз та його керівництво в особі А.Бродія і С.Фенцика проводило зрадницьку, ангінародну політику. Негативно оцінюється призначення прем'єр-міністром А.Волошина, який, на думку вченого, «був давно відомий своїми зв'язками з фашистською Німеччиною і не приховував їх» [383, С.265]. Насправді, А.Волошин почав орієнтуватися на Німеччину тільки наприкінці 1938 р., сподіваючись на її покровительство. Саме А.Волошина Б.І.Співак звинувачує у всіх бідах Карпатської України. Давши досить об'єктивну оцінку Віденського арбітражу, дослідник констатував, що відразу після його закінчення, уряд А.Волошина почав «створення терористичного режиму за відомими фашистськими зразками», а «некоронованим правителем «Карпатської України» став німецький консул в Хусті Гамількар Гофман», який «контролював все внутрішнє життя Закарпаття» [383, С.266]. Важко погодитися з твердженням Б.І.Співака, що «зміни в галузі економіки в період правління Волошина характеризувались

значним посиленням позицій німецького капіталу» [383, С.267]. Документи свідчать, що німецькі делегації справді доволі часто відвідували Закарпаття, однак до впровадження в життя запланованих економічних проєктів справа не дійшла.

Автор проаналізував виникнення і діяльність Карпатської Січі, діяльність комуністів краю в період Карпатської України, утворення УНО, вибори до Союму, які, на думку вченого, «були грубо фальсифіковані» [383, С. 276]. Б.І.Співак помилково вважав, що за уряд А.Волошина голосувало 92,8% виборців, що не підтверджується архівними документами. Історичні засідання Союму Карпатської України вченні трактує як «зборище жалогідних політиканів», на якому було обрано президентом А.Волошина. До речі, історик ставить перед собою завдання «розвінчати ореол мученика та мужнього борця проти угорських загарбників», яким пізніше намагався оточити себе Волошин [383, С.283]. Архівні джерела свідчать, що навіть після окупації краю гортистами, перебуваючи на еміграції, А.Волошин переслідував єдину мету – звільнити Карпатську Україну від Угорщини.

Праці радянських істориків 60–80-х років, як правило, зводилися до висвітлення двох проблем: 1) діяльність Закарпатської організації КПЧ наприкінці 30-х років, зокрема, ставлення закарпатських комуністів до політики, яку проводив уряд А.Волошина; 2) Закарпаття в міжнародних відносинах напередодні другої світової війни. Історія Закарпатського крайкому КПЧ наприкінці 30-х років детально описана в працях М.Ротмана, В.Хайнаса, І.Гранчака, Б.Співака [216, 376, 383, 416].

Завершенням цієї роботи стала колективна книга «Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації» [335], в якій, однак, односторонньо висвітлювалася історія краю. Об'єктивну оцінку цим працям дали автори другого тому «Нарисів історії Закарпаття»: «У читача складалось враження, ніби на Закарпатті, крім комуністів, взагалі ніяких політичних угруповань, партій не було. Пропагандистські постулати були доведені до абсолюту... Складається враження, що вся попередня історія краю одержала своє завершення в комуністичній організації, яка «вела», «піднімала», «керувала», «направляла», одна все розуміла і була непогрішима. Сьогодні з цих робіт можна взяти для переосмислення хіба що багатий фактичний матеріал» [221, 338].

В 60–80-х роках побачили світ праці І.Попа [362-364], А.Пушкана [373], Ю.Сливки [382], В.Ганчипа [212], П.Халуса [415], М.Швагуляка [436], в яких становище краю висвітлюється на фоні зовнішньої політики Угорщини, Польщі, Чехословаччини, Румунії, Німеччини. Незважаючи на певну заідеологізованість, дослідження названих істориків необхідно розцінювати як значний вклад у розвиток вітчизняної історіографії Закарпаття.

Карпатській Україні присвячений третій розділ монографії І.Попа «Чехословацко-венгерские отношения (1935–1939 гг.)», який охоплює період з березня 1938 р. до березня 1939 р. Автор детально зупинився на травневій кризі 1938 р. та угоді в Бледі, наслідках конференції в Мюнхені, переговорах в Комарно, Віденському арбітражі, спробах Угорщини окупувати

Закарпаття наприкінці листопада 1938 р. тощо. Дослідник справедливо відзначив, що «загалом угода в Бледі не принесла Чехословаччині в той час суттєвого полегшення. Політика сприяння агресору, яку проводили Англія і Франція, зайшла так далеко, що договір держав Центральної і Південно-Східної Європи на цім фоні не мав великої ваги» [364, С.148]. Даючи оцінку Мюнхенській конференції, І.Поп стверджував, що «угорські правлячі кола вважали це першим успіхом своєї ревізіоністської політики, яку проводили протягом всього міжвоєнного періоду» [364, С.174]. Однак, «успіх цей був сумнівний, так як вирішення питання переходило повністю в руки Гітлера і, відповідно, будь-яка поступка повинна була компенсуватися посиленням залежності Угорщини від Німеччини» [364, С. 174].

Трагічні наслідки для Чехословаччини і Закарпаття мав Віденський арбітраж, під час якого виграла тільки Німеччина. «Утримуючи в своїх руках Закарпатську Україну, – писав І.Поп, – вона могла і далі здійснювати поперемінно тиск на Угорщину і Польщу» [364, С.208]. Вона, фактично, перетворилася в арбітра у Центральній Європі. Історик чітко простежив еволюцію угорсько-німецьких відносин наприкінці 30-х років, зумів дати відповідь на питання, що ж було причиною гітлерівського опору окупації Угорщиною Закарпаття наприкінці листопада 1938 р. Причина полягала в тому, вважав І.Поп, що «нацисти планували уже в той час підпорядкування і експлуатацію всієї території Чехословацької Республіки. Але це не виключало політичну маніпуляцію Німеччини з проблемою Закарпатської України в

німецько-угорських, польсько-угорських і польсько-німецьких відносинах» [364, С.214].

І.Поп розглядає Закарпаття як складову частину Чехословаччини. 15 березня 1939 р. свідчило не тільки про початок окупації Закарпаття, але й «нове примноження Угорської держави за рахунок втрати державної самостійності Чехословаччини... Саме її кінець означав зникнення з карти Центральної Європи досить важливого, якщо не основного, опорного пункту Версальської системи в цьому районі, пункту, перейшовши який гітлерівці вже не мали в південно-східному напрямі якого-небудь серйозного противника. Угорщина стала всього тільки слухняним васалом і сировинною базою Німеччини» [364, С.229]. Хоча праця І.Попа, на відміну від багатьох публікацій його попередників, в достатній мірі об'єктивна і науково обгрунтована, однак і він не зміг обійтися від вживання таких тверджень, як «карпатоукраїнська національна єдина партія фашистського типу», «лідер українського буржуазно-націоналістичного руху А.Волошин» тощо [364, С.200, 220].

Детальне висвітлення польсько-угорських відносин наприкінці 30-х років теж зроблено І.Попом. Прослідкувавши політику Польщі відносно Закарпаття, яка була спрямована на встановлення спільного польсько-угорського кордону, дослідник аргументовано довів, що поразка польсько-угорського альянсу була закономірною. Територіальні «надбання» 1938 р. Польщі і Угорщини стали тою приманкою, за яку вони в підсумку заплатили втратою національного суверенітету [363,

197].

На величезній джерельній базі написана монографія М.Швагуляка, останній розділ якої присвячений висвітленню агресивної політики Німеччини щодо України папередодві другої світової війни. Дослідник довів, що анексія Австрії 12 березня 1938 р. різко змінила співвідношення сил між імперіалістичними державами на користь Німеччини і значно ускладнила міжнародне становище Чехословаччини. Простеживши зовнішньополітичну діяльність Німеччини з вересня 1938 р., М.Швагуляк зупинився на рішеннях Мюнхенської конференції, яка свідчила про початок розпаду ЧСР. Однак, важко погодитись з твердженням вченого, що «чехословацький уряд пішов па поступки сепаратистським елементам», які «з радістю зустріли звістку про мюнхенську змову» [436, С.167, 174]. Доля Чехословаччини не залежала від її уряду, а політичні діячі Закарпаття, зокрема А.Волошин, добре усвідомлювали весь трагізм наслідків Мюнхена не тільки для краю, але і всієї ЧСР.

М.Швагуляк детально висвітлив політику польського уряду у відношенні до ЧСР, довівши, що між Угорщиною і Польщею встановилися дружні взаємовідносини, повна солідарність з приводу Карпатської України. Варшава активно підтримувала терористичні акції гортистів, приділяла значну увагу сплануванню спільних бойових акцій угорських і польських диверсантів. Польща постійно захищала територіальні домагання Угорщини на угорсько-чехословацьких переговорах в Комарно, під час роботи Віденського арбітражу [436, С.175-201].

Необхідно погодитися з думкою М.Швагуляка, що «після мюнхенської змови і проголошення «автономії» Закарпаття воєнно-політичне керівництво Німеччини затіяло складну дипломатичну гру, в яку, крім Чехословаччини, були втягнуті Угорщина, Польща, Румунія та інші країни. Результатом цих політичних маневрів стало перетворення Угорщини в сателіта фашистської Німеччини, загострення угорсько-румунських відносин, зростання недовір'я між Польщею і Німеччиною і різке посилення позицій Німеччини в Центральній Європі» [436, С.242]. Заслугує на увагу і висновок автора, що «підтримка Карпатської України» в перші місяці після Мюнхена, як і рішення про передачу області Угорщині в березні 1939 р., розглядалось гітлерівцями тільки в загальному плані політики, направленої на встановлення свого панування в центральньо-європейському районі і підготовку наступних агресивних актів» [436, С.242-243].

Цікавою у всіх відношеннях є стаття В.Ганчипа, в якій автор простежив історію Карпатської України від Мюнхенської конференції до окупації краю Угорщиною. Дослідник звернув увагу на той факт, що «хоч у Мюнхені мова йшла про вирішення питання Судетської області, голови урядів Англії, Франції, Німеччини та Італії в «Додатковому проголошенні» заявили, що зацікавлені сторони – ЧСР, Польща і Угорщина протягом трьох місяців повинні вирішити питання про долю населення польської та угорської національностей, яке проживало на території ЧСР... Таким чином, рішення мюнхенського диктату безпосередньо стосувалося і Закарпаття, на території якого у той

час проживало майже 100 тис. угорців» [210, С.231]. Історик зупинився на переговорах між Угорщиною і ЧСР в Комарно, наслідках Віденського арбітражу тощо. Проте, найбільшою заслугою В.Ю.Ганчина було те, що він проаналізував нове державно-правове становище Закарпаття після Мюнхена і арбітражу 2 листопада 1938 р. Мова йде про закон від 22 листопада 1938 р., згідно з яким були «ліквідовані функції губернатора, віце-губернатора, ліквідована губернська рада та канцелярія губернатора. Вся повнота влади повинна перейти в руки сейму та крайового уряду, за винятком питань, віднесених до компетенції Національних зборів та центрального уряду» [210, С.234].

Давши правильну оцінку закону від 22 листопада 1938 р. про федеративний устрій ЧСР, В.Ганчин, разом з тим, теж не відійшов від стереотипів, які склалися в радянській історіографії з приводу оцінки діяльності автономного уряду А.Волошина. Прем'єр-міністр Карпатської України продовжував вважатися агентом Німеччини, який не приймав жодного рішення без дозволу Берліна.

Експансіоністська політика Угорщини по відношенню до Закарпаття набула ґрунтовне висвітлення в монографії А.Пушкаша [373, С.21]. Автор довів, що вже на початку 1938 р. угорська дипломатія активно втягнулася в підготовку агресії проти Чехословаччини. Дослідник констатував, що після Віденського арбітражу, Німеччина «формально зберегла Закарпатську Україну в формі «автономної республіки» у рамках Чехословацької держави. Зробила вона це для того, щоб,

по-перше, створити бар'єр між Польщею і Угорщиною і, по-друге, мати коридор, який би зв'язував її з Румунією» [373, С.55]. А.Пушкаш, аналізуючи архівні документи Державного архіву Угорщини, переконливо довів, що вже 18 листопада 1938 р. угорський уряд завершив підготовку до захоплення Карпатської України, однак їх спроба виявилася безуспішною через опір Німеччини. Така нагода трапилася тільки в середині березня 1939 р. Вчений притримується думки, що вже в січні 1939 р. Берлін «пообіцяв Угорщині Закарпатську Україну при умові одночасного німецько-угорського наступу проти Чехословаччини», що і було незабаром здійснено [373, С.77]. У відповідь на «щедрість» Гітлера, 17 березня 1939 р. угорський уряд заявив про вихід із Ліги Націй. Безперечно, правий А.Пушкаш, коли робить висновок: «Коли перший Віденський арбітраж задовільнив апетити угорських фашистів тільки частково і гітлерівці не тільки самі, але разом з італійськими фашистами виявили протест проти спроб хортистів діяти самостійно, будапештські правителі зробили для себе висновок за необхідне підпорядкуватися Німеччині, з тим, щоб у майбутньому ціною поступок німецьким агресорам оволодіти Закарпатською Україною» [373, С.78].

Окремі аспекти культурно-освітньої діяльності уряду Карпатської України піднімалися в працях В.Гомонная [214] та А.Ігната [243]. Однак, протягом 50–60-х років не з'явилося жодної спеціальної праці, в якій би аналізувалася багатогранна діяльність уряду А.Волошина в галузі освіти і культури. Численні документи свідчать, що незважаючи на

короткочасність свого існування, в краї було чимало зроблено у цьому плані.

Історія Карпатської України подавалася у спотвореному вигляді і в колективних монографіях радянських вчених. Для авторів праці «Шляхом до щастя» підтримка Карпатської України світовою громадськістю розцінювалася як втручання у справи краю імперіалістичної реакції. Автори названої книги переконували, що «народ вірив комуністам, йшов за ними», а «трудящі засуджували зрадницьку діяльність націоналістів» [439, С.31]. У такому ж дусі дають характеристику Карпатській Україні автори багатотомної «Історії Української ССР». Вони твердять, що головною метою Карпатської Січі було «посилення терору проти трудящих», а уряд краю був маріонетковим і сепаратистським [248, С.557]. Архівні документи, використані в другому даного дослідження, переконують, що Карпатська Січ, навпаки, була створена для захисту Закарпаття від внутрішніх і зовнішніх ворогів.

Незважаючи на псевдонауковість таких висновків, автори «Історикографії історії Української ССР» прийшли до висновку, що «в дослідженнях радянських істориків на основі конкретного матеріалу викриваються прислужництво українських буржуазно-націоналістичних організацій іноземним державам» [244, С.338]. Аналогічна оцінка працям радянських істориків дається в монографії Д.Данилюка. Вчений твердив, що «радянські історики створили ґрунтовні праці, в яких досліджується «еволюція» виникнення на Закарпатті буржуазно-націоналістичних партій всіх мастей від їх зародження до

ганебного кінця» [225, С.79].

Із вищесказаного видно, що дослідження історії Закарпаття бере свій початок в 1938–1939 рр. Першими, хто зробив аналіз внутрішньополітичних процесів у Закарпатті наприкінці 30-х років були А.Волошин, В.Гренджа-Донський, І.Рогач, тобто ті, хто перебував на керівних посадах в уряді, або брав активну участь в суспільно-політичному житті краю. Протягом 1938–1939 років з'явилися перші праці про Закарпаття в Східній Галичині, які належать перу В.Пачовського, Є.Храпливого, О.Пріцака, Р.Голіяна, авторів колективної монографії «Карпатська Україна: географія–історія–культура». Ставлення комуністів Закарпаття до подій 1938–1939 рр. знайшло своє відображення в узагальнюючій статті О.Борканюка, яка була високо оцінена радянськими істориками у післявоєнний час. Місце Закарпаття в міжнародній політиці напередодні другої світової війни намагалися висвітлити керівники ОУН Я.Оршан, М.Колодзінський, Д.Донцов. Всі ці публікації носили загальний, популярний і нерідко пропагандистський характер. Для них характерна певна ідеалізація суспільно-політичних процесів, що мали місце в краї наприкінці 30-х років. Під час панування угорського окупаційного режиму в Закарпатті історія Карпатської України не досліджувалась.

Незначна кількість праць про Карпатську Україну з'явилася протягом досить тривалого проміжку часу – в 50–80-х роках. Переважна їх більшість носила загальний і описовий характер. Найбільша увага приділялась дослідженню історії Закарпатського крайкому КПЧ наприкінці 30-х років. Авторами

цих праць були Б.Співак, С.Білак, В.Хайнас та інші. Вони, як правило, ідеалізували закарпатських комуністів, зображуючи їх єдиними захисниками інтересів місцевого населення, засуджуючи «українських буржуазних націоналістів» як агентів фашизму і розпалювачів другої світової війни. Зполітизованість притаманна також працям Д.Буковича, М.Ротмана, І.Гранчака, авторам цілого ряду колективних монографій та історіографічних праць.

Піддаючи справедливій критиці радянську історіографію Закарпаття, необхідно відзначити, що в 50–80-х роках з'явилися також праці, які внесли вагомий вклад у дослідження міжнародного становища ЧСР і Закарпаття в 1938–1939 рр. Їх автори – І.Поп, Б.Співак, В.Ганчин, А.Пушкаш, Ю.Сливка, М.Швагуляк та інші детально висвітлили розвиток політичних подій від Мюнхенської конференції 29–30 вересня 1938 р. до окупації Закарпаття військами гортістської Угорщини в березні 1939 р. Досить об'єктивно досліджено угорсько–польські, угорсько–чехословацькі, угорсько–німецькі відносини наприкінці 30-х років. Незважаючи на притаманні для радянського часу стереотипи, праці названих авторів, написані на основі великого джерельного матеріалу, містять у собі висновки, які не втратили своєї актуальності і наукового значення по сьогодні.

Якщо для праць радянських істориків було притаманне замовчування, а нерідко й безпосередня фальсифікація Карпатської України, то, починаючи з 1990 р. з'явилися більш об'єктивні наукові дослідження. Їх автори, аналізуючи

архівні документи, які протягом десятиліть панування однопартійної системи були для них закриті, зробили спроби ґрунтовно висвітлити міжнародне, соціально-економічне і внутрішньополітичне становище краю наприкінці 30-х років. Вони намагалися по-новому оцінити події п'ятдесятирічної давності, доводячи їх певну історичну закономірність. Для праць, опублікованих на початку 90-х років, характерною стала розкутість їх авторів, можливість вільно висловлювати думки тощо.

У березні 1990 р. відбулося перше урочисте святкування річниці Карпатської України. Напередодні цієї історичної події на сторінках газет, причому теж вперше, з'явилися матеріали про неї. Вони різноманітні і прямо протилежні в оцінці тих подій. Хоча більшість дослідників почала оцінювати діяльність А.Волошина та очолюваного ним уряду позитивно, В.Пашкевич продовжував її називати антинародною і авантюристичною, тобто дотримувався стереотипів, вироблених у радянській історичній науці [357]. Цю чергову фальсифікацію рішуче засудили не тільки історики, але й учасники тих подій.

Через деякий час засідав «круглий стіл» вчених Ужгородського державного університету [255], який поставив за мету пошук істини, але так її і не знайшов. Важко було знайти істину тим історикам, хто її десятиліттями обливав брудом. Однак, необхідно відзначити, що під час роботи «круглого столу» в деякій мірі було переглянуто попередні оцінки історії Карпатської України. Саме тоді, 15 березня 1990 р. в Ужгороді пройшла перша наукова конференція, присвячена Карпатській

Україні. Виступили українські вчені Г.Дем'ян, Ю.Сливка, П.Чучка, М.Швагуляк, Б.Якимович, учасники подій. Вони дійшли до спільної думки, що проголошення 15 березня 1939 р. незалежності Карпатської України було актом волевиявлення гілки українського народу, актом рішучим, сміливим, гідним пошани [153, С.74].

В липні 1990 р. відбулося вшанування пам'яті президента Карпатської України А.Волошина. Цій події була присвячена наукова конференція, в якій взяли участь провідні українські вчені. Так відбувся хоч запізнений у часі, але закономірний процес повернення А.Волошина і Карпатської України. З цього часу і почалося всебічне висвітлення історії Карпато-української держави 1938–1939 рр. Хоча переважна більшість праць вітчизняних істориків, опублікованих в 90-х роках, була присвячена передусім внутрішньо-політичному становищу Карпатської України, проте продовжувалася розробка міжнародного становища краю. Монографії, брошури і статті на цю тематику опублікували М.Болдижар, В.Галас, І.Поп, О.Богів, І.Гранчак, В.Марина, І.Гапоненко, В.Приходько, О.Гринів, О.Довганич, З.Пашкуй, М.Троян, С.Кульчицький, В.Лемак, І.Ліхтей, П.Петрише, О.Росул, А.Трубайчук, В.Худанич, В.Боднар та інші.

Найповніше проблему «Закарпаття в міжнародних відносинах наприкінці 30-х років» висвітлено на сторінках «Нарисів історії Закарпаття». І.Гранчак і І.Гапоненко довели, що в 1937–1938 роках міжнародна обстановка в Європі, особливо у Центральній та Південно-Східній, ще більше загострилася. Якщо

для попередніх років був характерний уже традиційний вплив у цьому регіоні Франції та Англії, то з кінця 30-х років ініціативу в свої руки взяли Німеччина, Італія, Польща та Угорщина [218, С.264]. Давши об'єктивну оцінку результатам Мюнхенської конференції, в ході якої Чехословаччина зазнала першого відчутного удару, дослідники детально зупинилися на переговорах між ЧСР і Угорщиною в Комарно (9–13 жовтня 1938 р.). На них Угорщина сподівалася заволодіти землями, які були заселені угорцями і провести плебісцит на територіях із змішаним населенням. Безперечно, твердять автори, що «Чехословаччина не могла погодитися на такі умови» [218, С.269] і переговори завершилися безрезультатно. У вирішенні проблеми Чехословаччини, після зриву переговорів у Комарно настав новий етап. Угорщина почала готуватися до розв'язання проблеми з допомогою сили.

Трагічною сторінкою історії Закарпаття був Віденський арбітраж 2 листопада 1938 р., внаслідок якого почався перший етап окупації краю гортистською Угорщиною. Працюючи в праських архівах, М.Болдижар знайшов цікаві дані про наслідки арбітражу у Відні для Закарпаття. Автор використав значний статистичний матеріал, який свідчив про серйозні втрати малої автономної країни в основних галузях народного господарства. Проаналізувавши становище, яке склалося в краї після арбітражу, М.Болдижар справедливо писав, що «у складних умовах розбудови нового життя перед її урядом (Карпатської України – М.В.) стало надзвичайно складне завдання: максимально використати наявний господарський потенціал та

створити й примножувати нові можливості. На жаль, дальший розвиток політичних подій не дав можливості проявитися молодому урядові у вирішенні проблем господарського будівництва» [132, С.296].

Міжнародне становище Карпатської України ще більше ускладнилося наприкінці 1938 – на початку 1939 рр. Автономна Підкарпатська Русь (Карпатська Україна) у міжнародних відносинах знаходилася в центрі уваги І.Гранчака і В.Приходька [220, С.318-327]. Автори праві, коли твердять, що події кінця 30-х років яскраво засвідчували, що Закарпаттям цікавилися не лише сусідні країни, але і великі держави Європи – Німеччина, Італія, Англія, Франція, США. Дослідники простежили пронимецьку орієнтацію уряду А.Волошина, який розраховував лише на її заступництво, проаналізували ставлення до Закарпаття Угорщини, Польщі, Румунії. І.Гранчак і В.Приходько, навівши безліч фактів дипломатичної і військової підготовки нападу Угорщини на Закарпаття, підсумували, що гортисти виступили «не тільки ініціаторами захоплення Підкарпатської Русі, але й ліквідації Чехословаччини як держави» [220, С.327].

Окремі аспекти міжнародного становища Карпатської України напередодні другої світової війни висвітлили О.Довганич, З.Пашкуй і М.Троян [235]. Вони намагалися з'ясувати проблему, чим же Закарпаття привертало до себе таку посилену увагу з боку великих європейських держав. На сторінках їх спільної монографії описано наслідки Мюнхенської конференції, переговорів у Комарно, Віденського арбітражу,

значна увага звернута на масові факти втручання Угорщини у внутрішні справи ЧСР, яке проявилось у засиланні загонів угорських і польських терористів. Дослідники піддали критиці твердження окремих угорських істориків і політичних діячів (А.Уллейн-Ревіцькі, І.Кертес, Д.Шуйок, М.Каллаї), що «саме весною 1939 року угорська зовнішня політика проявила свою самостійність і Угорщина незалежно від Німеччини загарбала Закарпатську Україну. Незаперечні історичні факти переконливо свідчать, що окупація Закарпаття Угорщиною була здійснена за згодою фашистської Німеччини. Закарпаття було віддане Угорщині як плата за вступ останньої до антикомінтернівського пакту» [235, С. 23-24]. О.Довганич, З.Пашкуй і М.Троян одними з перших описали вторгнення угорських військ на територію краю і опір їм з боку захисників Карпатської України. Більш детально це питання висвітлено в працях І.Гранчака, І.Гапоненко [219]. Історики І.Поп, П.Петрише та І.Ліхтей, на основі нових архівних документів, передусім матеріалів військово-історичного архіву в Празі, простежили евакуацію чехословацьких військ в ніч з 14 на 15 березня 1939 р. Вони довели, що попередні звинувачення чехословацьких прикордонників в тому, що вони «боягузливо утікали», «озброювали мадярську національну армію», «не виконали свій обов'язок по захисту республіки» тощо є безпідставними [367, С.42]. Після проголошення 14 березня 1939 р. незалежності Словаччини і окупації Чехії і Моравії німецькими військами в ніч з 14 на 15 березня, справедливо вважають науковці, «захистити з юридичної точки зору не було

що. Залишалося здійснити організовану евакуацію, якій перешкоджали угорські війська» [367, С.42-43], що і було зроблено.

В центрі уваги вітчизняних істориків знаходилися відносини Карпатської України з Німеччиною і Румунією [185, 198, 288]. Автори розглянули українсько-німецькі економічні і політичні відносини, дали аналіз публікаціям у німецькій періодиці 1938-1939 рр. карпато-української проблеми, зробили спробу з'ясувати мотиви орієнтації уряду А.Волошина на Німеччину. Вона «була єдиною країною, яка обіцяла Карпатській Україні своє покровительство. Враховуючи той факт, що жодна з великих країн того часу цього не робила, політичну орієнтацію кабінету А.Волошина на Німеччину слід вважати оправданою і такою, що була спрямована на забезпечення територіальної цілості кордонів молодій державі» [198, С.18].

Місце Карпатської України в політиці країн Центральної Європи наприкінці 30-х років намагалися висвітлити О.Богів, О.Гринів, С.Кульчицький, І.Поп, А.Трубайчук, В.Худанич, І.Гранчак, В.Галас, В.Боднар [123, 223, 279, 420-424, 209, 217]. Незважаючи на те, що з цілого ряду питань названі автори притримуються різних, інколи протилежних, поглядів, однак всі вони сходяться на тому, що історію Карпатської України необхідно висвітлювати як складову частину єдиної ЧСР, принаймні до 15 березня 1939 р.

В.Худанич піддав критиці твердження окремих істориків, що уряд А.Волошина сприяв розпаду і розчленуванню Чехословаччини. «Насправді ніхто так не боявся зникнення ЧСР,

як уряд Карпатської України. Навколо неї були ворожі країни: Угорщина, Польща, які прямо зазіхали на наш край. А.Волошина задовільняло становище триєдиної федеративної Чехословаччини. Усім було ясно, що розпад ЧСР – це одноразово і трагедія Карпатської України» – твердить історик [420, С.127]. Однак, важко погодитися з думкою В.Худанича, яку він наводить в своїй іншій статті, що «український національно-визвольний рух на Закарпатті, уряд А.Волошина ставили собі за мету не тільки зберегти Карпато-Українську державу, але й допомогти усім українцям в їх змаганнях за створення соборної Української держави» [421, С.60]. Протилежної точки зору притримується І.Поп, який вважає, що «говорити про «український континуїтет» подій в краї на межі 1938–1939 рр., тисячолітня історія якого і політичні проблеми ХХ ст. не мали ніякого зв'язку з проблемами Наддніпрянської України, більш ніж натяжка. Ці події були складовою частиною європейської передвоєнної кризи, розпаду Версальської системи, до якої східна Україна, як адміністративна частина СРСР, не мала ніякого відношення. Інша інтерпретація цих подій є тільки суб'єктивною уявою провінційних мрійників, що не витримує найменшої позитивістської критики» [366, С.11]. На думку І.Попа, «галас з приводу т. зв. «українського П'ємонту» в Карпатах в 1938–1939 рр., гідний провінційної театральної сцени епохи романтизму, не міг викликати гострої негативної реакції у Варшаві, Будапешті, Бухаресті та Москві і бажання негайно ліквідувати небезпечно для них вогнище, що саме себе таким прокламувало» [366, С.11].

Відкидаючи як необгрунтовані вищеназвані твердження

істориків, вважаємо, що уряд А.Волошина дійсно бажав возз'єднання краю з рештою українських земель, однак, будучи політиком-реалістом, прем'єр розумів, що в умовах, які склалися наприкінці 30-х років, це є нереальним. Саме тому Волошин добивався єдиного – збереження автономних прав у складі федеративної Чехословаччини [170, С.15]. У відповідях на запитання слідчого НКВС в Лефортівській тюрмі 19 червня 1945 р. А.Волошин заявив: «Добре пам'ятаю тільки те, що Мельник запропонував мені і решті членам делегації погодитися на приєднання території Карпатської України до решти українських земель, тобто до Галичини і Радянської України для створення «Самостійної України»... На позицію Мельника я згоди не дав і відповів, що моя ціль полягає в тому, щоб удалити угорців з території Карпатської України і зберегти автономію» [170, С.23].

Таким чином, вітчизняними істориками опубліковано чимало праць, в яких висвітлено міжнародне становище Карпатської України наприкінці 30-х років. Це дало змогу зробити певні теоретичні узагальнення, прослідкувати уроки Карпатської України. Ужгородські історики В.Галас та І.Поп вважають, що «можна по-різному оцінювати цей історичний феномен (проголошення Карпатської України – М.В.) – від тріумфу до трагедії і фарсу. А втім в історії все набагато складніше. Карпатська Україна – це і успіх, і надія, і трагедія одночасно. Успіх – німецької дипломатії і військової стратегії... Трагедія – для Закарпаття, яке знову стало розмінною монетою в руках сильних політичних і державних націй і вже вкотре

змушено було спокутувати чужі гріхи» [209, С.116]. На думку І.Гранчака, «проголошення суверенітету Карпатської України хоч і йшло в руслі політики гітлерівського блоку поділяти Чехословаччину, але було вимушеним кроком, історично виправданим. Проголошуючи незалежність Карпатської України, А.Волошин відображав потяг українського населення краю до свободи» [221, С.338-339]. В. Худанич переконаний, що «утворення Карпато-української держави стало логічним завершенням довгого процесу самостійницьких змагань закарпатських українців самовизначити себе як органічну частину українського народу. Саме існування в 1938–1939 рр. Карпатської України як держави сприяло тому, що про неї заговорив світ. Карпатська Україна в той час була єдиним клаптиком української землі, на якому творилась своя українська державність і, певна річ, була предтечею сучасної суверенної Української держави» [421, С.62].

На нашу думку, оцінюючи сам акт проголошення незалежності Карпатської України, необхідно враховувати, що на нього вплинули два фактори: 1)міжнародний, тобто спроба Німеччини розколоти і послабити єдину і сильну ЧСР; 2)прагнення українців Закарпаття жити державним життям. Віддавати перевагу одному з цих факторів, означає недооцінювати інший. Такий підхід буде одностороннім і однобічним у з'ясуванні досліджуваної нами проблеми.

Аспекти соціально-економічного та культурного розвитку Карпатської України досліджували М.Болдижар [126, 130], В.Міщанин [328], М.Тиводар [398], М.Вереш [154], В.Гомоннай

[213-215], Д.Данилюк і М.Кляп [226], В.Зілгалов [242], І.Ліхтей [292], М.Палінчак [352], П.Федака [410-412], І.Хланта [417], О.Хланта [418], С.Віднянський [201], Н.Бенько [118] та ін. Досліджуючи соціально-економічне становище Закарпаття після рішень Віденського арбітражу, вітчизняні дослідники довели, що воно значно погіршилось. М.Болдижар зробив аналіз різних груп населення за родом занять. Ці дані дозволили М.Болдижару «конкретніше аналізувати специфіку трудових ресурсів і їх потенційні можливості у розбудові народногосподарського комплексу краю» [126, С.101]. Серйозні втрати мали всі основні галузі народного господарства, перш за все, транспорт і зв'язок, мінімальними були й ресурси краю в сільському господарстві. Вчений констатував, що найбільші надії уряд покладав на розвиток лісового господарства і соледобування.

Незважаючи на складність міжнародного становища і негативний вплив рішень Віденського арбітражу, продовжували розвиватися промисловість, сільське господарство і торгівля Карпатської України. Фактично, тільки лісове господарство і видобуток солі продовжували залишатися прибутковими галузями промисловості. Саме ліс повинен був становити переважну частку закарпатського експорту за кордон. Робилися спроби реорганізувати і централізувати лісове господарство, провести його націоналізацію [492, С.12-13]. Певне місце у структурі промислового виробництва посідали підприємства хімічної промисловості, в розвиток яких робилися спроби залучити іноземний капітал. Немаловажну роль в реалізації державних планів Карпатської України відводилися розвитку

електрифікації, харчової промисловості.

Українськими істориками зроблено аналіз життєвого рівня закарпатських українців, акцентується на головних завданнях уряду Карпатської України восени 1938 р., які полягали передусім у забезпеченні народу продуктами харчування. Були скасовані окремі податки, виділені додаткові кошти [154, С.29–36]. Дається аналіз розвитку медицини, страхування населення, боротьби уряду з безробіттям та інфляцією. Використаний дослідниками джерельний матеріал дає підставу вважати, що автономна держава не мала можливості нормально функціонувати.

Після Віденського арбітражу уряд Карпатської України змушений був перенести столицю з Ужгороду в Хуст. М.Болдижар вважає, що на початку 1939 р. його населення досягло 30 тис. чоловік [126, С.102]. Уряд Карпатської України, продовжуючи наївно вірити обіцянкам Гітлера захистити цей маленький клапчик української землі, розробив проекти розбудови Хуста. Це викликало щире підтримку українців, які проживали в різних країнах світу. У працях вітчизняних істориків наводяться конкретні факти з цього приводу [155, С.160]. Економічне життя Ужгороду дослідив М.Тиводар. За його підрахунками в 30-х роках в Ужгороді нараховувалось 18 тис. працездатного населення, а з окупацією міста угорськими військами його покинуло 7376 чоловік, переважно урядовців і технічної інтелігенції чеської, словацької і української народності [398, С.125].

Сільське господарство Карпатської України теж

уповільнило темпи свого розвитку після рішень Віденського арбітражу, адже від краю до Угорщини відійшли найбільш родючі землі півдня країни, що різко погіршило продовольчу ситуацію. Однак, вважають дослідники, Закарпаття ще до 2 листопада 1938 р. відчувало продовольчу кризу. Головним завданням уряду Карпатської України було прогнати населення. Неспроможність вирішити цю проблему власними силами змусила А.Волошина шукати допомоги за кордоном. У працях В.Марини, М.Вегеша та ін. досліджено економічні переговори уряду Карпатської України з Німеччиною та Румунією, внаслідок яких почалися поставки кукурудзи, бартерний обмін закарпатських лісу і солі на продукти продовольства і промислові товари [172, 185, 186, 198].

Хоча вітчизняними істориками не написано спеціальних робіт з проблем культурного розвитку краю в 1938–1939 рр., однак дані питання неодноразово ними піднімались. П.Федака детально дослідив діяльність товариства «Просвіта», яке відіграло чи не вирішальну роль у національному самоусвідомленні українців Закарпаття. Проаналізувавши наукову, видавничу і виховну діяльність названого товариства, дослідник підсумував, що «без щоденної самовідданої праці просвітян, їх невпинних і невтомних зусиль в утвердженні і поширенні поміж широкими верствами суспільності національної свідомості ми не мали б ні тріумфальних виборів до Сойму Карпатської України 12 лютого 1939 р., ні безприкладного в історії засідання Сойму Карпатської України 15 березня 1939 р., ні повторення карпатськими січовиками і студентською

молоддю героїзму і трагедії Крут – на Красному полі під Хустом та в інших місцевостях Карпатської України, ні чисельної молоді порослі, яка пізніше у важких умовах мадярського, а відтак тоталітарного комуністичного режимів на материнській землі та в країнах поселення українців у всьому світі усіма доступними засобами боролась за майбутнє України, за її незалежність і соборність» [411, С.17]. Погоджуючись з такою оцінкою ролі товариства «Просвіта», необхідно також відзначити, що в 1938–1939 рр. його члени почали діяти менш активно, що пояснювалось багатьма факторами соціально-економічного і політичного плану [171, С.13–19].

Розвиток освіти Закарпаття знаходився в центрі уваги В.Гомонная, М.Кляп, В.Зілгалова, С.Віднянського та ін. істориків і педагогів. Дослідниця М.Кляп відзначила, що в 1938 р. на Закарпатті нараховувалось 803 народні школи, тобто в 3 більше, ніж в 1920 р. [263, С.353]. Різко зростала кількість гімназій, семінарій тощо. Автор наводить цікавий статистичний матеріал про розвиток шкільної освіти в середовищі національних меншин краю. Дослідниця високо оцінила внесок у розвиток педагогіки краю А.Волошина, Ф.Потушняка, Ю.Боршоша-Кум'ятського, О.Маркуша та ін., піддаючи критиці твердження окремих вчених, що провідні кадри в освіті Закарпаття становили пришельці. На глибоке переконання М.Кляп, «основу склали місцеві педагоги, корінні жителі краю» [263, С.359]. Розвиток шкільної освіти серед національних меншин Карпатської України досліджували Г.Павленко, В.Марина, Ф.Куля [348, 496, 280, 281]. Після окупації краю

Угорщиною в березні 1939 р., «школи національних меншин, в тому числі і німецькі, закрились» [281, С.54]. В.Гомоннай вважає, що з приходом гортистів, «докладались максимальні зусилля, щоб змадяризувати і фашизувати українську цивільну молодь» [213, С.31-32]. В.Гомоннай розглянув педагогічні погляди О.Маркуша, Ю.Боршоша-Кум'ятського, А.Волошина та ін., діяльність яких припадає на період існування Карпатської України.

В часи існування Карпатської України уряд, очолюваний А.Волошином, неодноразово піднімав питання про перенесення Українського вільного університету з Праги в Хуст. До речі, між відомими культурними діячами краю і вченими УВУ протягом десятиліть існували тісні стосунки. Їх вивченням займалися С.Віднянський, В.Пагіря, В.Зілгалов та ін. [201, 349-351, 242]. В.Зілгалов описав діяльність О.Ольжича, О.Блестіва, Р.Голіяна, В.Старосольського, які в свій час студіювали в УВУ і внесли вагомий вклад у розбудову Карпатської України [242, С.161].

Літературні процеси в Карпатській Україні досліджували М.Кляп, І.Хланта, О.Мишанич [287, 322-324, 326]. Названими авторами висвітлено творчість В.Гренджі-Донського, Ю.Боршоша-Кум'ятського, А.Патруса-Карпатського, С.Сабола (Зореслава), О.Маркуша, Л.Дем'яна, Ф.Потушняка, Ф.Могіша, М.Рішка, І.Ірлявського, О.Ольжича та ін. Зверталася увага на перебування в краї наприкінці 30-х років і вказано на великий вплив на літературне життя Закарпаття О.Олеся, У.Самчука, С.Черкасенка, Ю.Горліса-Горського, Є.Маланюка, М.Аркаса, М.Чирського, М.Михалевича. Ужгородські вчені Д.Данилюк і

М.Кляп досліджували розвиток науки в Закарпатті [226, С.361–372], І.Ліхтей – періодичну пресу [292], І.Ліхтей, В.Жерецман і Н.Жерецман – діяльність громадських організацій [293], І.Поп [365] та М.Тиводар [398, С.142-159] – будівництво та архітектуру. Окремі аспекти релігійного життя в Карпатській Україні піднімали в своїх працях М.Палінчак, М.Болдижар, І.Ліхтей, К.Панас, О.Хлапта, Н.Бенько [352, 353, 291, 354, 418, 118]. Знаходилися в центрі уваги дослідників взаємовідносини А.Волошина і митрополита А.Шептицького [192].

Найповніше вітчизняними дослідниками вивчена проблематика внутрішньополітичного становища Карпатської України з жовтня 1938 р. до середини березня 1939 р. В центрі уваги українських істориків знаходилися такі питання, як 1)боротьба різних політичних сил за автономні права і прихід до влади першого автономного уряду А.Бродія; 2)заміна кабінету А.Бродія автономним урядом А.Волошина; 3)політична діяльність А.Волошина в 1938–1939 рр.; 4)політичні партії та об'єднання часів Карпатської України; 5)вибори до Союму Карпатської України та оцінка рішень першого українського парламенту в краї; 6) виникнення і діяльність Карпатської Січі; 7)ОУН і Карпатська Україна; 8)вплив на внутрішнє становище краю нападів угорських і польських терористів, античеська і антиукраїнська діяльність проугорської «п'ятої колонії»; 9)участь українців Східної Галичини в розбудові Карпатської України; 10)оцінка подій 13–14 березня 1939р.; 11)матеріальна і моральна підтримка уряду Карпатської України світовою громадськістю; 12)оборонні бої карпатських січовиків, репресії

гортистів проти місцевого населення, становище біженців з Карпатської України, діяльність уряду в еміграції; 13) історичні постаті Карпатської України; 14) преса про Карпатську Україну; 15) Карпатська Україна і ідеологія політичного русинства.

Наприкінці 30-х років українці Закарпаття нарешті здобули автономні права. Аналізуючи розгортання політичних подій 1938–1939 рр. у Карпатській Україні, М.Болдижар зробив висновок, що «вони розгорталися надзвичайно швидко і бурхливо. У боротьбі за надання давно обіцяної автономії особливу активність проявили політичні партії «руського» та «українського» напрямів, і ця боротьба завершилася певними політичними наслідками: такої автономії було досягнуто» [126, С.86]. Такий висновок автора слід розцінювати як зовсім новий підхід до вивчення політичних сил, які спричинилися до здобуття краєм автономних прав. Якщо радянська історіографія приписувала цю перемогу виключно закарпатським комуністам, то зарубіжна – місцевим націоналістам на чолі з А.Волошином. Обидва вищеназвані твердження не можуть вважатися достовірними, а є неповними і однобічними.

М.Болдижар і В.Лемак [133] детально зупинилися на зусиллях представників американських русинів об'єднати обидві народні ради – русофільську і українську (травень 1938 р.), що незабаром і було зроблено. Значного успіху в цьому відношенні було досягнуто в червні 1938 р., коли об'єдналися в один блок аграрна партія і Автономно-Землеробський Союз. Необхідно погодитися з твердженням істориків, що «консолідація найвпливовіших політичних партій краю мала велике значення

для досягнення автономії» [133, С.39-40]. Після цілого ряду переговорів, 21 вересня 1938 р. вперше у Підкарпатській Русі представники обох орієнтацій підписали спільну декларацію з вимогою автономних прав. 8 жовтня 1938 р. із представників обох орієнтацій була створена Народна Рада Карпатської Русі, а 11 жовтня перший автономний уряд очолив А.Бродій. Його діяльність знаходилася в центрі уваги М.Болдижара, В.Лемака, В.Ганчина, В.Разгулова, В.Худанича, В.Боднара, Б.Якимовича та ін. [135, 259, 374, 375, 420, 443]. Якщо В.Разгулов [374] ідеалізує А.Бродія, зображуючи його захисником інтересів корінного населення, то переважна більшість істориків однозначно вважає прем'єра Підкарпатської Русі платним агентом Угорщини, який працював на її розвідку під псевдонімом «Берталон». В.Лемак відзначав, що А.Бродій «намагався поєднати питання про чехословацько-угорський кордон із питанням регулювання русинсько-словацького кордону і вимагав одночасного вирішення їх: мовляв, якщо ви все таки віддасте частину Підкарпатської Русі, то поверніть нам те, що забрали у 1919 році, тобто заселену русинами Пряшівщину. Інакше, заявив він, ми проведемо плебісцит під міжнародним контролем» [286, С.89-90]. В.Лемак вважає, що саме запланований А.Бродієм плебісцит став головною причиною його арешту 26 жовтня 1938 р. В.Худанич і В.Боднар притримуються думки, що арешт А.Бродія був пов'язаний з постійним використанням гасел автономії, з допомогою яких той намагався розчленувати Чехословаччину [420, С.124]. Архівні документи свідчать, що ідея проведення плебісциту з'явилася не в А.Бродія, а була запропонована йому

угорським урядом. Виходячи з цього, вважаємо, що необхідно погодитися з твердженням В.Худанича, В.Боднара та ряду інших дослідників.

Призначення А.Волошина прем'єр-міністром та діяльність очолюваного ним уряду досить повно висвітлені в працях вітчизняних істориків. Проте, вчені, нерідко переслідуючи не стільки наукові, як політичні цілі, по-різному оцінюють його. На думку М.Болдижара, на призначення А.Волошина прем'єр-міністром мали вплив ряд факторів, зокрема, висока освіченість, прочехословацька орієнтація і підтримка цієї кандидатури прем'єром Словаччини Й.Тісо [126, С.81-82]. Вважаємо, що думка Й.Тісо з цього питання не мала вирішального значення. Суть полягала в тому, що русофільський напрям в особі А.Бродія і С.Фенцика себе не оправдав, а єдиним сильним напрямом залишився український, який і уособлював А.Волошин. Тобто, його призначення прем'єр-міністром було закономірним. М.Болдижар, В.Худанич, В.Лемак та деякі інші дослідники вважають, що А.Волошин був яскравим представником українського напрямку, хоча і не висував через несприятливу міжнародну обстановку ідеї про возз'єднання краю з Україною.

Позитивно оцінюючи проукраїнську спрямованість уряду Волошина, історики відзначають, що сформувавши свій кабінет виключно з українських політичних діячів, прем'єр-міністр Карпатської України посилив проти себе опозицію в особі русофілів. Таке повне відхилення А.Волошина від досить масового руху, яким був русофільський, було неоправданим і

помилковим [492, С.15]. Неоднозначно оцінюється орієнтація уряду А.Волошина на Німеччину. В.Галас та І.Поп твердять, що Німеччина була близька Карпатській Україні «по ідеї, духу і психології» [209, С.16]. І.Гранчак вважає, що А.Волошин «відображав потяг українського населення краю до свободи. Але його вимушена орієнтація на фашистську Німеччину все ж була помилковою» [221, С.339]. М.Болдижар у своїй монографії «Закарпаття між двома світовими війнами» наводить резолюцію Всеамериканського Карпаторуського Народного Конгресу 11–12 лютого 1939 р., в якій було засуджено пронимецьку орієнтацію кабінету А.Волошина [126, С.134]. Вважаємо, що необхідно погодитися з твердженнями тих дослідників, які пишуть, що у 1938–1939 рр. «не було ні одного керівника європейської держави, який би не підтримував дипломатичних відносин з Гітлером. Не був винятком і Волошин» [420, С.124].

У працях вітчизняних істориків дається неоднозначна оцінка підготовці і проведенню виборів до Сойму Карпатської України. Р.Офіцинський, вивчаючи листівки з часів Карпатської України, констатував, що на початку 1939 р. в Закарпатті точилася боротьба в усіх сферах суспільного життя. Особливо відзначалася «четверта влада» – преса. Проте важлива роль, окрім підричних видань, відводилась і наочній агітації – плакати, листівки, буклети, панно тощо [345, С.130]. Тексти цих листівок були співзвучні терористичним акціям союзників – угорських і польських диверсантів 1938–1939 рр. Р.Офіцинський підкреслив, що «інтенсивно працював ідеологічний апарат і Карпатської України» [345, С.131]. Українські дослідники

довели, що листівкова пропаганда особливо посилилась напередодні виборів до Сойму, адже «уряд доклав усіх зусиль, щоб за короткий час переконати населення в необхідності голосувати за УНО, хоча протилежної політичної сили не було, а вибори проходили на безальтернативній основі» [154, С.56].

Аналізуючи результати виборів до Сойму Карпатської України 12 лютого 1939 р., М.Болдижар пише, що вони «пройшли на задовільному рівні» і їх наслідки «можна вважати достовірними» [126, С.93]. В іншому місці цей же автор робить протилежний висновок: «вибори до Сойму Карпатської України... були проведені з цілим рядом юридичних порушень, а їх результати – фальсифіковані» [126, С.127]. В.Лемак вважає, що вибори «вперше в краї після приєднання до Чехословаччини з форми демократичного волевиявлення перетворилися у відвертий політичний фарс. Особливо яскраво про це свідчить той факт, що в 187 населених пунктах Закарпаття були підняті білі прапори – у тих селах, за повідомленням властей, 98% голосуючих підтримали УНО». Інакше і не могло бути, твердить автор, бо «за кілька днів до виборів усі виборчі комісари були викликані до окружних секретаріатів УНО, де отримували усні інструкції щодо проведення намічених заходів 12 лютого» [289, С.313]. В.Лемак змушений був визнати, що архівних підтверджень його думки не існує, бо «протоколи цих нарад не велися» [289, С.313]. Дослідник повністю довіряє журналістській інформації, яка свого часу просочилася на сторінки закордонних видань. Ще відвертіше заявляє В.Разгулов: «Вони (історичні факти – М.В.) переконливо говорять, що вибори в Сойм

Карпатської України 12 лютого 1939 року були цілком сфабриковані. Депутати, які зібралися 15 березня 1939 року на першу сесію Союму, не мали морального і юридичного права приймати доленосні рішення, які стосувалися інтересів всіх краян» [374].

Переважна більшість сучасних дослідників притримується протилежної думки. Позитивно оцінюючи наслідки голосування, В.Худаняч і В.Боднар, разом з тим, відзначили, що «підготовка і сам хід виборів до Союму не були демократичними, навпаки, була використана система тоталітарних держав, де у виборах виступала тільки одна партія. Чи потрібно було обмежувати опозицію? На нашу думку, демократія виграла б від того, якщо б у виборах взяла участь і опозиція, тим більше, що це не дуже зміцнило б співвідношення сил у самому парламенті. Виграш був би в тому, що перед світовою громадськістю був би продемонстрований демократизм новоствореної держави» [420, С.126].

Істориками також зроблені спроби з'ясувати причини відходу А.Волошина від демократії: «Важке внутрішньополітичне становище карпатського уряду, на яке одночасно впливали... внутрішні і зовнішні фактори, а також невпевненість А.Волошина у всебічній підтримці всього населення краю, змусили його піти на певне згортання демократичних процесів. Воно проявилось у забороненні всіх політичних партій і створенні єдиної партії – УНО, що свідчило про авторитарний характер влади у Карпатській Україні. Мали місце також закриття окремих видань, товариств, відкриття концтабору, до

якого потрапляли як відкриті вороги, так й інакомислячі» [154, С.78]. На нашу думку, відхід уряду А.Волошина від демократії пояснювався необхідністю створення оптимальних умов для консолідації всіх патріотичних сил Закарпаття і проведення соціально-економічних перетворень в краї. Грунтовні праці про діяльність окремих партій і об'єднань періоду Карпатської України опублікували М.Болдижар і Р.Офіцинський та ін. [26, 127, 343, 115]. Згорання демократичних процесів знайшло своє відображення в працях М.Болдижара [126], М.Вегеша [154], В.Лемака [287], В.Худанича і В.Боднара [420]. Названі дослідники високо оцінили рішення Сейму Карпатської України 15 березня 1939 р., хоча відзначили, що вони мали більш символічне значення, ніж являлися свідченням реальної політики.

«Якщо б А.Волошин не проголосив незалежність Карпатської України, – відзначив І.Гранчак, – то угорські правителі могли оголосити її «нічийною територією» і захопити як колишні землі «свято-стефанської корони» [221, С.338]. На думку М.Болдижара «боротьба за самостійність Карпатської України проходила в умовах гострої передвоєнної політичної кризи, а Закарпаття межувало з країнами, що мали до нього свої чіткі плани» [126, С.96]. Історик вважає, що на шляху боротьби за незалежність нашого багатостраждального краю були окремі елементи тріумфу, – здобуття автономії, проголошення самостійності, – але значно більше на цьому було трагедії. Про перевагу трагедії над тріумфом писали В.Галас та І.Поп [209, С.16]. Скептично відносячись до акту проголошення

А.Волошином незалежності, названі історики, разом з тим, підкреслили, що «незважаючи на те, що суто національна державна ідея методично руйнувала і руйнує локальну самобутню закарпатську державність – вона несла в собі і позитивний заряд» [209, С.17]. Однак, В.Галас та І.Поп вдаються до політиканства, коли заявляють: «Закарпаття по крупинці збирало і збирає безцінний державотворчий досвід (мається на увазі і досвід Карпатської України – М.В.), який рано чи пізно неминуче реалізує в історичній перспективі» [209, С.18]. Автори звинувачують закарпатців у відсутності політичної волі, що виробило в них комплекс державної неповноцінності. Аргументовану критику таким антинауковим твердженням дав у своїх працях О.Мишанич [321–326]. «Створення Карпатської України у 1939 р. з її законом про українську мову, – відзначав він, – було природним наслідком розвитку національної свідомості населення краю, що мав свої особливості і був виявом внутрішніх сил і бажання народу» [326, С.11]. З такими міркуваннями необхідно погодитися.

Внутрішньополітичне життя Карпатської України ускладнювали постійні напади угорських і польських терористів, антиукраїнська і античеська діяльність проугорської «п'ятої колонії». Вітчизняними істориками опубліковано чимало праць з даної проблеми. Вони не тільки фіксують факти, але й наводять конкретні приклади організації урядом боротьби з терористами через посилення охорони кордонів, збільшення кількості прикордонників, формування відділів Карпатської Січі тощо. Висвітлюється робота місцевої поліції, яку очолював Ю.Білей,

простежується її співробітництво з чехословацькими прикордонниками. Автори праць аргументовано довели, що напади терористів, як і діяльність проугорських елементів, не припинялися аж до вторгнення угорських військ на територію краю в березні 1939 р.

Виникнення і діяльність Організації Народної Оборони Карпатська Січ досліджували В.Ганчини, М.Болдижар і В.Лемак, Ф.Попович, П.Годьмаш, В.Пагирия, В.Пальок, Ф.Фрідманський, О.Хланта, В.Худанич, Б.Якимович, М.Вегеш [258, 196, 197, 414, 442]. Названі автори висвітлили такі питання, як виникнення, кількісний склад і озброєння Карпатської Січі, боротьбу січовиків з угорськими і польськими терористами, участь Січі в захисті краю під час угорського вторгнення тощо. Разом з тим, відзначимо, що дослідники не притримуються спільної думки з цілого ряду питань. М.Болдижар і В.Лемак акцентують увагу на фактах активного втручання січовиків у справи уряду Карпатської України, організацію ними арештів, проведенні погромів та інших акцій [126, 135]. Праця вищеназваних авторів побудована так, щоб із всієї суми джерел вибрати ті, які зображують діяльність січовиків у виключно непривабливому плані. Відкидаючи різноманітні спроби фальсифікації окремих сторін історії Карпатської Січі, історики відзначають, що неможливо заперечити того факту, що саме вона першою в Європі дала бій фашизму, а саме тому імена карпатських січовиків навіки будуть вкарбовані в історію визвольних змагань українського народу за свою державність [197, С.17].

Позитивно оцінюючи діяльність Карпатської Січі,

українські історики намагалися також з'ясувати деякі дискусійні питання. Це, передусім, спроба січовиків захопити чеську зброю в ніч з 13 на 14 березня 1939 р., участь окремих керівників організації в підготовці змови проти уряду Карпатської України тощо [181, С.186-190, 287]. Дискусійними залишаються питання кількісного складу Карпатської Січі. З цього приводу наводяться різні цифри – від 2 до 10 тисяч чоловік [197, С.3-6].

Ряд праць вітчизняні історики присвятили участі ОУН в подіях 1938–1939 рр. у Карпатській Україні [158, 160, 164]. Об'єктивності ради, необхідно відзначити, що члени ОУН відіграли неоднозначну роль у розвитку політичних подій кінця 30-х років. Окремі його члени взяли активну участь у спробі державного перевороту, а штаб Карпатської Січі, за винятком М.Колодзінського-Гузара і З.Коссака-Тарнавського, залишив територію краю й емігрував за кордон. Цей факт мав немаловажне значення для подальших політичних стосунків між Проводом Українських Націоналістів та урядом А.Волошина на вигнанні [492, С.18]. Однак дана оцінка не перекреслює той великий вклад, який внесли провідні чини ОУН у налагодження стосунків уряду Карпатської України з численними українськими організаціями Європи, США і Канади, про що неодноразово писали дослідники [184, С.48-60]. Дану проблему чомусь обминули своєю увагою автори другого тому «Нарисів історії Закарпаття», який побачив світ в 1995 р.

Державно-правову діяльність уряду Карпатської України досліджували М.Болдижар, В.Лемак, Ю.Ганчин [134, 135, 211, 289]. Проаналізувавши функціонування судової системи

Карпатської України, М.Болдижар і В.Лемак зробили висновок, що «система судів того часу не виступала незалежною судовою владою» [135, С.292]. Дане твердження мотивується тим, що «по-перше, перестав діяти основний принцип законності, що полягає у положенні: тільки суд може позбавити громадянина належних йому конституційних прав і свобод...», а «по-друге, судові функції здійснювали й окружні начальники, представники виконавчої розпорядчої влади. Такий стан речей робив судову систему фактично «зайвою». Це не могло не привести до свавілля і політичного переслідування з боку чиновників» [135, С.292]. Автори переконані, що «створення жорсткої вертикальної структури виконавчої влади та обмеження громадян у їх конституційних правах свідчать про ознаки авторитарного політичного режиму» [135, С.293]. Ці думки поділяють і деякі інші дослідники [209]. На правотворчу діяльність Ради Міністрів Карпатської України, вважають М.Болдижар та В.Лемак, впливали зовнішні (ОУН, сусідні держави й Німеччина, українська діаспора) та внутрішні (етнокультурна і політична орієнтація населення) фактори. Тому вона не була прагматичною, а інколи мала яскраве ідеологічне забарвлення.

Оцінюючи рішення Сойму Карпатської України з юридичної точки зору, В.Лемак справедливо відмітив, що прийняті на ньому державотворчі акти «мали статус конституційних і визначали форму нового державного утворення» [289, С.316]. З таким твердженням необхідно погодитися, адже проголошення незалежності Закарпаття свідчило про кінцевий розпад федеративної Чехословаччини. Діяльність Сойму та уряду

припинилася відразу після проголошення Карпатської України незалежною державою, оскільки край був окупований Угорщиною [212, С.150].

На початку 90-х років істориками опубліковано чимало праць про участь українців Східної Галичини в обороні Карпатської України. Їх оцінки, знову ж таки, прямо протилежні – від визнання заслуг галичан в подіях кінця 30-х років, до відкритого перекручення фактів, а то й фальсифікації. Нехтуючи архівними документами, М.Макара заявляє, що «в 1938–1939 рр. тутешня державність творилася за задумом і під диктовку Берліна руками націоналістичної еміграції, стараннями якої автономна Підкарпатська Русь перетворилася у Карпатську Україну, яка без відома більшості населення мала стати «зародком самостійної соборної України» під гаслами національної ідеї («нація понад усе»), національної винятковості, місіонерства, що в таких умовах виявилось справою ілюзорною, точніше – авантюрною» [302, С.101]. Із вищесказаного видно, що галичани в оцінці М.Макари є авантюристами, які нав'язали закарпатцям ідею незалежності, хоч ті її не хотіли. На думку М.Болдижара, українська еміграція тільки «рвалася до активної політичної діяльності» і не бажала «займатися господарською діяльністю» [126, С.102].

Про роль галичан в подіях 1938–1939 рр. у Карпатській Україні вони судять всього з одного джерела, згідно з яким галичан Закарпаття цікавить рівно настільки, наскільки воно може бути базою для здійснення великоукраїнських ідей. Безумовно, названий документ відображає далеко не всі форми

багатогранної діяльності українців Східної Галичини в подіях кінця 30-х років у Карпатській Україні. Публікації вітчизняних істориків довели, що українці Галичини взяли участь в підтримці Закарпаття. Солідарність галичан проявилася у різноманітних акціях протесту проти окупації Карпатської України, чимало з них виявили бажання особисто допомогти молодій автономній державі. Ця допомога вилилася у масові переходи польсько-чеського кордону, до яких польський уряд віднісся негативно [148, 157]. Нелегальні переходи кордону, в той же час, ускладнювали становище Карпатської України, яке і без того було складним [154, С.105].

Галичани разом із закарпатцями взяли активну участь в безнадійному захисті Карпатської України. Чимало їх загинуло в боях, або потрапили до угорських тюрем і концтаборів. Сотні галичан були розстріляні поляками на гірських перевалах [147, 159, 167]. Українськими істориками проведена певна робота по вивченню публікацій української преси Східної Галичини про розвиток подій кінця 30-х років у Закарпатті [149, 168]. Українську пресу Закарпаття і європейську періодику досліджували Г.Божук, М.Болдижар, В.Задорожний, І.Ліхтей, П.Петрише [124, 129, 156, 292, 359]. Опрацьовані вченими матеріали української і зарубіжної періодики допомагають краще з'ясувати тогочасну обстановку і розширити наші знання про Карпатську Україну. Сприйняття суспільно-політичних процесів у Закарпатті різноманітними організаціями української діаспори в США і Канаді досліджували М.Болдижар і В.Лемак, М.Палінчак [133].

В українській історіографії зроблені спроби описати оборонні бої захисників краю проти агресії угорських військ [298, 420, 422, 425], наводяться статистичні матеріали про кількість жертв, масові репресії проти місцевого населення [125], описано становище біженців з Карпатської України [268]. Вітчизняні вчені опублікували праці про А.Волошина в еміграції [170, 182, 183, 342]. Хоча деякі аспекти цих проблем знайшли своє відображення в українській історіографії, однак їх важко вважати дослідженими остаточно. На нашу думку, це пояснюється браком архівних джерел, адже угорські окупанти не вели обліку своїх жертв. Це ж стосується відомостей про діяльність членів уряду Карпатської України в еміграції. Відомо, що після окупації краю Угорщиною, правлячі кола Німеччини не цікавились долею Закарпаття. Доказом цього є той факт, що дослідниками не віднайдено жодної відповіді Гітлера на численні меморандуми А.Волошина.

На відміну від публікацій радянських істориків, на початку 90-х років спостерігається новий підхід до висвітлення окремих постатей часів Карпатської України. Переважна більшість з них присвячена її президенту – А.Волошину. У цьому контексті заслуговують доброго слова публікації останніх років, що з'явилися з-під пера М.Болдижара, В.Задорожного, В.Турянці, І.Чаварги, В.Ганчина, В.Гомонная, Г.Дем'яна, О.Колянчука, М.Литвина, К.Науменка, О.Мишанича, П.Чучки, М.Олашина, В.Пагирі, І.Підкови, Р.Шусти [126, 127, 146, 150, 151, 158, 163, 169-171, 174-176, 193, 195, 211, 213, 229, 230, 271, 327, 349, 350, 351, 360].

Окремі автори слушно переглядають свої висловлювання

про А.Волошина, що мали місце в попередніх працях. Так, приміром, М.Болдижар справедливо визнав, що А.Волошин «для свого часу була освічена і авторитетна у своїх колах людина» [126, С.33]. Переважна більшість дослідників сходиться на тому, що А.Волошин більше зробив як педагог і науковець, ніж політичний діяч. На думку вже згадуваного вище М.Болдижара, А.Волошин «ніколи не займався розробкою проблем самостійності Карпатської України, тим більше, утворенням на її основі Великої України за рахунок приєднання Радянської України, Галичини, Буковини тощо. Разом з тим, аналіз документів однозначно підтверджує, що такі ідеї йому постійно і досить активно нав'язувалися різними емігрантськими силами» [126, С.106]. Погоджуючись в деякій мірі з такими міркуваннями історика, вважаємо помилковим його твердження, що «незважаючи на участь А.Волошина в діяльності різних організацій..., він не готувався до політичної кар'єри і ніколи не мріяв про неї» [126, С.105]. «Чітко усвідомивши уже в зрілому віці свою національну приналежність і ставши прем'єром автономного уряду, – писав М.Болдижар, – Волошин прагнув домогтися кращого життя для свого народу, утвердити справжню самоуправу та автономію у краї. Але, в цей же час, прем'єр не завжди проявляв твердість, рішучість і самостійність, піддавався впливу різних політиканів, які намагалися використати його авторитет для своїх інтриг» [126, С.116]. Та незважаючи на це, «Августин Волошин – колоритна постать в історії нашого краю» [126, С.115].

Авторами змістовного нариса про А.Волошина є О.Мишанич

і П.Чучка. Вони, об'єктивно підійшовши до оцінки А.Волошина як політичного діяча, відзначили, що президент «і всенародно обраний Сойм розуміли своє трагічне становище, але вони свідомо пішли на засідання..., щоб не підкоритися угорсько-фашистській окупації... Не можна докоряти й А.Волошину, ні його уряду за те, що сталося в березні 1939 р. Карпатська Україна яка займала не останнє місце в міжнародних відносинах, опинилася у сфері інтересів багатьох країн – Німеччини, Радянського Союзу, Польщі, Угорщини, Чехословаччини» [327, С.16]. Заслуга А.Волошина в тому, вважають дослідники, «що в умовах іноземного поневолення зумів консолідувати закарпатських українців на боротьбу за свою державність, утвердити українську національну ідею за Карпатами. Від подій 1938–1939 рр. на Закарпатті, в епіцентрі яких був А.Волошин, розпочинається новий відлік історії закарпатських українців, який завершився у 1991р. проголошенням незалежності Української Держави» [327, С.36].

Вітчизняними істориками опубліковані нариси про В.Гренджу-Донського, М.Колодзінського, С.Клочурака, П.Стерча, І.Рогача, М.Шимоню, М.Бращайка, О.Ольжича, Ф.Тацинця, О.Борканюка, Д.Климуша, О.Блистіва, С.Єфремова, Д.Нярадї, І.Григу, Ю.Химинця, А.Штефана, А.Бродія, Є.Врещону, З.Коссака, У.Самчука та ін. [136, 146, 150, 203, 213, 216, 250, 271, 294, 349-351, 360].

Таким чином, перші праці з історії Карпатської України з'явилися ще наприкінці 30-х років, тобто тоді, коли існувала автономна, а згодом незалежна Карпато-українська держава.

Однак їх важко вважати науковими. Як правило, вони носили популярний характер. У розвитку вітчизняної історіографії Карпатської України необхідно виділити два етапи. Якщо для першого (40–80-ті роки) – характерне замовчування і відверта фальсифікація історії Карпатської України, то на початку 90-х років українські дослідники намагалися по-новому оцінити події кінця 30-х років.

Тематика праць радянських істориків, опублікованих в 40–80-х роках, надзвичайно бідна і одностороння. Фактично, в центрі уваги дослідників знаходилися тільки діяльність комуністів Закарпаття і міжнародне становище краю напередодні другої світової війни. Разом з тим, незважаючи на заполітизованість робіт І.Попа, Ю.Сливки, М.Швагуляка та інших вчених, ними опрацьована значна кількість джерел, на основі яких об'єктивно досліджено угорсько-польські, угорсько-чехословацькі та угорсько-німецькі відносини наприкінці 30-х років та місце в них Закарпаття.

Переломний момент у дослідженні Закарпаття припадає на початок 90-х років, коли відбулося засідання «круглого столу» вчених Ужгородського державного університету і були опубліковані перші праці з досліджуваної проблеми. Їх автори в значній мірі переглянули попередні оцінки історії краю. Заслужують уваги праці М.Болдижара, І.Гранчака, В.Лемака, В.Худанича, В.Боднара та інших дослідників. Найповніше історію Карпатської України висвітлено на сторінках другого тому «Нарисів історії Закарпаття».

Серед проблем, які знайшли висвітлення в працях

вітчизняних істориків, необхідно назвати такі, як «Закарпаття в міжнародних відносинах наприкінці 30-х років», «Внутрішньополітичне становище Карпатської України», «Соціально-економічний і культурний розвиток краю в 1938–1939 рр.». Українськими вченими зроблені спроби проаналізувати державно-правовий статус Карпатської України, висвітлити діяльність автономних урядів А.Бродія і А.Волошина, Карпатської Січі, Українського Національного Об'єднання тощо.

Цілий ряд проблем залишаються дискусійними. Серед них – події 13–14 березня 1939 р. в Карпатській Україні, зокрема збройні сутички між січовиками і чехословацьким військом, спроба державного перевороту, роль провідних чинів ОУН в обороні краю, оцінка виборів до Сойму, їх результатів. Неоднозначно оцінюється також підтримка уряду А.Волошина різноманітними організаціями української діаспори США, Канади, європейських країн. У працях українських істориків, опублікованих протягом 90-х років, не з'ясовано в кінцевому підсумку таке складне питання, як кількість жертв захисників краю під час першого періоду угорсько-гортистської окупації.

Отже, вітчизняними істориками проведена значна робота по дослідженню історії Карпатської України, зібрано й узагальнено значну кількість історичних джерел, на основі яких показано бурхливі процеси складного політичного життя краю протягом короткого часу. Однак ряд питань, зокрема соціально-економічне становище Закарпаття наприкінці 30-х років, культурний розвиток краю, охарактеризовані спорадично,

описово, або зовсім не згадані. Потребують нової оцінки міжнародні відносини наприкінці 30-х років в Європі і визначення місця в них Закарпаття. Фактично, праць, у яких би йшлося про різнобічну характеристику міжнародного становища, соціально-економічних, внутрішньополітичних і культурних процесів у Закарпатті немає. Назріла необхідність комплексного дослідження історії краю 1938–1939 рр.

2.2. Зарубіжна історіографія Карпатської України

Вагомий внесок у дослідження історії Закарпаття зробили зарубіжні вчені. Хоча більшість їх праць має переважно мемуарний характер, однак у них використано велику кількість джерел, невідомих вітчизняним історикам. Для цілого ряду цих праць характерна певна ідеалізація подій, в яких автори брали безпосередню участь. Однак ми не маємо права не враховувати той факт, що «лише там можна було писати вільно» [227, С.65].

Одна з перших праць, в якій йдеться про Карпатську Україну, належить перу німецького вченого, що перебував у дипломатичній місії консула Німеччини в Хусті Г.Гофмана, Аксела Шмідта [481]. Для радянських істориків популярна праця А.Шмідта «Україна. Країна майбутнього» була нічим іншим, як черговою спробою фальсифікувати історію України. На думку М.Швагуляка, А.Шмідт був відвертим прихильником і пропагандистом загарбницьких планів Німеччини щодо України і бачив завдання своєї книги в ознайомленні німецької громадськості, щоб вона була краще підготовлена до участі у

вирішенні української проблеми, ніж в роки першої світової війни [436, С.70-71]. Важко погодитись з твердженням М.Швагуляка, що праця А.Шмідта відкрито висловлювала головну мету фашизму – «перетворити Україну в свою колонію і використати її як плацдарм для продовження агресії далі на схід» [436, С.74].

А.Шмідт не писав книгу на замовлення німецької офіційної влади, про що яскраво свідчать як передмова, так і весь зміст книги. «Коли у листопаді минулого року (1938 – М.В.), – писав А.Шмідт, – до мене звернулося видавництво «Reimar Hobbing» з проханням написати книжку про Україну, українське питання було гарячою темою... Останнім часом в емігрантських газетах за кордоном появляються принизливі матеріали про її колишні території – Галичину і Карпатську Україну, які є гарячими точками на карті Європи» [337, С.82]. В ході написання книги А.Шмідт радився з професорами Українського вільного університету І.Мірчуком та З.Кузелею, що теж свідчить про її проукраїнський зміст. Необхідно погодитись з думкою сучасного українського літературознавця Ф.Кулі, що «книжка Аксела Шмідта дала німецькомовному читачеві достатньо цілісну уяву про історію України, її культуру, життя і боротьбу українського народу в історичному аспекті майже за тисячоліття» [337, С.83].

А.Шмідт простежив історію Карпатської України в загально-українському ракурсі. Об'єктивно оцінивши наслідки Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. для Закарпаття, він відзначив, що навколо краю вміло плели інтриги Польща, Угорщина, Німеччина, СРСР, а «коли Словаччина стала

«незалежною», а Чехія підпала під протекторат Німеччини, Карпатська Україна повисла в повітрі» [481, S.187]. А.Шмідт розумів, що уряд Карпатської України, перебуваючи в політичній ізоляції, змушений був подбати про захист кордонів краю. Для цього і формуються загони карпатських січовиків, які «були необучені військовій справі, але сповнені обов'язку і духу захищати волю, свою державність» [481, S.187]. Праця А.Шмідта побачила світ у червні 1939 р., тобто вже тоді, коли Карпатська Україна була окупована військами гортистської Угорщини. Але, не дивлячись на це, автор писав: «Карпатська Україна була сповнена бажання, доказуючи волю і стремління українців, в майбутньому бачити і створити свою власну державу» [481, S.188].

Книга А.Шмідта була не єдиною, яка побачила свого читача наприкінці 30-х років, і яка розвінчувала міфи про терор, голод, хаос, які, ніби-то, панують у краї. В середині березня 1938 р. до Хусту прибув кореспондент італійської газети «Стампа» Тідо Тонеллі. Після зустрічі з А.Волошином і ознайомлення з ситуацією, він у своїх кореспонденціях спростував ці наклепи [337, С.82]. За підрахунками сучасних дослідників, з жовтня 1938 р. по 20 березня 1939 р. у зарубіжній пресі з'явилося більше 80 кореспонденцій про Закарпаття, зокрема в пресі Німеччини, Франції, Італії, Англії [337, С.83]. На нашу думку, їх було значно більше.

В 30–40-х роках з'явилися праці Г.Бальрайха, Краузе-Серволи, М.Корські та інших авторів [449, 458, 457], в яких давалася оцінка подіям 1938–1939 рр. у контексті загально-

європейського історичного процесу. Популярний характер носить праця М.Чулюкідзе «Україна» [483], яка з'явилася на німецькому книжковому ринку в лютому 1939 р., тобто ще до виборів у Карпатській Україні. Були завершені цілий ряд науково-популярних видань, зокрема, «Карпатська Україна», «Українська література на службі своєї нації», що свідчило про актуальність «української проблеми» [198, С.15]. В 1939 р. з'явилися перші праці про Карпатську Україну в США [465, 482, 284] і Англії [489]. Свої думки з приводу короткочасного існування Карпато-української держави виклав С.Росоха [478]. Вищеназвані автори високо оцінили сам факт утворення незалежної Карпатської України, однак для них є характерним односторонній підхід до цього унікального явища. На відміну від них, у проугорському дусі написані роботи керівника терористів М.Козми і Т.Ортутая [459, 471]. Вони намагалися виправдати експансіоністську політику гортистської Угорщини стосовно краю. Угорський дослідник В.Балог-Берій ідеалізував діяльність М.Козми [108].

Оригінальні думки висловив у своїй праці, яка була опублікована в березні 1939 р., професор Клузьського університету (Румунія) Д.Софронія [480]. Автор влучно підмітив, що українці в Чехословаччині дещо не вчасно почали висувати свої вимоги, бо країна, починаючи з травня 1938 р., перебувала в глибокій кризі [480, S.46]. Якщо до цього додати, що в результаті Віденського арбітражу Карпатська Україна втратила свою південну частину, а в середині держави готувалася «змова», то результат мав би бути закономірним – загибель. Д.Софронія

справедливо писав, що «рутенська проблема» налякала Варшаву, яка боялася піднесення національно-визвольної боротьби з боку українців Галичини. Українські депутати в польському парламенті вимагали негайної автономії для території, на якій проживають українці» [480, S.48]. Лояльність, яка була характерна для румунського уряду відносно Чехословаччини наприкінці 30-х років, переважає і в працях сучасних румунських істориків, зокрема авторів «Історії Румунії між 1918 і 1981 роками» [456].

В 50–90-х роках дослідження з різноманітних проблем історії Закарпаття з'явилися в Німеччині, Франції, Угорщині, Польщі, Чехії, Словаччині, колишній Югославії, США і Канаді. Помітною сторінкою німецькомовної історіографії про Україну і Закарпаття є праця Н.Коцауера «Карпатська Україна у поміжвоєнний період» [463]. Автор більш-менш детально описав перебіг політичних, економічних та культурних подій в міжвоєнний період, зокрема, історію німецьких поселень на Закарпатті.

Чільне місце історія краю посідає у праці німецької дослідниці з Бонна І.Фляйшхауер [413]. Автор розглядає історію Закарпаття через призму підписання радянсько-німецького пакту про ненапад 1939 р. «В лютому 1939 р. Гітлер, як видно, – пише І.Фляйшхауер, – тимчасово відстоював намір використати так звану Закарпатську Україну в якості пропагандистського і воєнного засобу захоплення Радянської України. В березні він відкрито поступився нею в нагороду за приєднання до антикомінтернівського пакту угорському регенту Хорті... З свого

боку Хорті за згодою Гітлера вимагав в ультимативній формі відторгнення Закарпатської України від Чехословаччини» [413, С.93]. Дослідниця довела, що радянський уряд, завдяки проникненню своєї агентури через групу Шульце-Бойзена-Харпака («Червона Капелла»), був добре поінформований із планами Гітлера відносно Чехословаччини і Закарпаття. Москва знала про виступ Гітлера 8 березня 1939 р., в якому «канцлер перед широкою аудиторією виклав свої плани на найближчий час. Він оголосив про окупацію решти території Чехословаччини гітлерівськими військами не пізніше 15 березня і уточнив подальший хід: на черзі була Польща» [413, С.94]. Оптимістичну доповідь Й.Сталіна на XVIII з'їзді ВКП(б), де йшлося і про Карпатську Україну, І.Фляйшхауер оцінила як таку, що свідчила про переборення радянським диктатором почуття страху.

В центрі уваги німецького дослідника Д.Злепка знаходилися польсько-угорські відносини з жовтня 1938 р. до 15 березня 1939р. [490]. Дослідник проаналізував міжнародне становище ЧСР після мюнхенської конференції у вересні 1938 р., зупинившись на територіальних вимогах Угорщини щодо Закарпаття. Автор приділив увагу Віденському арбітражу та його наслідкам, підсумувавши, що захопленням Ужгорода, Мукачева і Берегова Угорщина не задовільнилась [490, S.70-97]. Не одержавши згоди Берліна на повну окупацію Закарпаття, Угорщина разом з Польщею почала проводити спільні терористичні акції [490, S.98-137]. Д.Злепка детально проаналізував роботу дипломатії Угорщини, Польщі,

Чехословаччини і Німеччини до 15 березня 1939 р., коли німецькі війська окупували Чехію та Моравію, а угорські – Карпатську Україну [490, S. 138-160].

Значний джерельний матеріал міститься у статті Д.Злепка «Українське питання у 1938–1939 роках і Третій Райх», опублікованій у 1994 р. [241]. Автор довів, що «теорія Велико-України» виникла в листопаді–грудні 1938 р. з ініціативи Німеччини. «Українську проблему» вивчали спеціальний відділ зовнішньополітичного управління НСДАП «Схід» та Міністерство закордонних справ Німеччини. Радник МЗС Німеччини Альтенбург офіційно доручив німецькому Інституту зовнішньополітичних досліджень та гамбурзькому Інституту зовнішньої політики цю проблему [241, С.251]. Д.Злепка констатує, що названі Інститути не завжди встигали за розвитком зовнішньополітичного курсу Німеччини. «Коли в кінці листопада, – пише автор, – інформації Льоша і Коха (про Карпатську Україну – М.В.) лежали на столі у Альтенбурга, ситуація змінилася: на той час уже були вказівки не підтримувати контактів ані з українцями, ані з їх організаціями» [241, С.253]. Тобто, наприкінці листопада 1938 р. дискусія про Карпатську Україну як німецьку ідею П'ємонту Великої України затихла.

Д.Злепка наводить цікаві факти про співробітництво керівництва Карпатської Січі з абвером, про діяльність ОУН (Р.Ярий, Ю.Химинець) [241, С.260-261]. Автор приділяє значну увагу висвітленню реакції уряду А.Волошина на призначення чеського генерала Л.Прхали міністром Карпатської України.

Вчений писав, що «призначення Л.Прхали стояло на порядку денному під час зустрічі державного секретаря М.Долина у Берліні 20 січня 1939 р. з Альтенбургом» [241, С.272]. Отже, призначення Л.Прхали не відбулося без участі Німеччини. Керівні чини абверу висловлювали різні думки, нерідко протилежні, відносно ставлення Німеччини до Карпатської України [241, С.302-304]. Із величезного фактичного матеріалу, введеного до наукового обігу Д.Злепком, видно, що Німеччина використовувала ідею створення Великої України на базі Карпато-української держави, бо цього найбільше боялися СРСР, Польща і Румунія, де проживали українці [241, С.250–251].

Близькими до праць Д.Злепка, перш за все, за обсягом використаних джерел, є роботи Й.Госнша [454, 455]. Вчений проаналізував вересневу кризу 1938 р. в Чехословаччині, територіальні претензії Польщі до Словаччини, хвилювання Будапешту з приводу ідеї створення польсько-словацької федерації. Він висвітлив хід і наслідки Мюнхенської конференції, переговорів у Комарно, Віденського арбітражу. Й.Госнш ввів до наукового обігу документи про спроби окремих політичних діячів ЧСР передати Закарпаття Угорщині, мотивуючи цей крок тим, що існування краю в обрізаному вигляді є нерентабельним. На думку Й.Госнша, зміни в уряді Карпатської України, які планувала провести Прага, повинні були привести до порозуміння між ЧСР, Польщею і Угорщиною [454, S.253]. Однак, до цього справа не дійшла. Описуючи вторгнення угорських військ на територію краю, Й.Госнш підкреслив, що Будапештом володіло таке велике прагнення заволодіти рештою

території Закарпаття, що гортистська армія одержала наказ навіть відкинути румунські частини в разі потреби [454, S.263-265]. Окремі аспекти історії Карпатської України та діяльності А.Волошина піднімали німецькі історики І.Жегуц та М.Лабунька [239, 283].

Угорська історіографія Карпатської України бере свій початок з кінця 30-х років. У 1938–1939 рр. Закарпаття відвідали окремі угорські кореспонденти. В лютому 1939 р. поїздки здійснив власкор угорського друкованого органу «Уй Гірек», підсумком подорожі якого була серія статей під назвою «Від Праги до Хуста». Автор писав про господарські труднощі краю, невідрадний стан автобусного сполучення, відсутність товарів у хустських крамницях [156, С.49]. Угорські засоби масової інформації фальсифікували результати виборів до Союму, доводили, що «українська організація Січ тримає в постійному страху населення, що ця організація з найбільшою злістю накинулася після виборів і проти угорців, і на тих «автохтонів», які в виборах голосували проти влади Волошина [156, С.49]. Вже тоді з'явилися перші праці угорських істориків і політиків, написані в шовіністичному дусі [485, 451, 453, 486]. Думки угорських авторів кінця 30-х – початку 40-х років в деякій мірі співзвучні з твердженнями сучасних вчених Й.Ботліка і Д.Дупки [448].

Змістовним є дослідження угорського історика Д.Ранкі [477]. У його праці акцентується увага на зусиллях Угорщини щодо проведення плебісциту в Карпатській Україні, наслідках Віденського арбітражу, переговорах між Німеччиною і

Угорщиною 15 жовтня 1938 р. у зв'язку з прагненням останньої захопити Закарпаття. Автор зупинився на політиці урядів Югославії і Румунії – членів Малої Антанти – по відношенню до ЧСР. Д.Ранкі першим ввів до наукового обігу ряд джерел, зокрема ультиматум міністра закордонних справ Угорщини І.Чакі до чехословацького уряду з вимогою негайної капітуляції [477, 368-369 yld]. Праця Д.Ранкі, написана на основі великого джерельного матеріалу, з об'єктивних позицій висвітлює міжнародне становище ЧСР і Закарпаття напередодні другої світової війни. Соціально-економічні і культурні умови розвитку Закарпаття в перші місяці угорської окупації дослідив Л.Тілковскі [487].

Окремі питання історії Карпатської України знайшли висвітлення в працях О.Русина [377]. Простежуючи угорсько-українські відносини, вчений відзначив: «Історія угорсько-українських відносин багата прикладами ширих добросусідських взаємин, але у 1938–1939 роках їх такими назвати не можна. Суть у тому, що тоді взаємини між цими двома країнами будувалися з допомогою сили, підкріплювалися різними імперськими теоріями. Угорщина намагалася зміцнити позиції за рахунок слабших сусідів. Свої цілі вона намагалася «обґрунтувати» історичними та геополітичними мотивами, передусім несправедливістю Тріанонського миру. Зразком державності проголошувалася святостефанська держава, у якій усі підкорялися угорцям, вважалися християнами» [377, С.146–147].

Проаналізувавши угорську пресу кінця 30-х років, О.Русин підсумував: «Взяття Карпатської України, «героїзм», «доброту»,

братерство гонведів, рондьошгвардійців, чорносорочечників угорські газети описали широко, а страждання населення Карпатської України у цій бійні, становище населення після «прилучення» до Угорщини забуто цілком» [377, С.157]. О.Русин детально описав бої карпатських січовиків з угорськими гонведами і початковий етап окупації краю. 17 березня 1939 р. угорські війська вийшли на новостворений польсько-угорський кордон, а 18 березня закінчилося «визволення Русинів» [258, С.109]. За підрахунками дослідника, тільки 14 березня 1939 р. загинуло 120 січовиків. В іншому місці, посилаючись на документ, О.Русин пише про 4500 розстріляних бійців Карпатської Січі [258, С.110]. Ця цифра, безумовно, перебільшена. Ввівши до обігу значний архівний матеріал, передусім із фондів угорських архівів, О.Русин підсумував, що для Німеччини «Закарпаття було необхідне як територія, через яку гарантовано і безперервно можна постачати всім необхідним антирадянський фронт війни» [258, С.111].

Великий вклад у дослідження історії зовнішньополітичної діяльності Угорщини наприкінці 30-х років внесла відома угорська дослідниця М.Адам [104, 105, 445–447]. Нею опубліковані невідомі раніше архівні документи, які проливають світло на цілий ряд проблем історії Закарпаття. Донедавна вони залишалися дискусійними. М.Адам довела, що починаючи з 8 жовтня 1938 р., тобто ще до надання Закарпаттю автономних прав, Німеччина була проти угорської окупації краю [104, С.78]. Вона вважає, що проукраїнська політика уряду А.Волошина відродила в керівників Третього Рейху надії на можливість

створення ідеї «Великої Соборної України», для якої Карпатська Україна могла стати П'ємонтою [104, С.91]. Переконавшись, що Німеччина виступає проти окупації краю Угорщиною, остання добивалась, принаймні, нейтралітету з боку Берліна [446, 94 yld]. М.Адам детально описала угорські плани щодо окупації Закарпаття. Вся надія, згідно них, покладалася на терористів, які повинні були своїми акціями викликати замішання в краї, а задалегідь створений «Руський Народний Комітет» мав попросити військової допомоги. Акцію дали згоду підтримувати польські збройні сили [446, 97 yld].

Аналізуючи зовнішню політику Угорщини відносно Закарпаття, М.Адам висвітлила також угорсько-італійські, угорсько-німецькі та угорсько-польські відносини наприкінці 30-х років. У її працях йдеться про угорсько-чехословацькі переговори в Комарно (жовтень 1938 р.), які не увінчалися успіхом для Угорщини [447, 754–765 yld]. На основі достовірних архівних джерел дослідниця довела, що попередник А.Волошина А.Бродій працював на угорську розвідку, хоча йому важко було вільно діяти через пильність чехословацької служби безпеки [447, 833 yld]. Що стосується його ідеї приєднати до Підкарпатської Русі Пряшівщину, то вона теж зароджувалась в Будапешті. Угорщина також вимагала від А.Бродія домагатися самовизначення краю в складі ЧСР [447, 774–777 yld]. М.Адам опублікувала угорський ультиматум відносно Закарпаття, адресований уряду Чехословаччини [104, С.103].

Історія Закарпаття в контексті другої світової війни займає чільне місце в праці відомого вченого із Сорбоннського

університету (Париж, Франція) В.Косика [274]. «Проголошення автономії Карпатської України відбулося у той момент, – відзначав дослідник, – коли західна дипломатія займалася здогадами про найближчі плани Гітлера й засоби захисту західноєвропейських країн від можливого конфлікту. Оскільки переважала думка, що Німеччина кинеться на завоювання України, то автономія Карпатської України розцінювалась як німецька ідея, перший етап на шляху завоювання Радянської України» [274, С.59]. В.Косик переконливо довів, що надання Закарпаттю автономних прав найбільше перелякало Угорщину і Польщу, які почали підготовку до встановлення спільного кордону [274, С.60]. Становище Карпатської України різко погіршилось після Віденського арбітражу.

В.Косик чітко простежив еволюцію політики Німеччини відносно Карпатської України. «За наказом фюрера, – констатував історик, – Німеччина все більше віддалялась у справі Карпатської України... Угорщина не відкинула ідею анексувати Карпатську Україну й пропагувала негайну окупацію власними силами» [274, С.60-61]. Угорщина розробила детальні плани нападу на Карпатську Україну з метою повної її окупації. Німеччина дала згоду тільки в середині березня 1939 р. В.Косик дав оцінку Карпатській Січі, ОУН в подіях 1938–1939 рр. у краї. На основі німецьких архівних документів В.Косик довів, що ОУН займала антинімецьку позицію, включаючи й Карпатську Україну [274, С.70]. Про роль ОУН в розвитку політичних подій кінця 30-х років у Закарпатті писали З.Книш, Ю.Пундик, М.Плав'юк [264–266, 361, 372]. Якщо Ю.Пундик і

М.Плав'юк ідеалізують діяльність ОУН в Карпатській Україні, то М.Туриянця вважає, що вони, оунівці, були авантюристами і відіграли згубну роль в житті краю, прискоривши падіння української влади [402, 403]. Ряд історичних нарисів присвячено відомим діячам ОУН, що діяли в Карпатській Україні – М.Колодзінському, З.Коссаку, Є.Врецьоні та ін. [208, 238, 270, 275, 329, 405-409].

В американській історіографії авторами праць про Карпатську Україну є П.Р.Магочій, І.Лисяк-Рудницький, В.Маркусь, П.Стерчо, В.Шандор, М.Пап та ін. Американський вчений, який викладає в Торонто, П.Р.Магочій – автор фундаментальної монографії «Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948)» [299]. Дослідник, об'єктивно проаналізувавши міжнародну ситуацію кінця 30-х років у Європі, відзначив, що «рік 1938 був фатальним для Чехословацької Республіки. Німецька загроза, що ставала дедалі більшою, відколи до влади прийшов Гітлер, у вересні, коли було підписано Мюнхенську угоду, таки стала згубою для країни. Ця угода була першим етапом розпаду Чехословаччини. Отже, на національну проблему й політичний розвиток Підкарпатської Русі почали значно впливати зовнішні події» [299, С.142]. Безперечно, міжнародний фактор суттєво впливав на розгортання політичних подій в краї, де політичні сили русофільського і українського напрямів добилися довгоочікуваної автономії.

П.Р.Магочій чітко довів, що «під час неспокійних місяців автономії серед великої частини місцевого населення значно

виріс авторитет і вплив українофільської орієнтації. Тим часом, коли такі русофіли, як Бродій і Фенцик та русинофільські греко-католицькі клірики, як-от єпископ Стойка і прелат Олександр Ільницький, прихилилися до Угорщини, українофіли здебільшого залишалися лояльними підданими Чехо-Словаччини і протиставилися усім угорським та польським інтригам проти батьківщини. Оскільки представники українофільської орієнтації проповідували виразні антиугорські погляди, вона швидко поширилася, надто серед молоді» [299, С.148]. З такими думками варто погодитися. Це стосується також твердження історика, що «повернення угорців невдовзі поклато край такому розвитку: нова адміністрація докладала всіх зусиль, щоб затерти будь-які сліди зв'язку краю та його народу з українським рухом» [299, С.148].

П.Р.Магочій високо оцінив результати виборів до Союму Карпатської України 12 лютого 1939 р., які «виявилися надзвичайно втішними для українофілів», і «пройшли в спокійній поважній атмосфері, без залякувань і підкупу» [299, С.147]. Що стосується проголошення А.Волошином незалежності, то вона на думку вченого, «швидше була символічна, ніж справжня. Край був покинутий празьким урядом, який і сам припинив існування, а також і Гітлером, що змінив свої плани щодо України і не мав потреби в цій, тепер неважливій карпатській території» [299, С.148].

Загалом об'єктивно оцінюючи події 1938–1939 рр. у Карпатській Україні, П.Р.Магочій здивовано зауважує, що «автономний уряд, надто після листопада, вважав себе

представником не окремої національності, а радше частиною української нації» [299, С.148]. Не маючи можливості заперечити факту формування національної свідомості закарпатських українців, П.Р.Магочій, разом з тим відмічає, що «по суті, оборона політичної структури, що склалася на той час, і протести проти зазіхань угорських ревізіоністів аж ніяк не конечне свідчили про свідомі українські погляди частини місцевого населення» [299, С.148]. Приєднання Підкарпатської Русі до Угорщини, завершене в березні 1939 р., було другим важливим етапом ревізіоністської політики Будапешта. Однак, справедливо відзначає П.Р.Магочій, «майже за шість років панування угорського режиму не пощастило завоювати довіри місцевого населення» [299, С.150].

На думку П.Р.Магочія, «події в Карпатській Україні теж спричинилися до відчуження американських русинів. Коли після мюнхенської угоди у вересні 1938 року Чехословаччину перетворено на федеративну республіку і Підкарпатська Русь нарешті здобула довгождану автономію, американські русини спершу раділи. Але коли в листопаді того ж року до влади прийшов уряд о. А.Волошина, який переіменував Підкарпатську Русь на Карпатську Україну, американські русини зовсім відчужилися. Незадоволення українською орієнтацією Волошина було таке велике, що провідні американо-русинські організації не висловили протесту, коли Угорщина захопила Підкарпатську Русь у березні 1939 р.» [299, С.151]. Такий підхід, на нашу думку, є надто прямолінійним і однобічним. П.Р.Магочій багато зробив для дослідження історії Карпатської України в бібліографічному

плані [450, 468, 469].

У 1994 р. українське видавництво «Основи» та Інститут державного управління і місцевого самоврядування при Кабінеті Міністрів України видали двотомник І.Лисяка-Рудницького «Історичні есе», до якого увійшли основні праці відомого американського дослідника історії України. На сторінках цієї великої за обсягом праці (1127 с.), вчений не залишив поза своєю увагою історію Закарпаття кінця 30-х років. Перші праці І.Лисяка-Рудницького про Карпатську Україну з'явилися вже в 1939 р. Відразу по свіжих слідах трагедії Карпатської України, 30 березня 1939 р., часопис «Нація в Поході» опублікував його статтю «Карпатській Україні» [296].

Студіюючи історію в Колумбійському університеті протягом 1951–1953 рр., І.Лисяк-Рудницький збирав матеріали для великої за обсягом праці про Карпатську Україну, однак так і не встиг її завершити. Зате він опублікував змістовну статтю «Карпатська Україна: народ у пошуках своєї ідентичності» [295]. Автор дав оцінку монографії П.Р.Магочія «Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948)», охарактеризував основні напрями в суспільно-політичному житті Закарпаття, динаміку націотворчих процесів у краї тощо.

На думку І.Лисяка-Рудницького, пошуки закарпатськими русинами своєї національної ідентичності досягли найвищої точки у 1938–1939 рр., коли їхній край, офіційно перейменований на Карпатську Україну, здобув автономну державність у складі сфедералізованої Чехословаччини. Карпатська Україна, як автономна, а згодом самостійна держава, проіснувала всього

п'ять місяців. Однак, незважаючи на це, як писав вчений, «короткий період автономії мав один тривкий і необоротний ефект: народні маси на Закарпатті перейнялися українською національною свідомістю» [295, С.468]. Якщо ряд сучасних вітчизняних і зарубіжних дослідників звинувачують А.Волошина в тому, що він послав юнаків на вірну смерть, то І.Лисяк-Рудницький відзначив: «...не буде перебільшенням сказати, що це «хрещення вогнем» остаточно скріпило українську національну ідентичність цього краю» [295, С.469]. Піддаючи критиці П.Р.Магочія, історик однозначно стверджує: «Магочій не зміг оцінити вирішального значення подій 1938–1939 рр. для формування національної ідентичності... Таку хибну інтерпретацію можна порівняти з відображенням у викривленому дзеркалі: усі предмети на місці, але їхні пропорції спотворені» [295, С.469]. З такими думками І.Лисяка-Рудницького важко не погодитися.

Серед дослідників історії Карпатської України особливе місце посідає наукова спадщина відомого американського історика, уродженця Закарпаття, П.Стерча.

Він – автор кількох десятків праць з історії Карпатської України [387–396]. Хоча головна увага ним зверталася на висвітлення міжнародного становища Закарпаття, однак П.Стерчо також детально проаналізував внутрішньополітичний розвиток краю, зокрема, руйнівний вплив на нього безперервних нападів угорських і польських терористів, яскраво описав захист молодой країни від військ агресора, доводячи, що репресії проти її захисників були грубим порушенням міжнародних правових

норм. Автор наводить поіменний список загиблих оборонців краю, великий статистичний матеріал, окремі документи.

Монографія П.Стерча «Карпато-українська держава...» – символічний літопис Карпатської України. Значна частина його праці висвітлює події з жовтня 1938 р. до другої половини березня 1939 р., тобто від надання краю автономних прав до окупації Закарпаття військами гортистської Угорщини. Аналізуючи міжнародне становище Карпатської України, П.Стерчо довів, що долю краю вирішував не уряд А.Волошина, а «сильні світу цього», зокрема Німеччина. Даючи оцінку Карпатській Україні, вчений стверджував: «П'ятимісячне існування Карпато-української держави, хоч навіть у федерації з чехами і словаками, в загальному мало колосальне значення не тільки для карпатських українців на даному відтинку часу, але й вирішило раз і на всі часи приналежність Закарпаття до України. Для загальної української справи ці події прислужилися тим, що при їх наявності небувало заактуалізовано ідею визвольної боротьби, і то не тільки в усіх родах світової преси. Події в Карпатській Україні поставили українську проблему у даному відтинку часу в позицію найважливішої проблеми міжнародної політики багатьох держав» [387, С.221].

Монографія П.Стерча написана на великому джерельному матеріалі. Сам автор писав про це в передмові: «При написанні своєї праці автор користався 21 збірником публічних документів, 25 творами, що користувались публічними документами, 8 статистичними творами, 85 джерельними матеріалами, 139 книжками, 14 брошурами, 2245 статтями та вістями і 9

неопублікованими джерелами» [387, С.16]. Недоліком праць П.Стерча є ігнорування соціально-економічних проблем, а без їх аналізу, на нашу думку, неможливо з'ясувати економічні і політичні можливості Карпатської України. Це стосується відповіді на цілий ряд дискусійних питань. У монографії відповіді на них нема. Незважаючи на це, праці П.Стерча внесли вагомий вклад у дослідження історії Карпатської України. Тому не можна погодитися з твердженням авторів колективної монографії «Историография истории Украинской ССР», що його публікації були покликані применшити роль трудящих краю у визвольній боротьбі [244, С.351]. На нашу думку, дослідник, навпаки, дещо навіть перебільшив їх роль.

Карпатська Україна в планах Німеччини і СРСР знаходилася в центрі уваги американського дослідника М.Папа [355]. Аналізуючи виступ Й.Сталіна на XVIII з'їзді ВКП(б) 1 березня 1939 р., вчений констатував, що «ця декларація Сталіна відкрила широко двері до порозуміння між Третім Рейхом і Радянським Союзом. Кілька місяців пізніше, 23 серпня 1939 року, підписаний у Москві договір, на базі якого Гітлер і Сталін стали союзниками і розпочали другу світову війну проти західного демократичного світу. Іронія долі призначила Карпатській Україні відіграти історичну роль між Сходом і Заходом» [355, С.215]. Незважаючи на цей зговір, вважає М.Пап, «збройна боротьба Карпатської Січі, в якій взяли участь крім закарпатців сини і дочки земель Соборної України в обороні своєї рідної держави, ще раз засвідчила перед байдужим світом, що український народ ніколи не зречеться своїх природних і

Богом даних прав бути господарем на своїй, потом і кров'ю зрошеній землі» [355, С.214–215].

Оригінальні думки висловив у своїх працях В.Шандор [430–434]. Він першим зробив спробу дати відповідь на такі дискусійні питання, як бої карпатських січовиків з чеським військом 13–14 березня 1939 р., мотиви орієнтації уряду А.Волошина на Німеччину, суперечності в українському таборі, зокрема, підготовка змови з боку молодих націоналістів проти карпато-української влади. «Із зміною політичного статусу Карпатської України на сфедеровану державу, – писав В.Шандор, – змінилася позиція і роль українців у державі. Із національної позиції (за першої республіки) українці стали провідним державно-творчим чинником з обов'язком діяти не тільки з позиції держави, але й на власну відповідальність. Цю зміну у федеративній Чехо-Словаччині не усвідомили собі декотрі карпатські діячі на провідних постах у Хусті. Неправильно зрозуміли її і декотрі наші брати з Галичини. Певним чеським колам одночасно було тяжко зрозуміти і погодитися з думкою, що український уряд став у Карпатській Україні повноправним виконавчим органом» [432, С.70]. Що стосується конфронтації відносин з чехами, то, на глибоке переконання В.Шандора, «вона не була потрібна і не була корисною ані для чехів, ані для нас» [432, С.72]. Відступаючі чеські війська відмовилися передати зброю січовикам і, фактично, Карпатська Січ опинилася віч-на-віч з агресором. У цьому й «полягає трагізм створених умов, сумний результат тогочасних європейських політичних обставин» [432, С.72].

На науково виважених фактах, широких узагальненнях і роздумах про велич і трагедію Карпатської України, написані праці відомого американського політолога та історика, професора університету ім. Лойоли в Чикаго, головного редактора «Енциклопедії української діаспори» В.Маркуся [305–318]. У центрі зацікавлень дослідника знаходилися такі питання, як боротьба закарпатських українців за надання краю автономних прав, виникнення і діяльність Карпатської Січі, реакція організацій української діаспори на розвиток політичних подій в Карпатській Україні, угорська окупація Закарпаття і репресії гортистів щодо його населення, діяльність А.Волошина тощо.

В.Маркусь зробив аналіз державно-правового статусу Закарпаття наприкінці 30-х років. На думку вченого, «утворення автономного уряду Закарпаття в жовтні 1938 р. та конституційне оформлення нового юридичного статусу Карпатської України як державного утворення в рамках другої Чехо-Словацької Республіки за конституційним законом з 22 листопада того ж року стали мілевими стовпами на шляху політично-державного становлення українського народу Закарпаття» [308, С.33]. Що стосується юридичного статусу Карпатської України з жовтня 1938 до березня 1939 рр., то він «далеко переходив рамки автономії, визначені в Сен-Жерменському договорі та чехословацькій конституції з 1920 р. Він наближався до федеративної моделі міждержавних та понаддержавних структур. Очевидно, це була своєрідна модель федералізму, бо перебувала ще в процесі свого розвитку» [308, С.33–34].

Проголошення незалежності Карпатської України, глибоко переконаний В.Маркусь, було природним і закономірним явищем. Закарпатці дійшли до «свого повноцінного дозрівання від «народу–племени» і «terra incognita» до самоусвідомлення своєї ідентичности, до програми державного оформлення та ідеї політичної єдности з усім українським народом й українською державою. Хочеться підкреслити, що цей шлях вів Закарпаття «від угорських русинів до Соборної української держави» [311, С.22].

Визначним здобутком зарубіжної, зокрема американської, історіографії є видання багатотомної «Енциклопедії Українознавства», на сторінках якої чимало місця відведено історії Карпатської України. Її автори стисло висвітлили такі питання, як наслідки Віденського арбітражу для Закарпаття [200], Організація Народної Оборони Карпатська Січ [237], політичний статус Карпатської України [254, 278, 440]. В «Енциклопедії Українознавства» поміщені невеликі статті про окремих діячів Карпатської України [114, 138–140, 267, 272]. Біографічні нариси про А.Волошина, М.Долина і Ю.Реває опубліковані в збірнику «Бойківщина» [405–408]. Нарис про життєвий шлях В.Гренджі-Донського видала З.Гренджа-Донська [222].

Канадський історик О.Баран – автор цілого ряду праць, в яких намагався з'ясувати взаємовідносини між українцями і чехами в складі єдиної федеративної держави та окупацію краю військами гортистської Угорщини [110–112]. Скрупульозне опрацювання празьких архівів дозволило О.Барану

стверджувати, що «чехо-словацький уряд кінцем 1938 року вповні підтримував уряд Карпатської України, який, зі свого боку, залишився до кінця відданим чехо-словацькій федерації. То правда, що карпатські українці мріяли також про свободу і незалежну велику Україну, але в тому часі хотіли бути з чехами, які найбільше допомогли в культурному, економічному та національному розвитку малого Закарпаття» [112, С.47]. Відносно ставлення американських українців до уряду Карпатської України, то на глибоке переконання вченого, підкріплене достовірними джерелами, таку місію виконував «один із найбільших ворогів карпатоукраїнського уряду з 1938 року... завзятий русофіл галицького походження др. Олексій Юліянович Геровський» [112, С.41].

Аналіз міжнародної ситуації, яка склалася наприкінці 30-х років, дав можливість О.Барану зробити висновок, що «Карпатська Україна в 1939 році не мала жодної можливості про існування. Вона стала тільки пйонком на шахівниці великодержав Європи» [111, С.136]. «Мадярська агресія, – твердить дослідник, – була не тільки несправедлива, але і нечесна. Мадяри, апробуючи ноту Третього Райху, обіцяли, що вони не будуть переслідувати представників Карпатської України. Але цієї обіцянки вони не додержали» [111, С.136]. О.Баран описав проугорську діяльність Й.Камінського, О.Ільницького, М.Демка, С.Фенцика, Ю.Марини. Що стосується угорського уряду, то він обіцяв закарпатцям автономію зразка 1918 р., однак так її і не дав [110, С.12]. Загальну характеристику політичних процесів у Карпатській Україні зробили канадські

історики О.Субтельний і А.Жуковський [397, 240].

Релігійні відносини в Карпатській Україні досліджував відомий історик історії церкви із Риму А.Пекар. В монографії «Нариси історії церкви Закарпаття» він зробив аналіз розвитку православного руху в краї, охарактеризував становище греко-католицької церкви після Віденського арбітражу, коли вона була поділена між Угорщиною та Чехословаччиною. А.Пекар яскраво описав діяльність апостольського адміністратора в Карпатській Україні єпископа Д.Нярадї, якого підтримала «подавляюча більшість духовенства» [358, С.157]. Мукачівського єпископа О.Стойку А.Пекар охарактеризував як «оборонця народніх прав», діяльність якого «останеться бодай частинно загадковою, доки не будуть доступні архівні матеріали цієї доби» [358, С.151]. Біографічні нариси про єпископів Д.Нярадї та О.Стойку А.Пекар помістив у своїй праці «Єпископи Мукачівської Єпархії» [474]. Його перу належить також біографія єпископа П.Гойдича [475]. У статті «Мукачівська єпархія і Галицька митрополія» А.Пекар констатував, що Угорщина робила все для того, щоб Мукачівська єпархія не ввійшла до складу Галицької митрополії. Лише за короткий проміжок часу між 1937 і 1939 рр. Мукачівська єпархія була безпосередньо підпорядкована Апостольському Престолові, а влітку 1939 р. вона знов опинилася під владою угорського митрополита-примаса [358, С.402].

Польський історик М.Войциховський [488], розглядаючи німецько-польські відносини в 1933–1938 рр., довів, що в травні 1938 року вони не були настільки дружніми, щоб Польща мала

який-небудь вплив на Третій Рейх. Автор простежив основні етапи зовнішньої політики Польщі, акцентуючи увагу на відносинах з Югославією і Румунією, які намагалися притримуватись нейтралітету. М.Войциховський детально описав зближення між Угорщиною і Польщею, яке, на думку правлячих кіл цих країн, мало завершитися встановленням спільного кордону. Польща, вважає автор, радила угорському уряду постійно тиснути на ЧСР. Що стосується Угорщини, то вона не завжди знайомила Варшаву із своїми планами.

Польський дослідник М.Козмінський [460] розглянув польсько-угорські відносини напередодні другої світової війни. На думку вченого, зміцненню співробітництва Польщі з Угорщиною сприяв аншлюс Австрії і підготовка Німеччини до розчленування Чехословаччини. Польща поступово відмовлялась від своїх попередніх планів відносно Словаччини. М.Козмінський наводить свідчення польського консула у Відні, згідно з яким між ОУН і військовим командуванням Рейху встановилися тісні стосунки. У праці М.Козмінського йдеться про боротьбу Польщі та Угорщини за створення спільного кордону, який був не чим іншим, як «особистою інтригою К.Кані» [460, S.184].

Різноманітні проблеми історії Закарпаття піднімалися в працях дослідників Чехії та Словаччини. Переважна більшість чеських і словацьких істориків справедливо вважає, що Мюнхенська конференція 29–30 вересня 1938 р. перетворилася в трагедію Чехословаччини. «Питання про капітуляцію чехословацьким урядом, – вважає В.Крал, – було принципово

вирішено 29 вересня», а, фактично, «між 19 і 21 вересня» [277, С.330–331]. На думку В.Крала, Е.Бенеш «не вважав мюнхенську угоду історичною поразкою; він наївно вірив в обіцяні Заходом гарантії, а відповідно, в можливість дальнішого існування республіки в урізаному вигляді» [277, С.332]. У монографії «План Зет» В.Крал детально описав план нападу Німеччини на Чехію, який завершився її окупацією [276].

Великий фактичний матеріал міститься в монографії Ф.Лукеша [464]. Автор зробив глибокий аналіз ходу і наслідків конференції в Комарно, Віденського арбітражу, висвітлив ставлення до Карпатської України Румунії, Італії, Польщі, Угорщини, Німеччини. Діяльність А.Бродія і С.Фенцика, вважає Ф.Лукеш, які саботували переговори з Угорщиною, давала привід останній до окупації Закарпаття. Під час підготовки до окупації території краю в листопаді 1938 р., уряд Польщі намагався «залишитись в тіні» [464, S.139]. Дослідник детально зупинився на ідеї створення спільного польсько-угорського кордону і висвітлив позицію Німеччини відносно нього. Цікавими є міркування Ф.Лукеша про відносини між урядом ЧСР і Карпатською Україною. Він вважає, що в Празі боялися викликати незадоволення Німеччини, а тому Р.Беран взяв на себе зобов'язання придушити націоналістичний рух в Карпатській Україні. Цю місію повинен був виконати генерал Л.Прхала. Історик висловив думку, що пражський уряд зондував ґрунт в Польщі і готовий був до покращення відносин з Угорщиною [464, S.242–243].

Р.Квачек досліджував відносини Чехословаччини з країнами

Малої Антанти – Румунією та Югославією. Історик зробив аналіз переговорів країн Малої Антанти з Угорщиною, висвітлив відносини Німеччини з Румунією і Югославією, конференцію в Бледі [462, S.427-430]. Чеськими і словацькими істориками неодноразово піднімалась проблема об'єднання Пряшівщини з Карпатською Україною. Ще в серпні 1937 р. у Пряшеві відбулися збори культурно-освітніх діячів Пряшівщини, які висловили бажання «жити в автономній Закарпатській Україні». Збори надіслали чехословацькому урядові меморандум, однак відповіді не отримали. Безуспішною була і спроба 10 травня 1938 р. Дану проблему піднімав І.Ванат [143–145]. Політичний розвиток ЧСР від вересневої кризи 1938 р. до середини березня 1939 р., акцентуючи увагу на становищі Закарпаття, дослідив Л.Сушко [479].

Словацький дослідник Я.Кокошка простежив стосунки ОУН з Німеччиною, зокрема описав зустріч керівництва Карпатської Січі з А.Мельником і німецьким консулом Г.Гофманом в Перечині (листопад 1938 р.) [461, S.120]. М.Мушинка [333, 334] і Т.Беднарджова [116, 117] опублікували історико-біографічні нариси про А.Волошина і С.Клочурака. В центрі уваги істориків колишньої Югославії знаходились питання взаємовідносин між Карпатською Україною та українцями Югославії. Про це писали Р.Мизь, В.Паплацко, М.Цап, Я.Олеяр, Д.Латяк [466, 472, 473, 476, 491]. Названими дослідниками ґрунтовно висвітлені матеріали про Карпатську Україну, які друкувалися на сторінках української періодики Югославії, робиться висновок, що югославські українці зробили все для того, щоб втікачі з

Карпатської України мали все необхідне для нормального існування під час свого перебування в Загребі, Руському Керестурі, Шіді.

Таким чином, історія Закарпаття знаходилася в центрі уваги дослідників Німеччини, Франції, Угорщини, Польщі, Чехії, Словаччини, Ватикану, колишньої Югославії, США і Канади. Переважна більшість їх праць присвячена висвітленню міжнародних відносин напередодні другої світової війни і місця в них Чехословаччини та Карпатської України. Зарубіжними істориками доведено, що Мюнхенська конференція, а згодом Віденський арбітраж, мали згубні наслідки для Чехословаччини. Міжнародний фактор впливав на внутрішньополітичний розвиток краю. Характеризуючи його, зарубіжні дослідники роблять висновок, що Карпатська Україна не мала жодних можливостей існувати як незалежна держава.

З цілого ряду проблем історії Карпатської України зарубіжні вчені не притримуються спільної думки. Перш за все це стосується оцінки подій 13–14 березня 1939 р., коли набула кульмінації конфронтація у відносинах між українцями і чехами. Проголошення незалежності Карпатської України зарубіжною історіографією зображується як, з одного боку, вплив міжнародного фактору, так, з другого, зростання національної самосвідомості закарпатських українців. Сам акт проголошення незалежності 14 березня 1939 р. був більш символічним, ніж свідченням реальної політики.

У працях дослідників зарубіжжя відображено державно-правовий статус Закарпаття, роль церкви в суспільному житті

краю. Однак, ними проігноровано, за незначним винятком, соціально-економічний розвиток Закарпаття в 1938–1939 рр., а культурне життя краю висвітлюється тільки в загальних рисах. За кордоном, поки-що, не видано дослідження, в якому б робився комплексний аналіз соціально-економічних, політичних і культурних процесів у Карпатській Україні наприкінці 30-х років.

2.3. Карпатська Україна 1938–1939 рр. у спогадах очевидців і активних учасників подій

Після окупації Карпатської України військами гортистської Угорщини її захисники емігрували за кордон, де видали спогади про події кінця 30-х років. Авторами мемуарів стали не тільки відомі політичні діячі краю, міністри Карпатської України, але й рядові карпатські січовики, які брали безпосередню участь в боях. Враховуючи той факт, що з цілого ряду проблем історії краю джерельна база надзвичайно скромна, або відсутня взагалі, спогади учасників подій 1938–1939 рр. мають неоціненне значення. Разом з тим, ми змушені врахувати і те, що автори мемуарів висловлюють свої власні думки, міркування, переживання тих чи інших подій, в яких брали участь і які не завжди є об'єктивними. Історія Карпатської України була надзвичайно суперечлива і її неможливо оцінювати однозначно. Саме тому відсутня єдність думок, тверджень, точок зору з приводу подій, які розгорталися в Закарпатті наприкінці 30-х

років.

За цілі десятиліття панування однопартійної системи в колишньому СРСР, учасники Карпатської України не мали можливості поділитися своїми думками про особисту участь в утвердженні Карпато-української держави та захисті її під час агресії гортистської Угорщини. Таку можливість вони одержали тільки на початку 90-х років. На противагу їм, за кордоном перші спогади з'явилися вже в 1939–1940-х роках. Піонерами в цьому відношенні стали автори збірника «Карпатська Україна в боротьбі», який побачив світ у Відні в 1939 р. [257]. Наступного року опублікував свої спогади відомий український письменник, очевидець закарпатських подій В.Бірчак [55]. Починаючи з 1939 р. опубліковано близько сотні спогадів про Карпатську Україну, які носять як загальний характер, так і висвітлюють ті чи інші ділянки роботи їх автора (участь у оборонних боях, робота Союму Карпатської України, закарпатці в еміграції тощо).

Уже з часу надання краю автономних прав (жовтень 1938 р.) у Карпатській Україні з'явилася велика кількість членів Проводу Українських Націоналістів (ПУН), який очолював полковник А.Мельник. Одним із перших прибув у Карпатську Україну Олег Кандиба, більш відомий під псевдонімом Ольжич, який тут виконував функції керівника культурної референтури ОУН. Однак, О.Ольжич не обмежувався проведенням культурно-просвітницької роботи. Він ніс відповідальність за відносини Закарпаття з українською еміграцією в Празі, був членом військового штабу Карпатської Січі. О.Ольжич повністю віддав себе Закарпаттю. Його спогади мають особливо велике

значення. «П'ять місяців державного життя Карпатської України, – пригадував він, – пробігало в нерівних та неспокійних умовах» [71, С.275]. Однак, сили молододї держави були нерівні в двобой з агресором – гортистською Угорщиною. Близько двох тисяч захисників краю загинуло в боях, або були закатовані в фашистських таборах і тюрмах. Заарештували і О.Ольжича. Завдяки деяким впливовим закарпатським друзям, О.Ольжичу пощастило уникнути плачевної участі і його звільнили. Покинувши окуповану угорцями територію Карпатської України, він емігрував за кордон. Перебуваючи у Відні, О.Ольжич виступив з ініціативою опублікувати по свіжих слідах спогади активних учасників оборони Карпатської України. Так з'явився в 1939 р. збірник «Карпатська Україна в боротьбі», редагований О.Ольжичем, і який сьогодні являє собою бібліографічну рідкість.

О.Ольжич був одним із перших, хто почав досліджувати історію Карпатської України в 1938–1939 рр. Цю проблему він піднімав у статтях мемуарного характеру «Вояки-будівничі» та «Український націоналізм». Необхідно відмітити, що його думки, висловлені на сторінках названих праць-спогадів, в основному поділяються дослідниками історії Карпатської України. О.Ольжич детально описав процес виникнення і діяльності Карпатської Січі, яку «так названо з традицією української історії та останніх визвольних змагань» [71, С.273]. Він вірно підмітив, що Січ «поставила собі великі завдання націоналістичного виховання та військового вишколу найширших мас українського народу на Закарпатті для служби

ідеї української державності» [71, С.273]. Вона швидко зростала в кількісному відношенні, бо «майже не було села на Карпатській Україні, де не повстала б своя Січ» [71, С.274]. Проте, найболючішим питанням був брак зброї, без якої Січ «була не військовою, а тільки спортивно-виховною організацією» [71, С.274]. Саме відсутність зброї привела до кровопролитних сутичок карпатських січовиків з чеським військом, під час яких загинуло близько сотні українців, і які радикальнішим чином негативно вплинули на подальший хід українсько-чеських відносин. Однак, О.Ольжич не назвав ініціаторів цієї трагедії.

О.Ольжич показав, як важко було діяти уряду Карпатської України. Адже, не припинялися напади угорських і польських терористів, активізувала свою діяльність проугорська «п'ята колона». Негативно впливали також суперечності в українському таборі. У цьому відношенні актуальними залишаються міркування О.Ольжича, що «вся історія України – це боротьба двох сил: конструктивної, що скупчує українську потугу, щоб звернути її назовні, і руйнної, що розпорошує її у взаємному самопожиранні та несе розбиття і розлад, а вслід за цим завжди йшло панування чужинців над Україною» [71, С.293]. Незважаючи на дію подібного роду факторів, український напрямок в краї справедливо і переконливо переміг: за УНО проголосувало 92,4 відсотки населення (О.Ольжич помилково назвав 94 відсотки – М.В.) [71, С.277].

О.Ольжич детально описав бої карпатських січовиків і студентської молоді з угорським військом на окремих ділянках фронту (Севлюш, Копаня, Королево, Свалява, Перечин,

Рокосово, Іршава, Хуст). 18 березня 1939 р. виснажені в боях січовики, залишали територію краю. Переважна їх більшість вирішила перейти кордон Румунії. «В Бичкові, – писав О.Ольжич, – дня 19 березня видали румунам 273 січовиків з десятима старшинами, з того 6 з Головного Штабу Січі. В Тячеві видано відділ 30 душ під командою старшини, що перейшов румунський кордон біля Бедевлі, і менший відділ з 15 душ, який пробивсь був на румунський бік біля Тячева» [71, С.281]. На території Закарпаття встановився жорстокий окупаційний режим. О.Ольжич з сумом констатував, що «тюрми набито арештованими, з якими поводитися мадяри нелюдсько. Кількадесят січовиків з тячівської в'язниці та Веречанщини видано полякам, що розстріляли їх на кордоні. Найбільший відділ січовиків, виданих з Румунії, задержано в Бичкові, де їх катовано протягом кількох днів» [71, С.282]. Однак, навіть з повною окупацією краю, місцеві патріоти не припинили боротьбу. О.Ольжич відзначив, що «в горах переховуються партизанські групи січовиків, що ведуть дрібну війну з мадярами. Вся країна живе легендами про криваву боротьбу Січі та її партизанських відділів» [71, С.282].

О.Ольжич дав високу оцінку діяльності членів ОУН під час подій 1938–1939 рр. у Карпатській Україні. На його глибоке переконання, «державність Карпатської України завдячується тільки пляновій внутрішньо-організаційній та зовнішньополітичній акції ОУН. Тому теж все будівництво Карпатської України несе слід впливу націоналізму. Ентузіазм народних мас та гарячкова праця провідного елемента створили незабутню

традицію» [72, С.305]. Величезний вплив ідеології українського націоналізму на розвиток політичного життя в Карпатській Україні відзначають у своїх спогадах Д.Андрієвський, А.Дад, М.Капустянський, А.Мельник, С.Росоха [257, 339, 81].

Спробу акумулювати своє розуміння історії Закарпаття з найдавніших часів до наших днів зробив Ю.Химинець [93–96]. На думку В.Худанича, «видання Юліяна Химинця – оригінальне дослідження, яке ліквідує значну частину білих плям в історії краю, хоч окремі роздуми, викладені в роботі, вимагають глибшого осмислення. У деяких випадках з автором можна не погодитися, але не можна йому відмовити у відвертості й об'єктивності» [95, С.377]. Деяку однобічність оцінок Ю.Химинця відзначив А.Пекар, на думку якого автор «інші питання, пов'язані з Карпатською Україною.., розглядає під кутом ОУНівської ідеології, з чого часом виходять однобічні висновки та загострені оцінки чи спостереження» [95, С.378]. Разом з тим, вважає А.Пекар, «праця д-ра Ю.Химинця не є наукова праця й тому він мав повне право йти своєю дорогою, щоб дійти до своїх висновків-спостережень» [95, С.378].

У спогадах Ю.Химинця чітко простежується історія виникнення і діяльність ОУН в Закарпатті: «З 1932 р. на Закарпатті почав оформлятися український національний рух. Він розвивався двома шляхами: легальним, що його очолив С.Росомаха, видаючи часопис «Пробосм» у Празі. До цього руху належали переважно студенти університету, об'єднані в союз в Празі і Братиславі. Друга частина складалась із студентів середніх шкіл і селянської молоді. Провідником Крайової

екзекутиви ОУН у 1932–1940 рр. був Юліян Химинець» [93, С.68]. У вересні 1938 р. Ю.Химинець очолив Закордонну делегацію Карпатської України, а «роль політичного й дипломатичного напівофіційного представництва справ Закарпаття взяло на себе представництво ОУН у Берліні, що офіційно діяло під назвою Українська пресова служба і було акредитовано при міністерстві закордонних справ та міністерстві пропаганди» [93, С.88]. «Наша закордонна делегація, – пригадував Ю.Химинець, – тісно співпрацювала з Українською пресовою службою» [93, С.88].

Із спогадів Ю.Химинця видно, що ОУН і Закордонна делегація Карпатської України уважно слідкували за розгортанням політичних подій в ЧСР і Закарпатті. Коли 11 жовтня 1938 р. Прага призначила автономний уряд А.Бродія, пресовий відділ делегації випустив декларацію, у якій домагався для Закарпаття повної самостійності. Ю.Химинець досить детально описав свою діяльність в Берліні, де протягом жовтня 1938 р. «зустрівся з полковником Михайлом Колодзінським. У його товаристві я відвідав японське посольство і склав меморандум про наше становище. Ми просимо японського генерала підтримати нашу справу, а його особисто – відвідати Карпатську Україну. Це і сталося 15 грудня 1938 р., коли полковник Р.Ярий, японський генерал і я з дружиною поїхали з Берліна через Відень і Словаччину до Хуста» [93, С.90].

Спогади Ю.Химинця заперечують твердження окремих істориків, що між урядом Карпатської України і Закордонною делегацією не існувало ніяких контактів. «Коли 1 листопада 1938

р. прем'єр А.Волошин зі своєю делегацією прибув на Віденській арбітраж, – писав Ю.Химинець, – він одержав у своє розпорядження всі матеріали, підготовлені закордонною делегацією Карпатської України» [93, С.91]. 3 листопада 1938 р. Закордонна делегація Карпатської України видала декларацію, в якій засудила рішення Віденського арбітражу. Незважаючи на трагічність, прийнятих у Відні рішень, А.Волошин, писав Ю.Химинець, «послав мене 8 січня 1939р. в Берлін, щоб я через відомі контакти, що їх мала ОУН, підготував зустріч нашого прем'єра з Гітлером» [93, С.92]. Однак, ця зустріч так і не відбулася.

Ю.Химинець детально описав наслідки своєї поїздки в Берлін 9 березня 1939 р. На засіданні ПУНу 10 березня 1939 р. було прийнято рішення «проголосити самостійність і офіційно просити німецький уряд про охорону й допомогу» [93, С.93]. На той час ПУН і уряд Карпатської України вже добре усвідомлювали всю трагічність ситуації і знали позицію Німеччини. «Правдою є те, – пригадував Ю.Химинець, – що майже всі учасники драми Карпатської України ясно усвідомлювали: стовп, який ми забиваємо в рідну землю під гуркіт угорської канонади, хоч і ціною власного життя, буде історичним і вказівним» [93, С.94].

Ю.Химинець, на нашу думку, об'єктивно оцінив роль ПУНу в подіях 1938–1939 рр. у Карпатській Україні: «Після падіння Карпатської України майже весь уряд осів у Празі. Минуло кілька місяців, проте ніхто з уряду, насамперед Президент д-р А.Волошин, не шукав контакту з Проводом Українських

Націоналістів. Через героїчну боротьбу карпатських січовиків і народу Закарпаття було здобуто особливий моральний капітал. Хоча ПУН у справі Карпатської України зробив великі зусилля (переважно дипломатичні і фінансової допомоги), однак через те, що в останній дії закарпатської епопеї відійшов в тінь, після трагедії Карпатської України він не міг приписувати собі заслуги героїчної боротьби Закарпаття» [93, С.94]. Протягом квітня-липня 1939 р. ПУН шукав нових контактів з урядом Карпатської України в еміграції. На думку Ю.Химинця, «така нагода трапилася 21 липня 1939 р., коли встановлено взаємовідносини і шляхи співпраці між Проводом Українських Націоналістів і владою Карпатської України. Це домовлення зафіксоване актом у Венеції» [93, С.94]. Однак, дане твердження не підтверджується архівними документами, про що йтиме мова нижче.

Заслужують на увагу спогади відомого закарпатського поета, редактора газети «Нова свобода» В.Гренджі-Донського, підготовлені до друку видавництвом «Карпатського Союзу» в США [59]. Спогади В.Гренджі-Донського «складаються з довших та коротких фрагментів та статей спогадів», з яких упорядники і дочка поета З.Гренджа-Донська «зробили цілість» [59, С.VII]. Автор спогадів висловив свої міркування з приводу наслідків конференції в Мюнхені (29–30 вересня 1938 р.), Віденського арбітражу (2 листопада 1938 р.), описав евакуацію з Ужгороду, дав оцінку діяльності автономних урядів А.Бродія і А.Волошина тощо. На сторінках спогадів В.Гренджі-Донського знаходимо відомості про боротьбу карпатських січовиків з угорськими і польськими терористами, антиукраїнську діяльність

проугорської «п'ятої колони», наводиться цікавий статистичний матеріал про соціально-економічне і культурне становище краю.

Значне місце у своїх спогадах В.Гренджа-Донський відводить виборам до Союму Карпатської України, які українці «виграли майже на повних сто відсотків... Велика наша перемога просто заголомшила противників. Чеська преса, за дуже малим виїмком, прийняла результат виборів дуже холодно» [59, С.181]. В.Гренджа-Донський вважав, що після виборів «політична ситуація може... сконсолідуватися» [59, 181]. Він яскраво описав засідання Союму Карпатської України, який «одночасно ухвалив проголошення самостійності, яка здеклярувалася попереднього дня і ухвалив новий уряд» [59, 181]. Всі шість засідань Союму детально описав і дав їм високу оцінку С.Росоха [81; 257, С.5-26].

Цінність спогадів В.Гренджі-Донського передусім у тому, що він, знаходячись в оточенні А.Волошина, об'єктивно описав обстановку, в якій доводилося діяти уряду Карпатської України 15 березня 1939 р. [59, С.196]. Угорський ультиматум був неоднозначно сприйнятий членами уряду Карпатської України.

Перу В.Гренджі-Донського належать яскраві описи героїзму карпатських січовиків і молоді на Красному полі. «Коли мадярське військо почало наступати і переступило кордон, зустріло тут сильний збройний відпір самих тільки українців. Селяни, робітники, учні, студенти із шкіл, інститутів, інтернатів та майстерень масами вступали добровільно оборонити границі перед мадярами. Семінаристи, студенти торговельних шкіл біля Севлюша, Королева над Тисою та інде клали відпір, в рукопашних боях билися як леви» [59, С.198]. Оборонні бої на

різних ділянках фронту і героїзм карпатських січовиків описали у своїх спогадах М.Бандусяк, В.Ком'яті, В.Костак, Ф.Попович, С.Росоха, Ф.Сас, Є.Стахів, С.Сулятицький, Г.Яворенко, О.Волянський, Я.Голота, С.Єфремов, М.Кульчицька, І.Маргітич, С.Пап, В.Поштак, М.Чумалівський та ін. [50, 51, 257, 82, 83, 89–91].

У спогадах названих авторів міститься величезний фактичний матеріал, який відсутній у фондах вітчизняних і зарубіжних архівів. В цьому і полягає їх значна документальна вартість. При їх допомозі вдалося з'ясувати імена багатьох захисників Карпатської України, які донедавна були невідомими. Перелік воїнів Карпатської Січі й активістів краю, що загинули в боях проти угорських агресорів у 1939 р. або були страчені окупаційним режимом, опублікований у збірнику матеріалів науково-практичної конференції «Карпатська Січ» [258]. Переважна більшість мемуаристів сходяться на тому, що Карпатська Січ, яка «була збройною формацією уряду Карпатської України, кров'ю юних бійців, героїчним опором фашизму засвідчила прагнення закарпатських українців до волі та їхню приналежність до великого українського народу. А саме це й доводило фашистських окупантів нашого краю до шаленства, яке виявилось в масових розстрілах січовиків, у репресіях проти чесних українців краю» [258, С.4].

Репресії гортистів по відношенню до місцевого населення і встановлення жорстокого фашистського режиму на території Карпатської України знайшло своє відображення у спогадах Л.Баботи, Р.Борковського, Ф.Іванчо, О.Пайкоша, С.Папа, П.Потушняка, М.Чирського, В.Гренджі-Донського, Ю.Химинця

та ін. [257, 258, 57, 74–76]. У мемуарах названих авторів наводиться безліч фактів нелюдських катувань, розстрілів ні в чому не винних людей. Особливо значний документальний матеріал міститься у спогадах В.Гренджі-Донського. Відомий закарпатський письменник, який особисто провів кілька місяців у тюрмах і таборах, чітко довів, що угорський уряд нехтував елементарними юридичними правами та міжнародними угодами [59, С.199-232]. Особливо важким було становище галичан, які опинилися в угорському полоні. На перших порах, писав В.Гренджа-Донський, угорці розстрілювали всіх січовиків без винятку, а через деякий час почали формувати окремі групи із галичан і передавати останніх полякам [159]. Спогади очевидців про масові розстріли галичан на польсько-угорському кордоні записав і опублікував В.Довгей [258, С.157-164]. Про масові переходи польсько-чеського кордону українцями з Східної Галичини в Карпатську Україну наприкінці 30-х років та про їх участь в розбудові держави, писали у своїх спогадах Д.Куп'як і В.Онуфрик [258, С.196–197; 73].

Переважна більшість очевидців і учасників подій в Карпатській Україні твердять, що уряд А.Волошина користувався всебічною підтримкою населення краю, а численні сутички між карпатськими січовиками і чеським військом, зокрема ті, які мали місце в ніч з 13 на 14 березня 1939 р., були спровоковані Прагою. Більшість мемуаристів твердять, що в українському таборі не існували суперечності, а панувала загальна злагода. Однак, протилежної точки зору притримуються М.Бандусяк, Г.Божок, П.Кореневич,

С.Решетило, І.Сарвадій, В.Шандор, С.Сабол (Зореслав) [49–51, 56, 63, 78, 84–88, 100]. Вони вважають, що не чехи, а січовики, зокрема члени ОУН, виступили ініціаторами захоплення чеської зброї, що вилилося у кровопролитні бої 13–14 березня 1939 р. Названі автори вважають, що радикально настроєні керівники Карпатської Січі готували державний переворот з метою скинення уряду А.Волошина, який вважали надто ліберальним і малоенергійним. Наведені ними факти переконують у тому, що в українському таборі існували серйозні розбіжності, які значно ускладнювали і без того нелегке становище уряду Карпатської України. Оцінюючи події 13–14 березня 1939 р. в Карпатській Україні, В.Шандор справедливо відзначив: «Без огляду на те, як історія оцінить сутичку, сьогодні можемо наголосити на тому, що вона не була потрібна і не була корисною ані для чехів, ані для нас. Крім сутички смертельної зброї, був це і моральний удар для обох народів, які після 20-літнього спільного життя, завершеного федеральним державним устроєм, трагічно розлучились, чого собі напевно ні один не бажав» [100, С.335]. Згубні наслідки та викликане взаємне недовір'я показалися вже наступного дня, коли «частина відступаючої чехословацької армії відмовилася передати зброю нашій Національній обороні, яка перебирала на себе оборону краю перед агресивною Мадярщиною, спільним ворогом чехів і українців. У цім полягає трагізм створених умов, сумний результат тогочасних політичних обставин» [100, С.335].

Роздуми В.Шандора поділяє переважна більшість сучасних дослідників, зокрема, автор цих рядків. Що стосується спогадів В.Шандора, який в 1938–1939 рр. виконував функції головного

представника Карпатської України в Празі, то вони містять у собі величезний документальний матеріал про міжнародне становище, соціально-економічний і внутрішньополітичний розвиток Карпатської України. В.Шандор першим ґрунтовно дослідив діяльність Представництва уряду Карпатської України в Празі, Державної Господарської Ради, Чехо-Словацького закордонного інституту, делегації УНО тощо. Наукова цінність спогадів В.Шандора полягає в тому, що їх автор використав велику кількість архівних документів, зокрема тих, які зберігаються в його особистому архіві.

Окремі аспекти історії Карпатської України знайшли своє відображення у спогадах А.Кушинського, С.Клочурака, В.Маркуся, М.Папа, А.Штефана, М.Химинець, М.Ігнатишин-Логуш, Є.Мацяха [64–66, 68, 90, 97, 98, 101–103, 62]. Спогади про А.Волошина, Ф.Тацинця, М.Колодзінського, З.Коссака, О.Блестіва, Д.Климуша та багатьох інших опублікували М.Бандусяк, Г.Блестів-Корж, М.Вайда, В.Герзаніч, А.Дад, А.Кушинський, В.Лар, М.Могорита, Ф.Сас, А.Штефан та ін. [49–51, 58, 60, 257, 258].

Таким чином, спогади очевидців і активних учасників національно-визвольних змагань у Карпатській Україні наприкінці 30-х років є цінним джерелом, яке дозволяє краще збагнути різноманітні суспільно-політичні процеси, що тоді відбувались. Мемуаристи висловили свої думки про події, в яких брали участь (вибори і засідання Союму Карпатської України, діяльність УНО, Карпатської Січі, ОУН, бої захисників Карпатської України з агресором, становище втікачів із

Закарпаття, репресії гортистів проти січовиків і мирного населення тощо). У спогадах міститься величезний фактичний матеріал, який відсутній у фондах вітчизняних і зарубіжних архівів. Зокрема, мемуари В.Шандора написані з використанням важливих архівних джерел. В цьому і полягає їх значна документальна вартість.

Із вищесказаного випливає, що історіографія історії Карпатської України бере свій початок з кінця 30-х років, коли з'явилися перші праці. Їх авторами були українські, німецькі, американські дослідники та вчені інших країн. Історія Карпатської України була суперечливою, а тому неоднозначність і суперечливість притаманна для перших публікацій про неї. Автори, залежно від своїх політичних переконань, по-різному давали оцінку історії виникнення і діяльності карпато-українського уряду. Одні з них його ідеалізували, інші, навпаки, називали авантюристичним і таким, що привів закарпатських українців до національної трагедії.

З приходом радянських військ в Закарпатську Україну і встановленням радянської влади, на історію Карпатської України було накладено заборону. З'являлися тільки праці, в яких розвінчувався «український буржуазний націоналізм» в особі А.Волошина, Ю.Ревая, братів М. і Ю. Брацайків, С.Клочурака. Більш-менш об'єктивні дослідження почали з'являтися тільки на початку 90-х років, коли перед науковцями відкрилися архіви і вони могли вільно висловлювати свої думки. Протягом другої половини 40-х–80-х років не було надруковано жодної об'єктивної праці про внутрішньополітичні процеси

кінця 30-х років у Закарпатті. Виняток становлять, хіба-що, дослідження міжнародних відносин в 1938–1939 рр. У цьому плані вітчизняними істориками зроблено чимало. Вони проаналізували Мюнхенську конференцію і Віденський арбітраж 1938 р., довівши весь трагізм їх наслідків для Чехословаччини і Закарпаття. Незважаючи на значну джерельну базу цих досліджень (використані архівні фонди Німеччини, Угорщини, Чехословаччини, Польщі), однак міжнародна ситуація кінця 30-х років у Європі зображувалася виключно на фоні зовнішньополітичної діяльності СРСР – єдиної країни, яка, на глибоке переконання авторів, хотіла миру в світі.

Період другої половини 40-х–80-х років у розвитку історіографії Карпатської України можна вважати застійним. Цього не можна сказати про праці зарубіжних істориків, які мали можливість вільно висловлювати свої погляди на те чи інше суспільно-політичне явище. Праці про Карпатську Україну з'явилися в Німеччині, Франції, Польщі, Угорщині, Чехії, Словаччині, Ватикані, колишній Югославії, США і Канаді. Їх авторами були, в основному, уродженці Закарпаття, які в свій час емігрували за кордон.

Зарубіжні історики внесли значний вклад в дослідження історії Карпатської України. Вони детально проаналізували міжнародні відносини напередодні другої світової війни, показали місце в них Чехословаччини і Карпатської України. Їх праці написані на основі величезної джерельної бази архівних і опублікованих матеріалів. На жаль, це не відноситься до дослідження ними соціально-економічного і

внутрішньополітичного становища Закарпаття, що необхідно пояснювати браком архівних джерел, які знаходяться в Україні. На нашу думку, брак цих матеріалів і призводить до певної ідеалізації суспільно-політичних процесів, які відбувалися в краї. Для переважної більшості зарубіжних дослідників Карпатська Україна – держава, де все населення широ підтримувало українську політику А.Волошина, бажаючи якнайшвидшого проголошення незалежності. Ними обходяться, або замовчуються, такі дискусійні питання історії Карпатської України, як суперечності між українцями і чехами, конфронтація в самому українському таборі, яка згодом переросла у спробу здійснення державного перевороту проти законної влади. У цьому плані виняток становлять, хіба-що, праці В.Шандора, В.Маркуся, Й.Сарвадія та деяких інших дослідників.

На початку 90-х років побачили світ перші дослідження історії Карпатської України, написані з об'єктивних позицій. З того часу опубліковано понад триста праць. Їх автори підійшли з нових позицій до характеристики суспільно-політичних процесів у краї наприкінці 30-х років. Ними були опубліковані монографії, наукові і науково-популярні статті, в яких зроблено спробу висвітлити різні аспекти соціально-економічного, політичного і культурного розвитку Карпатської України. Вітчизняні дослідники не обійшли такі проблеми, як державно-правова діяльність уряду А.Волошина, роль церкви в суспільно-політичному житті краю. Багато зроблено для з'ясування дискусійних питань, встановленню вірогідної кількості жертв

захисників краю, діяльності уряду Карпатської України в еміграції. Поряд із узагальненням великої кількості архівних документів, вітчизняними істориками широко залучаються мемуари (опубліковані й усні), які є цінним джерелом у з'ясуванні складних історичних процесів наприкінці 30-х років.

Даний історіографічний огляд дає можливість стверджувати, що вітчизняними і зарубіжними істориками зроблено чимало в плані дослідження історії Закарпаття. Однак, як видно з наведеного матеріалу, комплексного і сюжетного аналізу вітчизняної та зарубіжної літератури з основних проблем історії Закарпаття ще не проведено, маються лише окремі фрагментарні праці з обмеженим, нерідко поверховим, діапазоном проаналізованих питань. Прийшов час підготувати дослідження історії Карпатської України, в якому б робився комплексний аналіз міжнародного становища, соціально-економічного, внутрішньополітичного і культурного розвитку Закарпаття наприкінці 30-х років.

РОЗДІЛ ІІІ

КАРПАТСЬКА УКРАЇНА У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ (1938–1939 рр.)

3.1. Міжнародне становище Карпатської України (вересень 1938 р.–березень 1939 р.)

Наприкінці 30-х років у Центральній Європі виникла гостра міжнародна криза. Фашистські Німеччина та Італія готувалися до нового поділу світу. Над Європою нависла небезпека виникнення другої світової війни. У складному становищі опинилася Чехословаччина, до складу якої входило Закарпаття під назвою Підкарпатська Русь. З другої половини 30-х років відбувався прискорений процес мілітаризації Угорщини. Ця країна, що межувала із Закарпаттям, постійно висувала агресивні плани щодо краю. Отже, внаслідок суспільно-політичних обставин склалось так, що Закарпаття, яке знаходилося в центрі Європи, незмінно входило у сферу інтересів різних держав.

29–30 вересня 1938 р. в Мюнхені проходила конференція за участю Німеччини, Італії, Франції та Великобританії, яка своєю безсоромністю перевершила все, що мало місце після першої світової війни. На ній вирішувалась доля Чехословацької Республіки, хоча представників цієї країни на конференцію не допустили. Відзначимо, що ідея ліквідації Чехословаччини визрівала вже давно. «Як я дізнався від моїх дипломатичних колег, – розповідав на Нюрнберзькому процесі колишній консул США в Берліні Д.Мессерсміт, – фон Папен у Відні і його колега

фон Макензен в Будапешті вже в 1935 р. відкрито пропагували ідеї повного розчленування і кінцевого приєднання Чехословаччини...» [12, С.48]. Це підтвердив у своєму листі від 1 серпня 1936 р. до міністра закордонних справ Угорщини К.Кані угорський посол в Німеччині Д.Стояї: «Нам слід зосередити всі сили на Чехословаччині. Гітлер визнає, що у відношенні до Чехословаччини у нас цілі співпадають, однак здійснення їх він намічає на більш пізній час. Він ненавидить чехів» [12, С.52]. Під час розмови з К.Канею прем'єр-міністр Пруссії Г.Герінг 11 жовтня 1936 р. однозначно заявив, що «Німеччина ніяким чином не змінить своїх планів відносно Чехословаччини» [12, С.53]. Погляди верховодів Німеччини цілком підтримував міністр закордонних справ Італії Г.Чіано: «Італія не шукає якої-небудь угоди з Прагою, хоч прямих протиріч між двома країнами не існує. Одним словом, у відношенні Праги Рим повністю розділяє позицію Німеччини» [12, С.59].

Керівники Третього Рейху, будучи добре обізнаними з прагненнями Угорщини повернути свої «віковічні території», постійно штовхали Будапешт до активних дій проти Чехословаччини. «Нинішнє покоління угорців, – заявляв Г.Герінг, – повинно задовільнятися експансією тільки в одному напрямі (чехословацькому – М.В.), щоб повернути відторгнуті угорські території» [12, С.64]. Гітлер теж радив Угорщині «не розпиляти свою політичну силу в різних напрямках, а спрямувати її в один бік, а саме в сторону Чехословаччини» [12, С.67]. Хоча акценти в зовнішньополітичній стратегії Німеччини в різні періоди будуть змінюватися, однак це не впливатиме на

спрямування загальної лінії фашистів стосовно Чехословаччини. 30 травня 1938 р. Гітлер видав директиву про підготовку до воєнних дій проти Чехословаччини. План нападу на неї отримав кодову назву «Грюн». Згідно з ним, «Чехословаччина у найближчому майбутньому повинна бути розгромлена в результаті воєнних дій... Необхідно негайно провести всі приготування... Уже в перші 2–3 дні може бути створено таке становище, яке покаже... всю безперспективність чеського воєнного становища, а для тих держав, які мають територіальні претензії до Чехословаччини, буде стимулом до негайного нападу на неї. У цьому випадку слід розраховувати на виступ Польщі і Угорщини» [12, 97]. Таким чином, план нападу на ЧСР почав розроблятися в німецькому генеральному штабі задовго до початку конференції в Мюнхені.

Гітлер намагався приховати свою кінцеву мету відносно Чехословаччини, заявляючи, що він хоче тільки визволити судетських німців, яких, ніби-то, в ЧСР дискримінують. Для припинення цього він вимагав від Великобританії і Франції «натиснути» на Чехословаччину. Остання повинна була відмовитись від території, на якій проживає німецьке населення. Обстановку в Судетах загострювала фашистська «п'ята колона», яка систематично організовувала різноманітні інциденти. Події розгорталися з калейдоскопічною швидкістю. 18 вересня 1938 р. Великобританія і Франція підготували ультиматум Чехословаччині, 19 вересня його вручили, а коли її уряд 20 вересня його відхилив, то 21 вересня послідував другий ультиматум. Президент Чехословаччини Е.Бенеш опинився у

складному становищі. З одного боку, Великобританія і Франція наполягали на обов'язковому прийнятті ультиматуму, а з другого, власний народ вимагав покладати надії на своїх союзників, які були закріплені договорами [245, С.334–339]. В той же час лорд Е.Галіфакс був переконаний в протилежному: «В даний час ніякі європейські комбінації не можуть відвернути подавлення Чехословаччини» [69, С.359]. Звичайно, це було сказано тільки у вузькому колі. Чехословаччину далі переконували, що Судети – це останнє, на що претендує Гітлер. Конференція в Мюнхені, як писав радянський посол у Великобританії І.Майський, проходила «з швидкістю кулеметної черги: вона почалася в першій годині дня і закінчилася в 2 години 45 хвилин 30 вересня, включаючи час на сніданок, обід і інші необхідні перерви. Раніше ніж в 13 годин доля Чехословаччини була вирішена. І не тільки доля Чехословаччини» [69, С.366]. Ця конференція була першим етапом того, про що говорив Гітлер ще 28 травня 1937 р. на надзвичайній нараді всіх вищих керівників своєї імперії: «Мос незмінне рішення – стерти Чехословаччину з карти» [69, С.366]. Представникам ЧСР оголосили результати конференції як вирок, який не підлягає обговоренню.

Мюнхенська конференція завдала дійсно жорстокого удару по Чехословаччині. Остання втратила половину важкої промисловості, 66% кам'яного вугілля, 70% електроенергії, 70% чорної металургії, 86% хімічної промисловості, 80% текстильної промисловості [153, С.11]. Фактично, «те, що залишилось від роздавленої і розколотої країни, лежало тепер біля ніг Гітлера»

[153, С.12]. Згідно з офіційною статистикою, «Чехословаччина мала 140.400 квадратних кілометрів і 15.3 мільйонів громадян. З того відступила Німеччині 28.200 км. кв. і 3.6 млн. жителів» [34, 1938, 2 лист.]. Мало того, що Чехословаччина втратила п'яту частину свого територіального простору і майже четверту частину населення, але «загрожуючою була і та обставина, що Прага знаходилася в 40 км від німецького кордону» [379, С.25]. Мюнхенська конференція завдала сильного удару по обороноздатності Чехословаччини. Цим актом Великобританія і Франція позбулися сильного союзника, бо Чехословаччина мала 45 дивізій, 1582 літаки, 469 танків, 5700 гармат [153, С.11]. Німці це добре розуміли, і коли розробляли план «Грюн», то планували направити на Чехословаччину 39 дивізій. Франція забула про свою особисту безпеку, що в 1940 р. вміло використав Гітлер, захопивши її за декілька днів.

Як Мюнхенська конференція була оцінена в правлячих колах союзників Чехословаччини? Реально мислячий англійський політик У.Черчилль, відмічаючи великі прорахунки свого уряду, заявив, що «ми (Великобританія – М.В.) без війни потерпіли поразку, наслідки якої будемо відчувати дуже довго. Ми пережили страшний етап нашої історії, коли було порушено рівновагу Європи... Не думайте, що це кінець. Це тільки початок розплати. Це тільки перший ковток, перше частування цієї гіркої чаші, яку нам будуть підносити рік за роком» [153, С.11]. Парламент Великобританії 366 голосами проти 114 одобрив Мюнхенську конференцію. Проти голосували лейбористи, 30 або 40 консерваторів, незгідних з урядом в оцінці Мюнхена, і в їх

числі Черчілль, утримались при голосуванні. Чехословацька криза, на думку німецького посла в Лондоні Г.Дірксена, розглядалася у Великобританії «скоріше як стихійна катастрофа, яка пройшла досить гладко і за яку не ніс ніхто відповідальності» [17, С.184]. «Мюнхен був найбільш правильним, – передавав настрої англійських правлячих кіл посол Польщі в Лондоні Рачинський, – якщо не єдиним, виходом із відчайдушного становища» [16, С.86–87].

У французькій палаті депутатів із 600 парламентаріїв тільки 75 засудили Мюнхенську конференцію [153, С.11]. Доля Чехословаччини мало кого хвилювала. Посол США в Парижі У.К.Булліт ще 27 вересня 1938 р., тобто за два дні до початку конференції, повідомляв у Вашингтон: «Я вважаю на 95% вірогідним, що в п'ятницю вночі почнеться війна...» [153, С.12]. Війна поки-що не почалася, однак, Мюнхенська конференція не стала холодним душем для адміністрації США.

В разі анексії фашистською Німеччиною Чехословаччини, перед Третім Рейхом відкривалася пряма дорога на Польщу, яка могла стати плацдармом для нападу на СРСР. Це було на руку Великобританії і Франції. Зрозуміло, що Радянський Союз не міг цього допустити, добре розуміючи, чим може для нього обернутися ліквідація Чехословаччини, а тому все робив для того, щоб допомогти їй. Можливо, що ця допомога не була широю, а звичайною спробою вижити у вкрай складних міжнародних умовах. За десять днів до Мюнхенської конференції Е.Бенеш звернувся до уряду СРСР з листом, в якому просив відповісти на питання, чи буде СРСР дотримуватись своїх

союзницьких обов'язків. Вже 20 вересня радянський уряд дав позитивну відповідь. Якщо раніше СРСР заявляв, що надасть допомогу Чехословаччині тільки при тій умові, коли це зробить і Франція, то тепер він пішов на поступки: «СРСР надасть Чехословаччині військову допомогу навіть і без участі Франції при умові, що сама Чехословаччина буде захищатися і попросить у нього допомогу» [153, С.9; 380, С.143–199; 381, С.168–221]. Це ж підтвердив у розмові з радянським послом у Великобританії І.Майським народний комісар закордонних справ М.Льгвинюк: «Найважливіше, як поведуть себе чехи... Якщо будуть битися, ми допоможемо озброєною рукою» [69, С.352]. 25 вересня 1938 р. СРСР повідомляв у Париж, що відповідно до договору війська готові до захисту Чехословаччини. До західних кордонів переміщено 30 дивізій, військові частини поповнені резервістами. У повній готовності знаходяться технічні війська – танки і авіація. У заявах уряду СРСР про Підкарпатську Русь не говорилося нічого. Мова йшла про Чехословаччину загалом. Однак, захист цілісності Чехословаччини був і захистом інтересів Закарпаття, на яке посягала Угорщина [218, С.267]. Уряд СРСР 23 вересня 1938 р. повідомив Варшаву, що якщо польські війська перейдуть кордон Чехословаччини, то Радянський Союз вважатиме розірваним радянсько-польський договір від 25 липня 1932 р. [18, С.525–526]. В Польщі розініли заяву СРСР як пряму підтримку Чехословаччини [18, С.527]. Радянський Союз рішуче засудив рішення конференції в Мюнхені.

Керівництво Чехословаччини добре усвідомлювало весь трагізм свого становища. Під час вручення Мюнхенських вимог

німецьким повіреним у справах в Празі А.Генке, чехословацький міністр закордонних справ К.Крофта заявив, що для Чехословаччини «це катастрофа, яку ми не заслужили. Ми підпорядковуємось і будемо прагнути забезпечити своєму народові спокійне життя. Не знаю, чи одержать ваші країни користь від цього рішення, прийнятого в Мюнхені, але ми у всякому випадку не останні. Після нас така ж доля чекає інших» [14, С.318]. Чехословацький дипломат Г.Масарик підсумував, що «Чехословацька Республіка в кордонах 1918 р. перестала існувати» [14, С.314–315].

Виконуючи рішення Мюнхенської конференції, 1 жовтня 1938 р. чехословацькі війська «почали уступати з призначеної судето-німецької полоси... Німецьке військо переступило одночасно границі Чехословацької Республіки. До Німеччини прилучаються: 1 і 2 жовтня Воляри, Вищий Брод, 2 і 3 жовтня Подмокли, Дечін, Фрідлянд, Великий Шанов, Шлукнов, Румбурк, Ворисдорф, 3, 4, 5 жовтня Хеб, Карлові Вари, Кадань, Якилнов, Маріянські Лазні, Тахов, Ниден, Фалькнов, Аш, Краслице, Франтішкове Лазне, 6 і 7 жовтня Крнов, Брунталь, Фривальдов, Яворнін» [34, 1938, 4 жов.].

З 1 жовтня 1938 р. державним комісаром територій, які відійшли до Німеччини, був призначений К.Генлейн. Того ж дня на засіданні уряду ЧСР була розглянута нота польського уряду від 30 вересня 1938 р., яка в ультимативній формі вимагала «відступлення частини Тешинської області. Розваживши всесторонньо польські домагання, чехословацький уряд не міг інакше поступити, як прийняти польські пропозиції з огляду на

важке міжнародне становище Чехословаччини, створене Мюнхенським договором» [34, 1938, 4 жов.].

Хоч у Мюнхені і не розглядали питання про Підкарпатську Русь, але його рішення дуже негативно вплинули на долю краю. 29 вересня 1938 р. було прийнято «Доповнення до угоди, підписаної в Мюнхені між Німеччиною, Великобританією, Францією і Італією», в якому констатувалося, що «як тільки буде врегульоване питання про польську і угорську меншини в Чехословаччині, Німеччина і Італія зі свого боку нададуть Чехословаччині гарантію» [24, С.159]. При умові, «якщо протягом найближчих трьох місяців проблема польської і угорської національних меншин в Чехословаччині не буде врегульована між зацікавленими урядами шляхом угоди, то ця проблема стане предметом подальшого обговорення наступної наради голів урядів чотирьох держав, які присутні тут» [24 С.160]. Рішення Мюнхенської конференції означало першу серйозну перемогу угорської дипломатії в боротьбі за ревізію кордонів, що безпосередньо стосувалося і долі Закарпаття [218, С.268]. 1 жовтня 1938 р. регент Угорщини М.Горті писав Гітлеру про відчуття щирого задоволення з приводу того, що в Мюнхені «досягнуто мирну угоду з питань, які мають вирішальне значення, і що законні вибори Угорщини в принципі будуть визнанні обгрунтованими» [12, С.108].

Угорська дипломатія провела значну роботу напередодні Мюнхена. Начальник канцелярії міністерства закордонних справ Угорщини І.Чакі під час телефонної розмови 15 вересня 1938 р. давав інструкції угорському послу в Німеччині Д.Стояї:

«Якщо при ліквідації Чехословацької справи буде допущена дискримінація на шкоду Угорщині, то угорський уряд буде готовий на все, і в цьому випадку він розраховує на підтримку Німецької імперії» [12, С.101]. 17 вересня Д.Стояї в листі до міністра закордонних справ Угорщини К.Кані передав пропозиції Г.Герінга. Згідно з ним, Угорщина повинна «офіційно вимагати права самовизначення для угорської меншини в Чехословаччині, звернутися до чеського уряду і відповідним іншим урядам із зверненням, подібним тому, яке зробив Генлейн, провокувати збройні сутички, страйки, відмови від явки на призовні пункти, бо тільки серйозні інциденти можуть привернути увагу західних держав до угорських вимог, зробити все, щоб зарубіжна преса більше займалась угорським питанням» [12, С.101–102]. Угорський посол в Польщі А.Хорі переконував Варшаву, що «Угорщина у випадку розпаду Чехословаччини претендує на історичні кордони. Мій уряд вважає це питання справою вирішеною» [12, С.26].

Польща постійно захищала інтереси Угорщини перед Німеччиною. «У відношенні угорських вимог, – писав польський посол в Німеччині Ю.Ліпський, – я спеціально виділив питання про Закарпатську Русь, зробив акцент на стратегічний момент по відношенню до Росії (мається на увазі СРСР – М.В.), на комуністичну пропаганду, яка проводиться на цій території і т.д. У мене склалося враження, що канцлер дуже зацікавився цією проблемою, особливо коли я йому сказав, що протяжність польсько-румунського кордону невелика і що завдяки спільному польсько-угорському кордону через Закарпатську Русь ми

створили б більш міцний бар'єр проти Росії. Крім того, я вказав відносно Закарпатської Русі, що територія ця, на яку Словаччина не претендує, була дана Чехословаччині тільки як мандат, що населення її знаходиться на дуже низькому рівні і сильно змішане і що найбільшу зацікавленість в ній має Угорщина» [14, С.211].

29 вересня 1938 р., тобто перед самим початком конференції в Мюнхені, Б.Муссоліні заявив, що «сьогодні для Угорщини буде вдалий день. Як тільки ми покінчимо з питанням про судетських німців..., я негайно поставлю на порядок денний угорські і польські претензії, вимагаючи їх негайного задоволення на тій же основі, як це буде зроблено у відношенні німецьких претензій» [12, 105]. «Якщо не вдасться їх реалізувати, – повідомляв І.Чакі, – то він (Муссоліні – М.В.) буде настоювати на їх здійсненні на протязі суворо визначеного проміжку часу – на протязі місяця. Якщо і ця мінімальна програма не пройде, то, сказав він, підвищивши голос, виступайте... Поставте світ перед здійсненим фактом» [12, С.105].

Отже, Угорщину активно підтримувала в її домаганнях Італія. Це не могло не вплинути на Гітлера, який у розмові з прем'єр-міністром Великобританії Н.Чемберленом 22 вересня 1938 р. заявив, що від Угорщини свого часу «була відібрана велика територія, в результаті чого майже один мільйон угорців проти своєї волі живуть в Чехословаччині» [14, С.204]. 1 жовтня 1938 р. представник СРСР в Чехословаччині С.Александровський повідомляв НКЗС СРСР, що «в Мюнхенській угоді Гітлер підписався під рішенням дати три місяці для врегулювання

питання про польську і угорську меншини і зробити його предметом обговорення чотирьох держав, якщо не буде досягнуто чесько-польську угоду» [14, С.243].

Виконуючи рішення Мюнхенської конференції, міністр закордонних справ Чехословаччини К.Крофта 1 жовтня 1938 р. звернувся до угорського посла в Празі Я.Ветштейна з нотою, в якій пропонував «якнайскорше створити мішану чехословацько-мадярську комісію експертів для розгляду проблеми мадярської меншини в Чехословаччині. Ця комісія мала б приготувати і внести проект про поладнання тої проблеми» [34, 1938, 5 жов.]. 3 жовтня 1938 р. Угорщина підготувала ультимативні вимоги до уряду Чехословаччини, які останній мав прийняти: 1) негайно звільнити політичних в'язнів угорської національності; 2) негайно демобілізувати і відпустити додому воїнів угорської національності; 3) створити місцеві загони для охорони життя і майна населення. Командування загонів змішане; 4) ...передати Угорщині 2–3 чехословацькі прикордонні міста, які мають бути зайняті угорськими військами. На Заході такими містами мають бути Комарно, або Парканьана, або Упойшаг, або Чоп, або Берегово; 5) ...угорський уряд пропонує почати безпосередні угорсько-чехословацькі переговори в Комарно в четвер 6-го числа цього місяця в 4 години пополудні. Угорську делегацію буду очолювати особисто я (К.Каня – М.В.)» [12, С.11]. Одночасно з цим А.Бродію 6 жовтня 1938 р. було запропоновано «ні в якому разі не піддаватися обіцянкам чехів», а твердо стояти на «позиції самовизначення з плебісцитом» [12, С.112; 26, 144–145, 104 yld]. Празький проект вирішення проблеми національних

меншин полягав у тому, «щоб чисто мадярську етнічну територію віддати Мадярщині», а що стосується плебісциту, то він «відкидається як нереальний і зайвий, бо на територіях, на яких за думкою мадярської влади мав би бути проведений плебісцит, уже давно не має мадярської більшості» [34, 1938, 28 жов.]. Про проведення плебісциту в Ужгороді, Мукачеві і Севлюші (Виноградіві) не могло бути і мови.

На таких позиціях стояли урядові делегації Чехословаччини та Угорщини напередодні конференції в Комарно, яка проходила з 9 по 13 жовтня 1938 р. Угорська дипломатія, маючи підтримку фашистських держав на чолі з Німеччиною, висунула важкі для Чехословаччини умови: негайно повернути землі, заселені угорцями (брався за основу перепис 1910 р., коли кількість угорців значно перебільшувалася), провести плебісцит на територіях із змішаним населенням, надати право на самовизначення всім іншим народам [218, С.269]. «На випадок сповнення цих мадярських домагань, – повідомляла «Нова свобода», – до Мадярщини припало б... 400 тисяч словаків і 80 тисяч українців, отже словацько-українська меншість у Мадярщині була б більшою, ніж мадярська в Чехословаччині» [34, 1938, 16 жов.]. Переговори в Комарно не принесли ніяких позитивних результатів. Вони були зірвані з вини Угорщини. Чехословаччина не могла прийняти угорські умови, бо під час перепису 1910 р. «комісари мадярської влади вписували до рубрики мадярської народності усіх, що вміли говорити по мадярськи, притім однак вписували й релігію» [34, 1938, 29 жов.].

14 жовтня 1938 р. представники угорської делегації офіційно заявили, що Угорщина «переговори перериває, бо на основі чехословацьких передумов не може їх далі вести» [34, 1938, 15 жов.]. Після зриву переговорів у Комарно настав новий етап у вирішенні «чехословацької проблеми». Угорщина, звинувативши Чехословаччину у небажанні йти на поступки, звернулася до Італії та Німеччини, щоб ці країни виступили арбітрами. Великобританія і Франція заявили про свою незацікавленість даною проблемою. Б.Муссоліні порадив угорцям «негайною нотою вимагати термінового скликання конференції чотирьох великих держав, вказавши, що нема ні маленьких надій на відновлення безпосередніх двосторонніх переговорів, і підкресливши, що затримка з вирішенням питання створить загрозу миру» [12, С.114]. До цього Б.Муссоліні додав, що «при першій же вимозі літаки (італійські – М.В.) будуть негайно перекинуті в Угорщину: Вони знаходяться в повній готовності, і до Будапешта їм потрібно півтори літніх години» [12, С.115]. У розмові з новим міністром закордонних справ ЧСР Ф.Хвалковським Гітлер «висловив свій жаль, що досі ще не було вирішено питання мадярської меншості в Чехословаччині» [34, 1938, 16 жов.]. У розмові з послом Угорщини в Берліні Д.Стояї Г.Герінг намагався заспокоїти угорців і «висловив впевненість, що Угорщина і без війни поверне свої території» [12, С.115]. Засідання арбітражної комісії було призначено на 2 листопада 1938 р.

Напередодні арбітражу Угорщина поклала великі надії на свого агента А.Бродія, який, очолюючи уряд Підкарпатської

Русі, повинен був запросити угорські війська з метою окупації всього Закарпаття. Аналогічної точки зору притримувався польський уряд. На думку угорського посла в Польщі А.Хорі, «одною із формул... могла би бути заява про те, що русинське населення попросило ввести в Русинську область одночасно угорські і польські війська. Таку акцію можна було б швидко підготувати чи організувати. Можна вибрати і таке рішення: угорські війська, які ввійдуть в Русинську область, звернуться за підтримкою до польської армії. Про це, звичайно, потрібно буде раніше домовитися» [12, С.133]. Однак, чехословацька контррозвідка уважно стежила за кожним кроком прем'єр-міністра [446, 833 yld; 28, 1938, 22, 25 жов., 19 лист.]. 27 жовтня 1938 р. А.Бродій був заарештований, а А.Волошин, який очолив новий кабінет, чітко притримувався антиугорської орієнтації. Нове призначення Праги переконало Угорщину, що від А.Волошина годі чекати жодних територіальних поступок, не говорячи вже про передачу всього Закарпаття. А.Волошин прибув 2 листопада 1938 р. до Відня, однак участі в роботі арбітражної комісії не приймав. Варто погодитися з В.Гренджою-Донським, що закарпатську делегацію «не на те закликали, щоб з ними радитися, але щоб їм доручити готовий присуд» [59, С.163].

Текст першого Віденського арбітражного рішення від 2 листопада 1938 р., підписаного міністрами закордонних справ Німеччини та Італії, передбачав: «1.Області, які відходять від Чехословаччини до Угорщини, вказані на карті, яка додається. Встановлення кордону на місці повинна зробити угорсько-

чехословацька комісія. 2.Евакуація відходящих областей Чехословаччини і їх передача починається з 5 листопада 1938 р. і повинна бути закінчена до 10 листопада 1938 р. Окремі етапи евакуації і передачі, як і інші формальності, повинні бути негайно визначені угорсько-чехословацькою комісією. 3.Чехословацький уряд повинен потурбуватися про те, щоб евакуйовані області були передані в повному порядку. 4.Окремі питання, які виникатимуть із територіального відступлення, особливо питання громадянства і оптації, повинні вирішуватися угорсько-чехословацькою комісією. 5.Угорсько-чехословацька комісія повинна також прийняти більш конкретні рішення про захист як осіб угорської національності, що залишаються на території Чехословаччини, так і осіб неугорського походження у відступлених областях... 6.Оскільки при передачі Угорщині може бути вчинена шкода і виникнуть труднощі економічного характеру і техніки зв'язку в областях, які залишилися за Чехословаччиною, угорський королівський уряд, зі свого боку, у домовленості з чехословацьким урядом зробить все можливе для усунення подібних труднощів» [12, С.120]. При умові, якщо угорсько-чехословацька комісія не зможе вирішити спірні питання, то вони стануть предметом обговоренням Німеччини та Італії [12, С.121].

Згідно з рішенням арбітражної комісії, новий угорсько-чехословацький кордон проходив по лінії населених пунктів Бовтрадь, Малий і Великий Гут, Яношово, Квасово, Оросієво, Керестури, Вілок, Берегово, Йовря, Ужгород, Радванка, Дравці, Великі Гесвці, Холмець, Велика Добронь, Баркасово, Жнятино,

Ключарки, Мукачево, Форнош, Нове село, Вишні Ремети, Шаланки, Матієво, Чома, Чорний Ардів [34, 1938, 11 лист.]. За повідомленням «Нової свободи», яке ґрунтувалось на даних офіційної статистики, «територія Чехії зменшилася на 33%, Моравії на 36%, Словаччини на 21%, а територіальні втрати Підкарпаття... становили 12%» [34, 1938, 15 лист.]. Чехословацька Республіка «відступила Німеччині 28.200 кв. км., Польщі біля тисячі кв. км., Мадярщині коло 12.000 кв.км. Нинішня республіка буде мати около 100.000 кв.км.» [34, 1938, 8 лист.]. До Угорщини відійшло 171.711 населення, з яких 33.324 були українцями, 16.463 чехами і словаками, 82.179 угорцями [100, С.262].

Віденський арбітраж торкнувся п'яти закарпатських округів – ужгородського, мукачівського, берегівського, севлюшського та іршавського. Підкарпатська Русь втратила міста Ужгород, Мукачево і Берегово з прилеглими до них районами. В ужгородському окрузі до Угорщини перейшло 22 населені пункти, в яких проживало 10.719 українців і 18.687 угорців, у мукачівському – 15 населених пунктів (12.153 українці і 12.253 угорці), у севлюшському – 18 сіл (3.471 українці і 8.752 угорці), у берегівському – 40 населених пунктів (6.343 українці і 40.962 угорці), в іршавському – єдиний населений пункт с.Шаланки, в якому проживало 648 українців і 1525 угорців [100, С.74-75]. Необхідно погодитися з твердженням П.Стерча, що «Чіано й Ріббентроп своїм рішенням з 2 листопада 1938 р. в Відні порушили етнографічні принципи, бо віддали Мадярщині два міста, тобто Ужгород і Мукачів з релятивною більшістю

українського населення, як також 13 сіл з абсолютною більшістю українського населення, з-поміж яких у 4-ох селах мадяри не становили ані одного відсотка населення. Крім того віддано Мадярщині чотири села з релятивною більшістю українського населення» [387, С.76]. В Баранинцях, наприклад, проживало 77% українців, у Йоврі – 62%, в Дравцях – 93%, в Коритнянах – 72%, в Квасові – 85%, у Вишніх Реметах – 92%, у Нижніх Реметах – 93%, в Чепі – 67% [387, С.76].

Згідно з рішеннями Віденського арбітражу була створена спільна чехословацько-угорська демілітаційна комісія, при якій діяли 11 підкомісій. Вони вирішували проблеми загальнополітичні, військові, територіальні, етнографічні, фінансові, народногосподарські, торговельні, правові [100, С.259]. До спільної чехословацько-угорської комісії були делеговані два українці, два словаки та один чех [34, 1938, 21 груд.]. Карпатську Україну представляли Ю.Бращайко і М.Долинай. Функції експертів виконували Й.Їрковський, Л.Махачек і В.Примич. Між представниками Карпатської України та Угорщини була досягнута домовленість про перепусткову систему, вивіз майна з окупованої Угорщиною території. «Рухоме майно, – повідомляла «Нова свобода», – можна буде вивозити протягом двох місяців рахуючи від дня, коли буде розпочатий залізнично-комунікаційний рух між обома державами» [34, 1938, 24 груд.]. Комунікаційна лінія повинна була почати діяти 9 січня 1939 р. Евакуацією, яка завершилася 10 листопада 1938 р., керували В.Комаринський, Д.Німчук і В.Гренджа-Донський [59, С.165].

Віденський арбітраж завдав відчутного удару по Чехословаччині та Карпатській Україні, хоча Угорщина так і не добилася повної окупації краю. Його наслідком було створення нового угорсько-чехословацького кордону. Карпатська Україна продовжувала залишатися у складі Чехословаччини, що перешкоджало утворенню спільного кордону між Угорщиною і Польщею. Це викликало в Будапешті явну прохолоду стосовно Берліну. Що стосується Чехословаччини, то її прем'єр-міністр Р.Беран, виступаючи по празькому радіо, заявив: «Прага, Братіслава і Хуст погоджуються вповні в поглядах на нашу закордонну політику, яка залишається такою, як її започаткував міністр закордонних справ др. Ф.Хвалковський. Ми наладнаємо в скорому темпі тривкі добрі відносини до усіх сусідів. Ми переконані, що співпраця з ними принесе нам користь... Бажаємо також щоби устійнення границь довело до видатнішої співпраці з Польщею... Це саме відноситься й до Малярщини. Сусідня Румунія і теж Югославія виявили нам у важких і болючих для нас часах шире співчуття і симпатію... Недавня заява італійського міністра закордонних справ графа Чіано скріплює мене в надії, що в теперішній міжнародній ситуації є для нас дійсно пригожі моменти. Щиро бажаємо, щоб прийшло до тривкого мирного порозуміння між великодержавами, бо хочемо удержувати найкращі взаємини з західноєвропейськими великодержавами та з'єднаними Державами» [34, 1938, 7 груд.]. Президент Чехословаччини Е.Гаха (Е.Бенеш емігрував у Лондон – М.В.) теж закликав чехів, словаків і українців «рука в руку співпрацювати на відбудові держави» [34, 1938, 27 груд.].

Змушена була погодитись з рішенням арбітражної комісії і влада Карпатської України. У маніфесті «Український народ Підкарпаття!», прийнятому Українською Центральною Народною Радою 17 листопада 1938 року, вказувалось: «З боєм у серці сповіщаємо Тебе, що на вимоги Мадярщини дві великі держави, які створили арбітражну комісію для полагождення спору за границі молодішої нашої Підкарпатської Держави, приділили Мадярщині великий шматок нашої споконвічної землі спільно з містами Ужгород, Мукачево та Берегово. Опираючись на фальшиву статистику наших ворогів, вони відірвали від живого тіла українського народу багато сіл і міст, де живе переважаюча більшість українців-русинів... Наші представники на міжнародній конференції у Відні змушені були погодитись на умови, що їх запропонувала арбітражна комісія» [34, 1938, 17 лист.].

Віденський арбітраж свідчив про поглиблення політичної кризи Чехословаччини, яка, фактично, опинилася перед державною катастрофою. Після 2 листопада 1938 р. більш-менш визначилися у ставленні до неї окремі європейські країни. Угорщина і Польща почали ще більш інтенсивніше співпрацювати у напрямку створення спільного кордону, проводячи постійно терористичні акції. Якщо Угорщина відкрито вимагала захоплення всього Закарпаття, то Польща і Румунія намагалися оволодіти окремими територіями в Словаччині та Карпатській Україні. Великобританія і Франція, які обіцяли Чехословаччині гарантію недоторканості її кордонів після Мюнхенської конференції, фактично, усунулися від

«чехословацької проблеми» і займали нейтральну позицію. Було очевидним, що їх цікавить тільки одне – спрямування фашистської агресії на Польщу і підготовка там плацдарму для нападу на СРСР. Аналогічну позицію займали США. Що стосується Німеччини та Італії – головних арбітрів у Європі, то ці країни розраховували притягти на свій бік нових союзників. Такими повинні були стати Угорщина і Румунія при умові, якщо будуть максимально задоволені їх вимоги.

Яким буде подальший розвиток політичних подій в Європі, вирішальною мірою залежало від Німеччини. Це добре розуміли всі керівники європейських держав. Усвідомлював це і уряд Карпатської України. Уже з перших днів свого прем'єрства А.Волошин почав орієнтуватися на Німеччину – єдину велику країну, яка обіцяла йому своє покровительство. Німецький уряд, заграючи з кабінетом А.Волошина, заявив про відкриття найближчим часом в Хусті свого консульства. Це робилося для того, щоб тримати під своїм контролем розвиток політичних подій у краї. А.Волошин сподівався, що призначення Г.Гофмана консулом «не якась подорож з цікавості, але є студійною дорогою, яка буде мати свої конкретні наслідки для нашого краю, для нашого народу і для дальшої політики Німеччини супроти нас» [1, ф.3, об.1, спр.45, арк.1].

Необхідно відзначити, що уряд Німеччини кілька разів відкладав відкриття свого консульства в Карпатській Україні. Зокрема, ще 19 листопада 1938 р. міністр закордонних справ Німеччини Й.Ріббентроп повідомляв радника цього міністерства Е.Вермана: «Згідно з наказом фюрера й до нового наказу

необхідно проявити стриманість у словацькому і карпато-українському питанні. З цієї причини пресі були дані інструкції нічого не публікувати про події у Карпатській Україні. Крім того, питання про створення генерального консульства в Хусті відкладається» [274, С.459]. Радник посольства Німеччини в Польщі Р.Шеліга констатував, що «побоювання Польщі, а саме, що Німеччина має намір зробити з Підкарпатської Русі зародок Всеукраїнської держави, немає ніякої підстави. Німеччина вже дала розпорядження, спрямовані на те, щоб не створювати таке враження. Підкарпатська Русь збереже свою незалежність у рамках Чехословаччини і не гратиме ніякої ролі в міжнародній політиці» [274, С.472]. Уряд фашистської Німеччини все-таки відкрив у Хусті своє консульство. Закарпатцям було дозволено виїжджати на заробітки в Німеччину, що, в деякій мірі, зменшило безробіття. Уряд А.Волошина так захопився цією пропозицією, що навіть 6 березня 1939 р., тобто за 8 днів до окупації краю угорськими військами, вирішував питання про виготовлення 10 тисяч закордонних паспортів [1, ф.17, оп.2, спр.383, арк.19]. Наївно вірячи гітлерівським обіцянкам про допомогу, А.Волошин просив Г.Гофмана «передати... славному вождеві німецького народу... нашу ширу подяку і сердечний привіт» [1, ф.3, оп.1, спр.45, арк.2].

Із вищенаведеного можна зробити висновок, що уряд Карпатської України чітко притримувався пронімецької орієнтації, переслідуючи при цьому єдину мету: зберегти територіальну цілісність краю, захистити його населення від агресії фашистської Угорщини. Зроблене нами твердження

підсилюють матеріали «Особистої справи А.І.Волошина», яка знаходиться в Центральному Архіві Міністерства Державної Безпеки Росії в Москві. Даючи відповіді на запитання слідчого МДБ майора Вайндорфа, А.Волошин однозначно заявив, що «уряд Підкарпатської Русі ставив завдання створення автономної Закарпатської України і орієнтувався на фашистську Німеччину, тобто в останній мірі ми бачили силу, яка може забезпечити недоторканість території Карпатської України. Хочу відзначити, що становище Німеччини на той час як арбітражною держави змусило уряд Підкарпатської Русі просити Німеччину про охорону кордонів проти окупації краю угорцями» [3, Н-17681, л.10].

Відомо, що частина німецького генералітету радила Гітлеру зберегти самостійність Карпатської України. Радник управління міністерства закордонних справ Німеччини Е.Клейст зізнався, що «весь час намагався захистити Закарпатську Україну. Я вказав на значення, яке вона має для Німецьких планів на Сході. Я підкреслював, що обурення українців Німеччиною буде величезне, якщо ми віддамо Закарпатську Україну Угорщині. Нарешті, я вказав, що ми можемо раптово розірвати стосунки з українцями після того, як пробудили в них, особливо з утворенням Закарпатської України, великі сподівання як на допомогу, так і на підтримку з боку Німеччини» [274, С.471].

У проведенні А.Волошином пронімецької політики певну роль відігравала українська націоналістична еміграція, зокрема, прихильники І.Полтавця-Остряниці та гетьмана України в екзилі П.Скоропадського. 25 жовтня 1938 р. Організація

Українського Вільного Козацтва, очолювана полковником І.Полтавцем-Остриницею, що знаходилася у Франції, писала в листі до А.Волошина: «Гадаємо, що перестанете плекати стару невдалу московсько-антантську політику, а станете на шлях добросусідського порозуміння з Німеччиною» [1, ф.3, оп.1, спр.42, арк.1]. Що стосується названої організації, то наприкінці 30-х років вона переродилася в невелику націонал-соціалістичну групу, повністю прийнявши фашистську ідеологію і практику [282, С.63; 28, 1938, 20 лист.; 31, 1939, Ч.5]. Певну роль у зближенні уряду А.Волошина з Німеччиною також відіграли керівні чини ОУН. Ця організація бачила в Німеччині рятівника Галичини від польського гноблення. Саме на їх прохання в краї з'явилися німецькі військові радники, які спричинилися до формування місцевих збройних сил. Не викликає жодних сумнівів, що між ОУН і німецькими спецслужбами існували тісні стосунки. Про це мова йтиме нижче.

Позиція Німеччини щодо Карпатської України змусила уряд Угорщини дещо призупинити свої агресивні плани. Однак, це не означало, що вона відмовилася від свого наміру організувати вторгнення в Закарпаття. Будапешт «в даний час, – писав угорський посол в Польщі А.Хорі міністру закордонних справ Угорщини К.Кані, – вважає можливим досягнути своїх цілей з допомогою дипломатичних засобів» [12, С.134]. Польща теж, хоч її збройні сили були готові до ведення бойових дій по всьому фронту, зрозуміла, що «восние втручання... в значній мірі зашкодило б справі, ніж принесло б їй користь» [12, С.134]. Угорщина продовжувала покладати надії на те, що «русинський

уряд... попросить нас ввести угорські війська з метою підтримання порядку на ще зберігшійся русинській території» [12, С.135]. Від Польщі вимагалось тільки «підсилити дії диверсійних загонів», а на випадок «операції в Русинській області угорський генеральний штаб просив тільки підтримки з боку одної польської дивізії» [12, С.135].

Угорські приготування до вторгнення на територію Карпатської України не припинялися ні на мить. М.Козма зробив запис у своєму щоденнику 17 листопада 1938 р.: «20-го вночі русинська область все ж буде нашою» [12, С.136]. Добре розуміючи, що окупація Закарпаття угорськими військами приведе до встановлення спільного польсько-угорського кордону, Німеччина рішуче виступила проти агресії. 18 листопада 1938 р. Е.Верман висвітлив перед угорським керівництвом позицію Німеччини, яка вважала «подібний крок з угорського боку ризикованим», який може призвести до серйозних ускладнень. Е.Верман нагадав, що «новий чехословацько-угорський кордон був встановлений рішенням Віденського арбітражу на основі національного принципу» [12, С.140]. Вслід за цим послідували німецька й італійська ноти міністру закордонних справ Угорщини К.Кані [12, С.140–142], на які Будапешт відповів меморандумом від 22 листопада 1938 р. Згідно з ним Угорщина була готова до співробітництва з Німеччиною, а її уряд заявив про намір вступити до антикомінтернівського пакту [12, С.142–143] і вийти з Ліги Націй [12, С.142]. Отже, спроба Угорщини окупувати Закарпаття 20 листопада 1938 р. закінчилася для неї повним крахом. Необхідно

було шукати інші шляхи. Угорський посол в Польщі А.Хорі 25 листопада 1938 р. виклав свої думки з приводу взяття «Русинської області... шляхом закриття всіх до єдиного шляхів сполучення при допомозі підірваних акцій. Шляхом пропаганди підготувати населення до плетисциту і одночасно енергійними дипломатичними акціями створити необхідні для цього умови» [12, С.144].

Політика Німеччини стосовно Карпатської України, зокрема її реакція на спробу окупації краю Угорщиною, зробили великий політичний резонанс в Європі. Складалося враження, що Третій Рейх дійсно хоче використати Карпатську Україну як П'ємонт для об'єднання навколо неї всіх українських земель. 6 грудня 1938 р. Д.Ллойд Джордж у розмові з І.Майським висловив думку, що «план Гітлера полягає в тому, щоб забрати «коридор» і Сілезію, відторгнути від Польщі її українську частину та прислати її до Закарпатської України й створити з цих двох частин васальну Українську державу на зразок Чехословаччини. Такою є найближча мета. У більш далекому майбутньому, можливо, Гітлер думає здійснити акцію проти Радянської України» [274, С.470]. Подібні думки висловили представники міністерства закордонних справ Великобританії [274, С.471]. Начальник французького генерального штабу генерал М.Гамлен вважав, що «найбільш вірогідною і найближчою метою німецької експансії буде Україна» [274, С.471]. Посол Франції в Німеччині Р.Кулондр писав 15 грудня 1938 р. міністру закордонних справ Ж.Бонне: «В оточенні Гітлера говорять про таку операцію, яка повторила б у більш широких масштабах

операцію в Судетах: проведення в Польщі, Румунії і СРСР пропаганди за надання незалежності Україні... І центром руху стане Закарпатська Україна... Таким чином, Чехословаччина... служить рейху у вигляді тарана для пролому воріт на Сході» [14, С.267].

Безперечно, ідея створення соборної України на базі Закарпаття зароджувалась в Берліні. Однак, існували також і інші міркування з цього приводу. На думку народного комісара закордонних справ СРСР М.Литвінова, «галас навколо української проблеми створений, чесно кажучи, не так німецькою пресою, як пресою інших країн, зокрема Англії і Франції. Цілком можливо, що всім цим керували з Берліна» [274, С.472]. На глибоке переконання повноважного представника СРСР у Франції Я.Сурица, «Бонне і його оточення зітхнуть з полегшенням, якщо німці справді нападуть на Україну» [14, С.270]. Галас, піднятий європейською пресою з приводу Карпатської України, в деякій мірі насторожив Угорщину і Польщу. Будапешт був готовий піти на будь-які жертви, щоб тільки одержати дозвіл Берліна на повну окупацію Закарпаття. 27 грудня 1938 р. міністр закордонних справ Угорщини І.Чакі повідомив угорські місії у Вашингтоні, Парижі і Лондоні про намір вийти з Ліги Націй [12, С.147]. Варшава теж побоювалась, що Карпатська Україна «може одного дня розвинути в огнище такої тривоги для Польщі, що польський уряд буде примушений взяти до уваги втручання, яке може призвести до дальших комплікацій. Це головна причина, чому Польща змагає до спільного кордону з Угорщиною» [15, С.11].

Якщо раніше Угорщина акцентувала увагу Німеччині на необхідності встановлення польсько-угорського кордону, то на початку 1939 р. вона заявила про потребу приєднати Закарпаття з економічної точки зору. І.Чакі в листі до угорського посла в Німеччині Д.Стояї 26 лютого 1939 р. писав: «Поясніть (Німеччині – М.В.), що Карпатська область має для нас важливе значення не для встановлення спільного з поляками кордону, а тому, що ми не хочемо допустити винищення лісів так званім українським урядом. Таким чином, ми прагнемо не до заволодіння Карпатським хребтом, а до того, щоб Русинська область до верхнього кордону лісів входила до складу Угорщини» [12, С.156]. Тобто, Закарпаття розглядалося в Будапешті як сировинна база, складова частина Угорщини, яка тимчасово відірвана від святостефанської корони. Заступник міністра закордонних справ Угорщини Я.Вериле повідомляв І.Чакі, що Й.Ріббентропу «до цих пір... здавалось, що ми добиваємось Русинської області по політичним мотивам, і він не знав, які життєво важливі інтереси зв'язують нас з краєм» [12, С.158].

Протягом всього міжвоєнного періоду Чехословаччина мала дружні стосунки з Югославією. Що стосується Угорщини, то вона постійно намагалася з допомогою питання про національні меншини ізолювати Чехословаччину від її союзників – Югославії і Румунії. Чехословацько-югославські відносини зазнали відчутного удару після Мюнхенської конференції, коли, фактично, настав кінець існуванню Малої Антанти як політичного союзу Чехословаччини, Югославії і Румунії. Окремі

балканські країни по-різному відчули на собі наслідки Мюнхена. Що стосується Югославії, то вона все більше ставала об'єктом відкритого натиску з боку фашистської Німеччини. Необхідно погодитись з міркуванням Шандора В., що «у період першої республіки Карпатська Україна відігравала поважну стратегічну роль як зв'язок до держав Малої Антанти – Румунії та Югославії. У новім укладі сил вона втратила своє первісне значення» [100, С.218].

Не дивлячись на такі зміни в світовій політиці, уряд Югославії рішуче виступав проти угорських зазіхань на Закарпаття. Це стосується і югославської періодики. «Населення цього краю, – повідомляло «Време», – не хоче вертатися під мадярське панування, яке лишило сумні спомини. Підкарпатські українці запевняють свої права в союзі з чехами і словаками» [184, С.56]. Уряд Югославії вимагав, щоб Німеччина та Італія не підтримували ідею спільного угорсько-польського кордону [34, 1938, 15 жов.]. Югославський щоденник «Політика» підтримав прихильну позицію Румунії щодо Карпатської України [34, 1938, 29 жов.]. Ставлення народів Югославії до Закарпаття видно із статті «Серби, хорвати й словінці з нами!», опублікованій на сторінках «Нової свободи» [34, 1938, 3 жов.].

Румунія, як і Югославія, лояльно ставилася до Карпатської України, принаймні до тих пір, поки існувала федеративна Чехословаччина. Не випадково А.Волошин, переконавшись у безнадійності захисту Карпатської України власними силами, здійснив спробу домовитися з урядом Румунії про приєднання краю до неї. Мотивація була така: в Румунії проживають

українці – наші рідні брати. Румунія постійно виступала із звинуваченням на адресу Угорщини, яка проводила шалену радіопропаганду по відношенню до Закарпаття. Зовнішньополітичний курс Румунії визначався такими основними моментами: 1) лояльність румунського уряду до Чехословаччини; 2) бажання зберегти з нею нормальні економічні та політичні взаємини; 3) неприхильність до військового посилення Угорщини; 4) недовіря до запевнень Будапешту щодо Трансільванії; 5) небажання брати участь в політичних комбінаціях, спрямованих проти Німеччини [184, С.58].

Румунія до кінця виконувала союзницькі зобов'язання щодо Чехословаччини. Доказом цього є підписання договору про поставки кукурудзи в гірські райони Закарпаття. Однак, це не означало, що румунський уряд не мав інтересів до Чехословаччини. Як тільки стало відомо, що ЧСР перестала існувати як держава, Румунія висунула свої вимоги. Посол Угорщини в Румунії Л.Бардоші повідомив І.Чакі, що 16 березня 1939 р. міністр закордонних справ Румунії Г.Гафенку «послався на свої попередні повідомлення про те, що румунський уряд до останніх подій змінив свою позицію, яку він займав в Галаці в питанні про Русинську область. Румунія також має свої інтереси на русинській території. Це відноситься до прикордонних сіл, населених румунами, і до території, через яку проходить залізнична лінія Мараморош–Сигет–Коломеа» [12, С.158].

Міжнародне становище Карпатської України значно ускладнювали безперервні напади угорських і польських

терористів. Ще у вересні 1936 р. відбулася зустріч Гітлера з регентом Угорщини М.Горті, яка «започаткувала пізнішу співпрацю німецько-угорських політичних і військових сил» [95, С.89]. Однак на перших порах Берлін не давав згоду на відкриту інтервенцію і угорський уряд обмежився засиланням терористичних груп на міста і села Карпатської України.

1 жовтня 1938 р. прем'єр-міністр Угорщини Б.Імреді тасмно доручив колишньому міністру внутрішніх справ М.Козмі сформувати диверсійні загони для підривної роботи на Закарпатті. «В половині одинадцятої, – писав М.Козма в своєму «Щоденнику», – мене викликав Імреді і попросив взяти на себе політичне керівництво акцією в Русинській області, здійснення пропаганди там і керівництво повстанцями. Він прийняв всі мої пропозиції і погодився на використання, якщо цього вимагатиме обстановка нелегальних і насильницьких засобів» [12, С.108]. Разом з І.Геяшем М.Козма створив «гвардію обірванців» («Саботчопот») у складі 600 чоловік [383, С.256]. Ще у вересні 1938 р. терористичні загони почав створювати С.Фенцик. Банди чорносорочечників були сформовані в Берегові, Мукачеві та Радванці. Окремі їх загони, до яких також залучали вихованців «Руського скауту», очолювали С.Крайняк, Б.Балецький, В.Реберка [383, С.258].

М.Козма був переконаний, що ведення «малої війни» слід доручити будь-якому «колишньому атаману розбійницької ватаги» [383, С.257]. Щось подібне читаємо в іншому місці «Щоденника»: «Негайне вирішення русинського питання настільки важливе з точки зору майбутнього Угорщини, що

заради цього я готовий піти на будь-який ризик, якщо потрібно, то стати до стінки» [13, С.220]. Діяльність терористичних загонів М.Козма розглядав виключно в альянсі з поляками. «Я запропонував Імреді, – писав він 4 жовтня 1938 р., – щоб Чакі, я чи хто-небудь інший негайно вилетів у Варшаву для безпосереднього обговорення з поляками політичної сторони питання, для організації зустрічі наших людей, які досягнуть польського кордону, для обговорення питання про розміщення і можливе використання направленою сюди загону в 100–200 чоловік – чисельність залежить від бажання польської сторони – і, нарешті, для організації польської добровольської акції і співробітництва з ними» [12, С.109].

Пропозиція М.Козми була схвально зустрінута у Варшаві. 7 жовтня 1938 р. посол Угорщини в Польщі А.Хорі повідомляв міністра закордонних справ країни К.Каню, що поляки «рекомендують негайно почати широкий саботаж в Русинській області... Я домовився про подібні акції з польського боку – з допомогою агентів. Але до цих пір поки я не зможу послатися на серйозні акції саботажу з угорського боку, всі мої зусилля виявляться марними» [12, С.112–113]. Польський генеральний штаб активно включився в роботу. 10 жовтня 1938 р. угорський воєнний аташе в Польщі Б.Лендсел доповідав начальнику генштабу Угорщини, що «в Мукачево й Ужгород під керівництвом офіцера будуть направлені, як мені здається, солдати дійсної служби в цивільному одязі. Чисельний склад загонів буде відповідати нашим планам... По іншим дорогам вони направлять в Русинську область патрулі, які

складатимуться із добровольців, з метою здійснення вибухів та інших підривних дій. Польська сторона активізує свою діяльність, коли угорські підривні загони розгорнуть бойові операції. Для координації дій вони просять щоденно інформувати їх про обстановку» [12, С.113].

Поява угорських терористів зафіксована в першій половині жовтня 1938 р. У щоденнику В.Гренджі-Донського є такий запис: «вчорашнього дня, ранком о 4-ій годині, в нашій країні з'явилися малярські терористи. Біля станції Бєня напали на боржавський залізничний міст, вбили одного вояка, що там був на сторожі, пошкодили міст екразитом і напали на потяг число 1108. Вбили також начальника станції, ограбили подорожніх, кілька наших вояків полонили і відвели з собою. Подалися в берегівські винниці та ліси» [13, С.23]. Першу появу угорських терористів В.Гренджа-Донський відносить до 10 жовтня 1938 р. Аналогічної точки зору притримується також П.Стерчо: «Вночі з 9-го на 10-го жовтня 1938 р. перша група «Рондьош Гардю» приїхала до пограничної місцевости Тарпи, а звідти через зв'язок мукачівського мадяра Мікловша Ердєлі перейшла кордон на річці Боржаві і вдерлася в Карпатську Україну» [395, С.16]. Українські вчені О.Довганич, З.Пашкуй і М.Троян вважають, що перші угорські терористи у складі 12 чоловік з'явилися на території Закарпаття 5 жовтня 1938 р. [235, С.14]. Однак архівних документів, які б підтверджували цей факт, не виявлено.

Із зашифрованої телеграми міністра закордонних справ Угорщини К.Кані послу в Польщі А.Хорі видно, що станом на 12

жовтня 1938 р. угорцям «вдалося закинути в Русніську область приблизно 750–800 чоловік. Після сутичок і актів саботажу, що мали місце вчора і позавчора, чехи буквально наглухо закрили кордон» [12, С.113]. 14 жовтня 1938 р. угорські терористи були вдруге зафіксовані в околицях Берегова. В сутичці з ними загинув чеський жаңдарм А.Риган, родом із села Дубриничі [13, С.28]. Однак, своєчасно підійшло підкріплення і терористи змушені були відступити. Урядова газета «Нова свобода» повідомляла про появу 300 озброєних терористів поблизу Мужісва [34, 1938, 20 жов.], а 21 жовтня 1938 р. біля Волівця [13, С.34].

Напади угорських терористів почастишали після Віденського арбітражу. Командуючий 12 чехословацької дивізії доповідав, що 3 листопада 1938 р. «між 3 і 5 годинами відбувся напад терористів на с.Косино... По терористах було відкрито вогонь з автоматичних пістолетів і кулеметів, використано ручні гранати. Під час нападу загинув четник-аспірант... Терористи використовували кулі «дум-дум» [7, і.с.5349, karton 23]. Того ж дня угорці повторили напад, під час якого були поранені п'ятеро чехословацьких прикордонників» [7, і.с.5349]. 4 листопада два терористи відкрили вогонь у Косинському Верху. Вони були озброєні ручними гранатами і автоматичними пістолетами. Під час перестрілки три чехословацькі прикордонники отримали легкі поранення [7, і.с.5349]. 5 і 6 листопада знову зафіксовані збройні інциденти на угорсько-чехословацькому пограниччі, в ході яких один чеський воїн був важко поранений. 9 листопада угорські терористи, озброєні автоматичними пістолетами і

ручними гранатами, здійснили новий напад на чехословацьких прикордонників у Косині. В сутичці загинув чеський підстаршина і п'ятеро чоловік були поранені [13, С.73]. 11 листопада загін із двадцяти угорських терористів був атакований чехословацькими військами в районі с.Підгоряни. Чехословацька сторона втрат не мала [7, і.с.5349]. 17 листопада відбито напад тридцяти угорських терористів поблизу Страбичова [7, і.с.5349]. 21 листопада вояки з'явилися в Малому Давидкові, а 22 листопада в Шаланках чехословацькими прикордонниками були затримані два терористи, озброєні кулеметом і автоматичними пістолетами [7, і.с.5349].

25 листопада 1938 р. почалася перестрілка в районі с.Хлумець, південніше Ужгорода. Того ж дня угорських терористів було обстріляно поблизу Ракошина [1, ф.3, оп.1, спр.32, арк.1-3]. Наступного дня були затримані кілька «затягтх терористів» на чолі з Міхалом Гімро [1, ф.3, оп.1, спр.44, арк.1]. Угорські терористи ще не раз з'являлися в цьому селі. Начальник мукачівського окружного управління доповідав 28 листопада 1938 р. Президії крайового управління в Хусті, що «цивільне населення зробило напад на охорону 4/86 роти, розміщеної в дворі угорської школи в Ракошині, стріляли із автоматичних пістолетів» [1, ф.211, оп.1, спр.42, арк.20]. Напад організували Тор Бака Іржі, Тор Бака Йозеф, Мольнар Ян, Олександр Тар, Штефан Геза Тор, які були запідозрені в тому, що зв'язані з угорськими терористами в Мукачеві. Під час спроби втекти, троє терористів були вбиті. Слідство встановило, що в Ракошині була організована місцева дільниця

«Сабатчопот», яка підтримувала тісні зв'язки з Мукачсвом і одержувала звітти зброю [1, ф.211, оп.1, спр.43, арк.20].

Протягом грудня 1938 р. озброєні угорські терористи регулярно здійснювали напади на населені пункти Карпатської України. 6 грудня під час перестрілки з чехословацькими прикордонниками загинув один терорист в с.Богдан [7, і.с.5349]. 7 грудня тридцять терористів з Ужгороду напали в с.Довге. По них було відкрито вогонь з кулеметів і рушниць, використано гранати. Втративши одного чоловіка вбитим, вони відступили в ужгородському напрямку [7, і.с.5349]. 8–9 грудня по закарпатським прикордонним пунктам було відкрито вогонь з території, окупованої Угорщиною. Жертв не було [7, і.с.5349]. 10 грудня зафіксовано новий напад па с.Довге, а 12 грудня – на с.Горяни [7, і.с.5349]. Під час нападу шістьох терористів на населені пункти Зербовець і Олешник 13 грудня був важко поранений чехословацький прикордонник, якому довелося ампутувати ногу. З боку терористів втрат не було [7, і.с.5349]. 21 грудня перестрілка з терористами в Радванському лісі тривала до світанку [7, і.с.5349]. 23 грудня терористи здійснили напад па с.Горяни, а 24 грудня – на с.Барвінкош [7, і.с.5349]. 25–29 грудня угорські літаки кілька разів пересікали повітряний простір Чехословаччини, однак до нападу справа не дійшла [7, і.с.5349]. 30–31 грудня група угорських терористів здійснила кілька нападів на с.Макарісво [1, ф.17, оп.2, спр.319, арк.1]. Один із них детально описала «Нова свобода»: «Чотири мадярські терористи ввійшли до хати й питали чи в хаті не мешкають фінанси. Переглянули цілу хату, але так нічого не нашли. Зараз як

вийшли з хатчини, кинули 6 ручних гранат, потому зачали стріляти 20 хвилини. На вистріли мадярських терористів відповіла наша сторожа СТОС (прикордонні підрозділи – М.В.) вистрілами з легкого кулемету» [34, 1939, 12 січ.].

В.Комаринський, який очолював відділ преси і пропаганди в уряді Карпатської України, писав до Президії міністерства внутрішніх справ: «Голошу, що в послідніх днях знову починають занепокоючу роботу на границях мадярські терористи, не є то родовиті терористи мадяри, але се є з одної сторони утікачі-дезертири з нашої армії, а з другої сторони приклонники Др.Фенцка, Бродія і Демка, які втекли з нашої території до Мукачева. Після вичислення є таких людей в Мукачеві около 300» [1, ф.17, оп.2, спр.319, арк.2]. Отже, мова йде про терористичні загони, які почали формуватися на захопленій Угорщиною закарпатській території. Згідно з даними чехословацької служби безпеки, 1 січня 1939 р. в Ужгороді перебувало 6000 терористів, готових до проведення диверсійних акцій на території Карпатської України [7, і.с.5349].

5–6 січня 1939 р. «мадярські терористи самі випроковувалв інцидент і нанали на нашу пограничну сторожу. Ведучим цих терористів був колишній районний поліційний інспектор Білик Ференц, далі Басараб Ференц, Чулак Тодор і Шелебі Міклош. Басараб, Чулак та Шелебі переступили гранцю біля Підмонастиря – вони мали намір зайняти чехословацьку пограничну сторожу і наступати далі... Терористів, організованих до цього нападу було 350, майже всі мадяри, з них 50 походило прямо з Мукачева, інші з околиці» [34, 1939, 3 лют.]. Подібні події

мали місце в околицях Ужгорода. На прикордонну сторожу напала група угорських терористів на чолі з Іштваном Калмаром [34, 1939, 3 лют.]. Необхідно відзначити, що більшовицька газета «Правда» відмічала на своїх сторінках «найменші сутички, що в цей час проходили на нових чехословацьких кордонах на території Закарпаття» [217, С.221]. Великий бій мав місце 6 січня 1939 р. в с.Росвигово. Терористів нараховувалось від 200 до 250 чоловік. Бій тривав дві години, після чого терористи повернулись на свою територію. Чехословацькі прикордонники втратили одного фінансового стражника, одного четника, шестеро були поранені, а семеро пропали безвісти. Які мали втрати терористи – з'ясувати не вдалося [7, і.с.5349]. 16 січня «напали малярські терористи на сторож СТОС коло Барвінкоша. Було 60–80 осіб. По них зстрілено від Баранинець із важкого й з легких кулеметів. Натовп переступив демаркаційну лінію, а то 1 км в напрямі на Баранинці. На нашій стороні були ранені два поліцейські» [1, ф.3, оп.3, спр.56, арк.5]. Аналогічні сутички мали місце 2 січня 1939 р. в с.Барбово [1, ф.17, оп.2, спр.319, арк.1]. 7 січня терористи напали на чехословацький підрозділ СТОС в Кам'яниці [7, і.с.5349].

Угорські терористичні загони постійно поповнювалися новими людьми. При цьому використовувалися різні методи, нерідко примусові. «За достовірними свідченнями, – повідомляв начальник севлюпського окружного управління Президію управління Підкарпатської Русі, – угорці і далі зараховують в особливі формування «Сабатчопот» і навчають осіб,

завербованих на тутешній території, демобілізованих вояків і біженців з цієї території, яких хочуть використати для того, щоб викликати безпорядки на нашій території. Так було з'ясовано, що 14 листопада 1938 р. в с.Вишній Шард у цьому окрузі прийшли два угорські вербувальники Вилмош Пап і Лайош Югас, які, як вони сказали, були уповноважені угорськими властями завербувати на тутешній території 500 чоловік для угорського війська. Далі було з'ясовано, що багато молодих людей, між ними біля 30 призовників, які в цьому році повинні вступити на військову службу, втекли в Угорщину, де їх взяли на військове навчання. Демобілізований вояк Вамош із Севлюша розповідав тут, що угорські солдати били його за те, що він відмовлявся вступати в так звані «Сабатчопот» [1, ф.3, оп.3, спр.73, арк.18]. «В селі Хлумці, – доповідав місцевий начальник жандармерії, – Вінце Гортвай та його 10-ти літній син... переписували по хатах осіб... При складанні списку Гортвай питав людей, чи визнають вони себе угорцями, у випадку позитивної відповіді селяни самі записували своє ім'я в список. Мету проведення перепису Гортвай нікому із записаних не сказав» [1, ф.43, оп.1, спр.73, арк.18].

Англійський журналіст Гендерсон писав, що в «околиці Шаланки, 12 миль на схід від Берегова, чехословацька армія взяла в полон 297 угорських терористів, в тому числі 26 офіцерів, 62 підофіцерів, одного аспіранта, чотирьох чехословацьких громадян мадярської національності, а решта були мадярські ревізіоністи. Зібрані в них документи вказували на те, що терористи були вислані генштабом міністерства війни. Допит

терористів доказав, що полонені були зібрані і вишколовані в Кішварді близько Теяшбанда, і є під командою поручника Іштвана Геяша... В Рутенії є розсіяних коло 2000 мадярських терористів...» [100, С.155].

Станом на 10 лютого 1939 р. угорські терористи 22 рази здійснювали напади на кордони Карпатської України [34, 1939, 25 лют.]. Відзначимо, що це тільки ті сутички, в яких брала участь Карпатська Січ. Директор поліції Карпатської України Ю.Білей, даючи інтерв'ю газеті «Нова свобода», заявив, що «у самому Хусті наші українські хлопці зловили двох мадярських терористів» [34, 1939, 21 лют.]. Рядові терористи всіляко заохочувались і нагороджувались своїми керівниками. «Терорист одержує денно 3,5 пенге, за напад 50 пенге» – повідомляла «Нова свобода» [34, 1939, 3 лют.]. Доказом масовості терористичних нападів на Карпатську Україну є той факт, що Державною прокуратурою у Великому Березному станом на 25 лютого 1939 р. було ув'язнено 345 угорських терористів [1, ф.3, оп.2, спр.17, арк.3; 28, 1938, 16 жов.]. Після оголошення амністії, їх всіх відпустили [1, ф.3, оп.2, спр.17, арк.4].

В жовтні 1938 р. зафіксовано появу польських терористів. 27 жовтня вони здійснили спробу висадити в повітря міст поблизу Жорнави [13, С.44], а наступного дня напали на міст у Вучковому [13, С.71–72]. У бою з ними загинув чеський жандарм Калчік і кілька закарпатців, зокрема, Й.Лой. В с.Торунь польські терористи вбили синевирця І.Костя [13, С.72]. 10 листопада 1938 р. Пресова служба Карпатської України повідомляла, що польські терористи «затягнули до Польщі

Ярослава Весецького, Вячеслава Ракоса і Ціріса, членів прикордонної сторожі, про яких й досі невідомо, чи живуть» [1, ф.3, оп.2, спр.5, арк.8]. «Нова свобода» повідомляла, що «фінансова дирекція в Хусті, посередництвом влади Карпатської України, дипломатичною дорогою домагатиметься, щоб польські уряди випустили на волю наших оборонців границь» [34, 1939, 18 лют.]. В ніч з 18 на 19 листопада 1938 р. «кількадесят польських терористів в околиці Нижніх Верецьок (Нижніх Воріт – М.В.) напали на нашу прикордонну сторожу. По перестрілці прогнано їх в напрямку польської границі. Терористи полишили одного мертвого і кілька ранених» [34, 1938, 25 лист.]. Напади польських терористів були зафіксовані 2, 3, 13, 15, 16, 18, 19, 22 листопада 1938 р. Постраждали жителі прикордонних з Польщею сіл Торунь, Присліп, Н.Студеній, Синевирська Поляна [34, 1938, 20. 25 лист.; 13, С.77–93].

Із телефонограми угорського посла в Польщі А.Хорі міністру закордонних справ Угорщини К.Кані від 9 листопада 1938 р. випливає, що поляки мали сумнів з приводу зрушення боротьби проти Чехословаччини тільки до терористичних акцій. «Питання про Русинську область, – писав А.Хорі, – слід вирішити швидко і самим корінним чином. Можливо, що ми можемо досягти цілі виключно з допомогою повстанських загонів. Але що відбудеться, якщо вони будуть розгромлені? Чи задовільнить нас констатація того факту, що наші спроби не вдалися? Не виключено, що папі повстанські акції будуть відбиті ударом по регулярним угорським військам» [12, С.133].

Терористичні акції завдавали великої моральної і матеріальної шкоди. Лише польські терористи станом на 25 листопада 1938 р. завдали збитків на суму 277500 кч. [1, ф.3, оп.3, спр.65, арк.1]. Жителі с.Торунь повідомляли свій уряд, що «дия 5.XII наловили терористи екразит (вибухівку – М.В.) під нотарський уряд (убиток 3400 кч. частково покритися на 1500 кч.), але 22.XII уряд знову був з усіх сторін обстріляний терористами на протязі 2 год. В будову кинули 3 гранати – шкода 5 тис. кч.» [1, ф.4с/18, оп.1, спр.45, арк.1]. Майже після кожного їх нападу були людські втрати. Тільки за кілька днів листопада 1938 р. на польсько-чеському пограниччі загинули «3 вояки, 2 чегники, 1 фінансовий стражник, 1 піднотар, 2 дітей» [1, ф.3, оп.3, спр.65, арк.1]. 28, 29 і 31 листопада польські терористи тричі здійснювали напади на с.Вучкове. Січовиками були затримані особи польської національності Богдан Сенчак та Рудольф Пес [7, і.с.65735/38]. Ці та інші факти знайшли відображення в доповідних записках працівників чехословацької служби безпеки. У них фіксувались озброєння, фінансування та рівень військового вишколу терористів [6, і.с.2012, kart.655]. Напади польських терористів не припинялися також в січні–лютому 1939 р. Так, на с.Присліп «напало 10 польських терористів і зайняли пошту. Будинок пошти збомбардували ручними гранатами і забили поштового урядника Калину. Разом з мужем своїм боронила пошту пані Калинова. Шматки гранати розірвали їй груди і голову» [1, ф.3, оп.3, спр.159, арк.9].

Карпато-українська влада, даючи відповідь на ноти протесту польського посла, в яких її звинувачували у сприятті

антипольській пропаганді на території краю, постійно наводила факти руйнівної діяльності польських терористів. 13 листопада 1938 р. у Нижньому Студеному, при переході кордону був вбитий терорист, при якому знайшли «пістоль со значком «Церба», коробочку на сигарети, шкіряний пулярес, в нім 50 кч., 1 пол. злотий і 15 польських грошей» [34, 1938, 25 лист.]. 15 листопада 1938 р. у затриманих польських терористів відібрали ручні гранати польського зразку, годинниковий механізм для запаловачів, запальники з надписом «Краків», польські сигарети, шоколад [34, 1938, 20 лист.].

23 листопада група закордонних журналістів відвідала закарпатські села Вучкове, Торунь, Присліп, Синевирську Полянну, які найбільше постраждали від польських нападів. До складу цієї делегації входив також німецький консул Г.Гофман, який «усе оглянув, сфотографував не тільки місця нападів, але і речі та зброю терористів, яку залишили на місцях» [13, С.87]. 27 листопада 1938 р. «Нова свобода» повідомляла: «Влада Німеччини сьогодні вислала ноти мадярській й польській владам, у яких... протестує проти вислання терористів польським генеральним штабом з Осмолоди на Карпатську Україну» [34, 1938, 27 лист.]. Необхідно відзначити, що чехословацький уряд приділяв значну увагу захисту кордонів краю. Нерідко проводились спільні бойові операції загонів СТОС і Карпатської Січі по звешкодженню терористичних груп. Одна з таких операцій завершилася розгромом групи Йозефа Према [395, С.17]. Така ж доля спіткала угруповання Ернеста

Берзевітці. Були взяті в полон 24 старшини, 62 підстаршини і понад 200 рядових терористів.

Страждали не тільки населені пункти, де проживало виключно українське населення. Активізувалися напади угорських терористів на румунські села Марамороша. Активну позицію займав «Орден хоробрих», який ще в 1920 р. заснував М.Горті. Із багатьох організацій цього плану найгіршу репутацію мали так звані «вільні загони», яких очолював уже згадуваний Геяш [484, Р.49–52]. Основним завданням цих банд було знищення неугорського населення на цій території, а їх програма була викладена в брошурі Дечо Чаба, опублікованій у 1939 р. В ній говорилося, що угорська нація є найяскравішим представником монгольської пануючої раси, яка знає тільки перемогу, і в жилах якої кипить кров Атілли, Арпада і Чіпгісхана [484, Р.39]. «Я не чекаю, – писав Д.Чаба, – коли прийде помста. Не чекаю! Я нищу кожного волоха, який мені з'явиться на дорозі. Кожного знищу! Я не буду зволікати. Запалю вночі села – волоські села. Поріжу шаблею все населення, отрую всі колоди і навіть знищу дітей у колисках, взагалі знищу цих нелюдів! Не буде ні для кого винятку!» [484, Р.38]. Один із лідерів партії «схрещених стріл» Мивау ще у 1938 р. наголошував, що «націонал-соціалізм Угорщини має як ціль забезпечити перевагу Угорщини по всій течії Дунаю» [8, пг.546, vol.282, Р.290–291].

Серед терористичних банд особливо небезпечним був загін, який очолював Нодь Мігалі «з підрозділу Унгвар» [484, Р.204]. Він, як і його підопічні, добре володів українською та румунською мовами. Напади угорських терористів тримали в

постійному страсі місцеве населення. Зафіксовані численні випадки, коли люди втікали на територію Румунії, зокрема до міста Тиргу-Муреш [9, Р.340]. Становище погіршилося ще більше, коли ця територія була окупована Угорщиною. Архівні документи свідчать про постійні репресії проти місцевого населення, в яких активну участь брали терористи [8, пр.8546, vol.122, Р.65]. Зафіксовані факти знущання над людьми, які не володіли угорською мовою [8, пр.8546, vol.122, Р.180]. У відповідь послідували протести проти фашистського режиму, зокрема, у Великому Бичкові [8, пр.8546, vol.122, Р.181]. Отже, банди терористів проникали і в населені пункти Мараморошу, де проживало румунське населення. Їх дії нічим не відрізнялися від тих, що й у центральній частині Карпатської України.

Робилися спроби підсилити прикордонні війська. В.Комаринський пропонував «усі сторожі... конечно скріпити, а то: на відтинку межі Залужом і Мукачевом о 30 людей, а між селом Старим Давидковом і Чомопшиком о 20 людей» [1, ф.17, оп.2, спр.319, арк.1]. Встановилися нормальні стосунки між командантом волівських січовиків С.Фігурою і чехословацькими прикордонниками. Були укріплені сторожові загони в селах Торунь, Присліп, Сипевірська Поляна. «В половині листопада, – пригадавав Г.Яворенко, – прибули до Торуня січовики під командою... інженера Волянського. В тому часі склад гарнізону вагався між 20 і 25 людьми... Поділено гарнізон на три групи... Кожна група числила по 6–7 людей, маючи лиш по одному крісові і револьверові та 6 гранат на групу. Терористи, мабуть поінформовані місцевими шпигунами і своєю розвідкою про наш

приїзд, не відважувалися більше нападати на околиці, які ми захищали» [257, С.102]. Однак, з останнім твердженням важко погодитися. Хоча напади польських терористів не були такими масовими, однак вони не припинялися.

Оголошувалися додаткові набори до жандармерії. 5 лютого 1939 р. «Нова свобода» опублікувала оголошення, в якому повідомлялось, що «до жандармерії Карпатської України буде прийнято більше жандармів на пробу» [34, 1939, 5 лют.]. Умови прийняття до жандармерії були наступні:

- «1) має красу приналежність до Карпатської України,
- 2) є бездоганний, повноправний та душевно спосібний,
- 3) переступив 21, а не досяг 35 року життя,
- 4) є нежонатий або бездітний вдовець,
- 5) є тілесно сильний і здоровий та є найменше 165 см високий,
- 6) знає досконало українську мову в слові і письмі,
- 7) докаже, що має найменше скінчену народню школу,
- 8) має військове вшкolenня, виконав військову службу зі зброєю, на протязі найменше такого часу, який військовий закон приписує для нормальної прецензійної служби.

До прохання (просьби) треба приложити проголошення, підписане двома свідками, що на випадок прийняття до жандармерії, зобов'язується кандидат служити в жандармерії чотири роки» [34, 1939, 5 лют.].

За нашими підрахунками, тільки в лютому–березні 1939 р. написали заяви з проханням зарахувати їх до жандармерії 278

чоловік [1, ф.17, оп.2, спр.1–320]. Виявляли таке бажання навіть представники інтелігенції. М.Буксар, який працював вчителем у с.Завосино (округ В.Березний), писав: «Нипі вся безпека нашої молодой держави є в руках жандармерії, а якраз в кадрі жандармської старшини нема синів українського народу, яких так треба для удержання безпеки супроти ворогів активних по границях, так пасивних – пропаганди» [1, ф.17, оп.2, спр.87, арк.1–2]. У такій формі відбувався процес українізації жандармерії. Хоча, необхідно відзначити, що проходив він досить повільно. Станом на лютий 1939 р. «всіх жандармів у Карпатській Україні є біля 900, з того українців 106» [34, 1939, 2, лют.]. Були випадки преміювання людей, які затримали терориста. 17 листопада 1938 р. начальник канцелярії Президії Карпатської України М.Лапашич видав наказ про всенародне ознайомлення населення з рішенням уряду про «виплачення нагороди за зловлення чужих терористів» [1, ф.3, оп.3, спр.43, арк.2]. В лютому 1939 р. будь-якій людині, яка «безпечностовим органам передасть або визрадить агента-провокатора, або терориста з чужой держави, буде виплачена нагорода 500 кч.» [1, ф.3, оп.3, спр.43, арк.3].

Уряду Карпатської України за порівняно короткий відрізок часу вдалося переконати населення в необхідності всенародного захисту кордонів краю. Житель с.Спневирська Поляна І.Лобода писав у листі до батька: «Ти, няньку, стій на своєму місці і борони наші границі від мадярів, а ми тут в околиці будемо уважати на наших зрадників та безпошадно нищити польських бандитів... Поодинокі польські бандити в день ховаються у

наших лісах, а вночі роблять своє диявольське діло» [34, 1938, 20 лист.]. Загони самооборони були створені у всіх без винятку селах, які межували з Польщею.

Незважаючи на вжиті заходи по боротьбі з нападами угорських і польських терористів, А.Волошин добре розумів всю їх небезпеку. Саме з цієї причини він видав наказ про тимчасове закриття кордонів. В ньому, зокрема, говорилося: «В цілі забезпечення спокійного проведення виборів... забираю з негайною правосильністю всі демаркаційні лінії до Королівства Мадярщини й до Республіки Польської. Це запертя... триватиме до дванадцятої години понеділка 13 лютого 1939 р.» [1, ф.17, оп.2, спр.319, арк.6] Напади терористів не припинялися з жовтня 1938 р. до березня 1939 р. В.Гренджа-Донський писав, що вони «стероризували і перестрашили народ» [13, С.108]. А.Волошин заявив, що «виправи терористів не є в інтересі доброго сусідського співжиття та що є діянням рішучо незвичайним в історії міжнародних зносин» [1, ф.3, оп.1, спр.9, арк.2]. Змушений він був також визнати, що «Карпатська Україна не в силі відбити їх напади» [1, ф.3, оп.3, спр.156, арк.1]. Після вторгнення гортистських військ на територію Карпатської України, терористи масово вливалися до угорської армії і брали безпосередню участь в репресіях не тільки проти карпатських січовиків, але й мирного населення краю.

6 березня 1939 р. Гітлер прийняв рішення остаточно ліквідувати Чехословаччину [15, С.35]. «Після здійснення запланованих територіальних змін, – вважав радник міністерства закордонних справ Німеччини Е.Клейст, – ми

будемо мати в своїх руках Угорщину, Румунію і Югославію» [15, С.36]. 12 березня Угорщина одержала згоду Берліну на окупацію всього Закарпаття. М.Горті негайно вислав Гутлеру привітальну телеграму, в якій дякував за подарунок, «бо ж ця життєдайна територія для Мадярщини... фактично є справою життя» [12, С.158].

14 березня А.Волошин проголосив самостійність Карпатської України, сповістивши про своє рішення міністерство закордонних справ Німеччини. На прийняття такого рішення вплинули фактори міжнародного характеру, зокрема, скупчення угорських військ на кордонах з Карпатською Україною і проголошення самостійності Словаччини, що свідчило про державний розпад ЧСР. «Для кожного політичного спостерігача, – писав В.Шандор, – мусило бути в той час ясно., що на випадок проголошення повної незалежності Словаччини доля федерації була приречена, а Карпатська Україна могла б знову опинитись під угорською окупацією» [431, С.93]. 10 березня 1939 р. чехословацька влада розпустила автономний уряд Й.Тісо і ввела в Словаччині військове становище. 13 березня Й.Тісо був викликаний в Берлін, де його поставили перед вибором: або негайне відокремлення від Чехії і створення держави, що орієнтуватиметься на Німеччину, або окупація Словаччини Угорщиною. 14 березня Й.Тісо скликав Сойм, який проголосив Словаччину самостійною і незалежною державою. Трагедія Чехословаччини породжувала трагедію Карпатської України. Отже, Сойм Карпатської України почпнав свою роботу тоді, коли доля країни вже була вирішена. В листі до міністра

закордонних справ Франції Ж.Бонне французький посол в Німеччині Р.Кулондр повідомляв, що «Закарпатська Русь... звернулася до Берліна з проханням про захист. Однак гітлерівські керівники залишаються глухими до закликів цієї країни, яка зв'язала з ними всі свої надії... Закарпатську Україну окупують угорські війська» [15, С.44–45].

Згідно з розробленим планом нападу, наступ угорських військ проходив у трьох напрямках. Група військ «Схід» наступала на Королево–Хуст–Рахів–Ясіня, група військ «Центр» – на Іршаву–Білкі–Довге–Нереспиця–Свалява–Нижні Верещькі, група «Захід» – на Перечин–Великий Березний–Ужок. Частина сил була перекинута в Турявську долину – Тур'я Ремеги – Порошково [219, С.330–331]. Завдяки оперативності угорської розвідки Будапешт мав досить чітку уяву про розташування чеських військових частин, технічних засобів і навіть гірських дивізій [10, К–184, тітел 3733, 18 yld]. Угорським генштабом була підготовлена «Економічна, соціальна і географічна довідка про Закарпаття», в якій вказувався національний і віковий склад населення, система управління, зафіксовано національний склад військових частиц, названі населені пункти, в яких побутує угорська мова [10, К–184, тітел 3733, 21 yld]. Напередодні вторгнення був розроблений детальний план забезпечення тилів наступаючих угорських військ [10, К–184, тітел 3529, 18 yld].

За підрахунками П.Стерча, «в загальному для бою в Карпатській Україні було підготованих 12 дивізій, з чого 12 березня на самому відтинку Мукачів–Ужгород було вже сконцентровано три бригади піхоти, дві бригади кавалерії та

одна бригада моторизованих частин... Крім того на захід від Ужгороду, біля словацького кордону було також сконцентровано дві бригади піхоти... В той саме час поляки сконцентрували свої три дивізії» [393, С.212-213]. Підготовкою і ходом військової операції в Карпатській Україні безпосередньо керував начальник гарнізону в Ужгороді генерал Олойош Билді під зверхністю командуючого 7-ої угорської армії генерал-лейтенанта Ференца Сомботчелі. Першим перейшов у наступ 14 березня 1939р. 12-ий велосипедний батальйон, яким командував підполковник Онтол Бенді [11, Т. гу, 3095, Нцв. парлү, 60/88, 1-3 yld]. Угорський архівний матеріал свідчить про велике моральне піднесення, яке панувало у військових частинах напередодні вторгнення. Майор Іван Нярі писав у звіті міністерству оборони Угорщини про хід «березневої операції»: «Всі ми відчували, що починається нове життя. Ще було темно, але під стінами замку (Мукачівського – М.В.) починався щасливий день угорської історії. Тріанон захитався. Символічно, що саме тепер прибув наказ про початок наступу. Радістю наповнилися угорські серця, коли славний вигязь Олойош Билді оголосив тривогу і видав розпорядження... Головний напрям героїчної дороги мав пролягти по нивовпії Латориші на Веречанський перевал, де знаходився святий тисячолітній угорський кордон. Вибрані угорські частини готувалися до боротьби...» [10, К-184, тітел 3733, 25 yld].

Угорські війська перейшли в наступ по всій демаркаційній лінії. Незважаючи на високу дисципліну, яка панувала в чеських збройних силах, для загонів СТОС угорський напад був дещо несподіваним, хоча важко погодитись з твердженням, що «чеська армія виявилася небоєздатною» [219, С.328]. «Оскільки погроз

про захоплення Підкарпатської Русі Угорщиною, – звітував один з офіцерів СТОС, – що їх усно висловлювали угорські прикордонники війнам СТОС, розповсюджували у листівках, було за останній час багато, то їх ніхто серйозно не сприймав. Вказувались навіть дати наступу мадярів, але вони ні разу не були здійснені. Ось чому таким «вістям» більше ніхто не вірив... На дільниці роти «Ракошино» за кілька днів до початку окупації мадярські офіцери частіше оглядали в супроводі патрульної служби демаркаційну лінію між Горондою і Росвигом. В листопаді розповсюджували листівки, в яких місцеве населення закликалось бути готовим до вступу угорського війська з метою окупації території до р.Латориці. Повідомлення подібного роду повторювались кожний день, тому вони розглядались як частина пропагандистської компанії, що мала послужити деморалізації місцевого населення і підризу позицій тодішньої влади Підкарпатської Русі. Адже було нелогічним, щоб супротивник наперед розголошував про свої агресивні наміри. Тому на все це реагували ми тільки підвищеною увагою. Можна допустити, що і головне командування не мало точних даних про задуману операцію, тому події, як на Підкарпатській Русі, так і в Словаччині, в Чехії та Моравії розвивались так швидко, що стали справжньою несподіванкою» [7, і.с.5597, carton 24].

Угорське вторгнення стільки разів відкладалось, що дещо несподіваним виявився наказ про наступ і для гортистської армії. Підполковник О.Бенді скаржився, що як можна переходити в наступ, коли 35% особового складу його батальйону мали тільки шеститижневий стаж військової

підготовки [10, К–184, тітел 3733, 28 yld]. Причому, такий стан справ був у переважній більшості угорських військових частин. На це звернув увагу і М. Горті в листі до Гітлера. Про раптовість оголошення наказу про наступ свідчить і той факт, що «угорські військові частини, розміщені в колишніх казармах 36-го піхотного полку в Ужгороді, які знаходяться прямо на демаркаційній лінії, виходили з будівлі за білого дня в день нападу на очах воїнів СТОС, відходили до мосту, а вже там шикувалися до нападу» [10, К–184, тітел 3733, 25 yld]. Близька відстань до чехословацьких позицій не дозволила угорцям діяти так, щоб бути непоміченими. Про це пізніше зізнався угорський полковник В.Андор, який командував 24-ою піхотною бригадою, розквартированою в Ужгороді [10, К–184, тітел 3733, 28 yld].

Довідавшись про початок угорського наступу, генерал 12-ої чехословацької дивізії Л.Прхала звернувся в Будапешт з вимогою про негайне припинення просування угорських військ до Карпатської України. Уряд Угорщини відповів, що виконати цю вимогу технічно неможливо. На думку польського посла в СРСР В.Гжибовського, «угорські війська повинні були вчора вночі (15 березня – М.В.) дійти до польського кордону» [19, С.424]. Свідчення посла В.Гжибовського в основному підтверджуються угорськими джерелами. 14 березня угорська армія, не зустрічаючи сильного опору з боку чехів, наближувалась до Веречанського перевалу. Просуванню військ, як писав учасник походу, «заважав сніг, що місцями досягав 20–30 см, але також те, що ми знаходилися на висоті 250 метрів над рівнем моря. Це дуже уповільнювало темпи, бо кожні 7 км ми

змушені були зупинитися на відпочинок... До перевалу дійшла половина полку» [10, К-184, тітел 3733, 29yld]. Ці втрати можна пояснити тільки несприятливими кліматичними умовами і великою кількістю недосвідчених у військовому відношенні новобранців. Чеська армія опору не робила. 15 березня 1939 р. о 14 годині угорські війська вступили в Нижні Ворота, де їх зустріла «група людей... (безумовно, прихильників Угорщини – М.В.) із сльозами радості на очах» [10, К-184, тітел 3733, 30yld]. Вони вітали «угорських гонведів-визволителів». Біля 15-ої години «ми вийшли на Веречанський перевал і встановили угорський прапор. На перевалі була виставлена почесна польська варта, яка віддала нам честь... Ми мали намір золотими буквами викарбувати імена всіх, хто дійшов до кордону і зайняв свою одвічну територію» [10, К-184, тітел 3733, 30 yld] – писав очевидець. Так відбулося встановлення угорсько-польського кордону, якого так домагалися Будапешт і Варшава, хоч він і виявився недовготривалим.

Зовсім інакше склалась ситуація на демаркаційній лінії Шаркадь-Лалово-Кольчино-Росвигово-Середне-Доманянці. Ці рубежі захищали роти СТОС «Доманянці», «Ракошино», «Кольчино», взводи «Підмонастир-Монастир», «Лалово», «Залуж», «Макарьово», «Шаркадь» [7, і.с.5597, karton 24] які були добре озброєні. Перші сутички з агресором свідчили про те, що чеські війська є цілком босздатними і готові до відбиття ворожого нападу. Зокрема, 14 березня між 6 і 7 годинами ранку «почалась атака мадярів в напрямі сіл Горонда-Страбичово, а також на східну частину села Чомошин... З мадярської сторони

перевага була в 4 рази, не враховуючи велику кількість терористів. Командир взводу Заїчек із своїми людьми захищався в Чомонині так же, як старший стражмістр Волни в Страбичові, а в Горонді верхній стражмістр Раділ. Взаємодія між ними була такою, що позиції вдалось утримати цілий день і тільки відсутність боєприпасів заставила їх надвечір відступити за р.Латорицю»[7, і.с.5597, carton 24].

Близько 6 години «почалась атака мадярів у напрямі Росвигово–Підмонастир–Монастир. Пости і патрулі відійшли за мури монастиря, який був добре підготовлений до захисту. Цей взвод уже перебував у стані бойової готовності, бо знав про атаку мадярів у Підгорянах. Мадярська піхота атакувала монастир з заходу та півдня і підійшла на відстань досягу ручних гранат. Ними вона і була закидана і понесла великі втрати. Всі, хто не залишився лежати, втекли, як результат, атака була припинена на 2 години»[7, і.с.5597, carton 24]. 15 березня взвод «Шаркадь», хоч і був ізольований від решти військ, «взяв у полон 11 мадярських солдат, при цьому кулеметним вогнем знищив частину мадярського взводу (кулеметник Ваньга)»[7, і.с.5597, carton 24]. Угорці зазнали великих втрат в районі сіл Лавки, Пістрялово і Ромочевниця [219, С.331]. Не вдалося угорським військам з першого разу захопити села Дравці, Баранинці, Часлівці та Кориттяни. 80 угорських кавалеристів, які перейшли в наступ на с.Лалово, теж були відкинуті назад [7, і.с.5597, carton 24]. В районі Перечина чеські прикордонники підбили угорський танк [10, К–184, tétel 3733, 30–31 yld]. Поблизу Невицького невеликий загін СТОС організував кругову оборону, а тому

гортнистам довелося використати проти нього важку артилерію. Бій тривав до третьої години ночі.[10, К-184, tétel 3733, 30-31 yld].

Такий стан справ тривав до 17 год. 30 хв. 14 березня, тобто до тих пір, коли генерал Л.Прхала оголосив наказ про «евакуацію чеських військових частин і державних службовців з Підкарпатської Русі»[7, і.с.5597, carton 24]. З цього часу чеські війська, фактично, припинили опір, залишаючи один населений пункт за іншим. Заради історичної правди необхідно відзначити, що їх відступ був вміло організованим і дисциплінованим. Ситуацію ускладнив і той факт, що 15 березня о 17 годині надійшла звістка про вступ німецьких військових частин у Прагу.[10, К-184, tétel 3733, 37 yld]. Це свідчило про те, що Чехословаччина як державний організм перестала існувати, тобто обороняти не було що. Чеські війська думали про те, якби скоріше покинути територію краю. В Перечніні 15 березня «чеський офіцер просив, щоб ми (угорці – М.В.) тимчасово припинили військові дії до 22 години. Нам було зрозуміло, що вони хотіли виграти час. Це було для них важливо не з військової точки зору. Чехи намагалися побільше вивезти... Звичайно, ми не могли прийняти їх прохання. Наступ продовжувався...» [10, К-184, tétel 3733, 40 yld]. Звіти командирів СТОС свідчать про те, що чехи спалювали військову документацію, вивозили амуніцію, запаси зброї, гроші. І це робилося тоді, коли Карпатська Січ опинилася віч-на-віч перед переважаючими силами агресора.

Відчувалося, що чеське військо не чинитиме опору. 14 березня 1939 р. за Мукачевом на р.Латориці угорський генерал О.Билді зустрівся з майором чеської армії Т.Меліхером. «Коли два командири побачили один одного, – згадує очевидець, – міцно обнялися і дружньо потисли один одному руки. Ми таке чули, що ці два командири ще за часів Монархії були однокурсниками в Вінерноштадській військовій академії. Факт, що наш дальший наступ не зустрів відпору з боку чехів» [258, С.107]. Воїни рот і взводів СТОС відходили з Карпатської України трьома напрямками: більша частина через Словаччину, з польського кордону від Ужжа до Волівця – через Польщу, а частини розміщені на схід від Сваляви – через Хуст і Тячево – до Румунії [7, і.с.5597, carton 24].

14 березня 1939 р. А.Волошин вислав у Берлін три телеграми, в яких просив допомогти захистити Карпатську Україну. [100, С.338]. Жодних відповідей не послідувало. Того ж дня, біля 19 години, угорці вручили представнику Карпатської України в Празі В.Шандору ультиматум, в якому вимагали: «1) звільнити мадярів, що інтерновані в Карпатській Україні (Рутенії); 2) припинити переслідування мадярів у Карпатській Україні та уможливити їм вільно організовуватися; 3) видати зброю мадярській місцевій гвардії; 4) влаштувати, щоб чесько-моравське військо відійшло з Карпатської України протягом 24 годин; 5) гарантувати повну охорону життя і свободи мадярів у Карпатській Україні» [100, С.339–340]. Уряд А.Волошина відхилив ультиматум. Прем'єр-міністр Карпатської України був перекопаний, що угорці вторглися на територію краю без відома

Німеччини. До речі, Прага теж відхилила угорський ультиматум, мотивуючи своє рішення тим, що Карпатська Україна 14 березня стала незалежною державою.

15 березня пімецький консул Г.Гофман вручив А.Волошину заяву міністерства закордонних справ Німеччини, в якій говорилося, що Берлін «наступаючим військовим частинам Мадярщини на широкому фронті проти Карпатської України радить не ставити опір. Як справа стоїть, уряд Німеччини, на жаль, не в стані взяти на себе захист» [100, С.338–339]. Уповноважений у справах Німеччини в Празі А.Генке теж радив «не ставити опір мадярам, бо німецька армія пересувається на кордони Карпатської України і все полагодить» [100, С.340]. Наприкінці дня 15 березня А.Волошин покинув Хуст, і, не давши наказу вести збройну боротьбу, емігрував за кордон. Він хотів розв'язати конфлікт шляхом переговорів. Саме цим диктувалися його телеграми урядам Німеччини, США, Румунії, звернення до всіх демократичних держав. Його спроби не увінчалися успіхом. Угорській армії протистояла Карпатська Січ, в керівництві якою відбулися зміни. За відсутності Д.Климуша, військовий міністр Карпатської України С.Клочурак призначив командантом Карпатської Січі полковника С.Єфремова. Що стосується С.Клочурака, то наказу про його призначення на посаду військового міністра в архівах не виявлено. Відомо, що газета «Нова свобода» 16 березня 1939 р. опублікувала склад уряду Карпатської України, в якому С.Клочурак займав посаду міністра з господарських питань. Можливо, що відсутність архівних матеріалів пояснюється тим, що ситуація в краї різко

мінялася і уряд не мав часу займатися такими формальностями. Сучасний біограф С.Клочурака М.Мушпика вважає, що призначення його військовим міністром було закономірним і логічним [332, С.104]. З таким твердженням необхідно погодитись, адже С.Клочурак мав військове офіцерське звання, а в період існування Гуцульської республіки доклав чимало зусиль для створення боєдатних збройних сил. Однак, у ситуації яка склалася, врятувати становище було неможливо.

15 березня, коли угорські війська групи «Схід» рухалися в напрямі на Хуст, з'ясувалося, що попередній штаб бездіяв і доводилось починати все з початку. Це стосується і нового штабу, який, за словами сучасника, «власливо в часі боїв проти мадярів не існував» [87, С.29]. Виняток становив тільки полковник М.Колодзінський, який почав спішно формувати січові загони. За його наказом «частини в силі одного полку... займають становище при битій дорозі на Краснім полі й далі вздовж залізничного насипу» [87, С.30]. Очевидець і активний учасник тих подій Й.Сарвадій писав, що «в бою... на Краснім полі взяло участь наблизько 1600 юнаків» [87, С.31; 29, 1939, Ч.4; 31, 1939, Ч.6]. Фактично, перед добре озброєним агресором опинилися учні гімназій, яких вивів на Красне поле їх вчитель Я.Голота. Зупинити просування ворога вони були не в змозі. Підкріплення теж не надходило, бо мобілізаційний заклик з великим запізненням дійшов до окремих округів. Житель с.Лозявське, що на Міжгірщині, В.Пилипчинець розповідав, що місцева команда Карпатської Січі тільки під вечір 15 березня дізналася про вороже вторгнення. «По короткій обороні

(півгодини), – писав Я.Голота, – відступили січовики на лінію Копаня-станція і міст на Тисі. Тим часом мадяри вели наступ на село Копаню. Біля 12 год. прийшла з Хусту одна сотня січовиків на поміч і разом з тим, що були в лінії, пішла в протинаступ. Їх одначе відбили, головню артилерійським вогнем... Головний наступ мадярів ішов по шляху в напрямі Хусту» [257, С.140]. Гімназист В.Поштак писав, що «мадяри половили багато семінарств. Юду, й коло десять інших. Всіх розстріляли...» [257, С.139].

16 березня 1939 р. о 5 годині почався угорський наступ на Королево. «Я позиції боровив, – пригадував поручник І.Чучка, – але Королево впало о 10-ій годині. З Королева повернула решта живих січовиків під командою проф. Голоти, й я вже мав около 150 січовиків та розмістив 15 січовиків, 1 скоростріл праве крило, Рокосово; 15 січовиків, 1 скоростріл ліве крило, залізничний міст через Тису (Королево), решту вздовж залізниці Рокосово–Королево. Мадяри наступали дуже сильно. Також з літаків та гармат нас обстрілювали. Я просив поміч з Хусту майже кожної години, і все мені обіцяно, що поміч по дорозі... В 14-ій годині мадяри нас обхонили з обох боків і я був примушений дати наказ до відступу в напрямі Хуста... Перед Хустом забезпечив мости, а при тім дістав наказ ще держати 24 години. Я бачив, що це є неможливо» [257, С.134–135]. Бої на окремих ділянках фронту описали І.Рогач і М.Чумалівський [257, С.121–122].

Січовики, зискровлені в боях, відступали. 17–18 березня рештки загонів залипали територію Карпатської України.

Є.Стахів, учасник подій, писав, що вони «були розбиті морально, голодні брели пригнічені, близько 600–700 бійців. Перейшли біля Мараморош–Сигета вранці, о 5 годині, у суботу 17 березня 1939 року» [91]. Румунські власті передали їх в руки угорців. Поручник Карпатської Січі О.Волянський писав, що румуни передали угорцям 273 чоловік, в тому числі шість старшини [257, С.11]. Аналогічні події описав Ю.Химинець [95, С.104]. Однак, існує чимало свідчень, коли румуни прихильно ставилися до відступаючих січовиків. Керівництво торговельної академії на чолі з А.Штефаном прийняло рішення про перехід словацького кордону.

Опубліковані й усні спогади очевидців аргументовано доводять жорстокість гортистів на окупованій території. В окремих із них міститься перелік жертв угорського терору. Необхідно відзначити, що нерідко трапляються суттєві перебільшення. Й.Тереля пише, що поблизу Торунського перевалу тільки поляки розстріляли 3421 січовиків. Причому, це було зроблено протягом 21 липня 1939 р [253, С.5]. Таке твердження не підтверджується очевидцями тих подій. За угорськими джерелами, лише протягом 16–17 березня 1939 р. січовики втратили близько 200 чоловік убитими і майже 400 було поранених. У полон потрапило близько 300 захисників. Втрати угорців – 37 убитих і 134 поранених [219, С.335].

Сучасні дослідники Г.Божук і В.Зілгалов вважають, що загальні втрати захисників Карпатської України обчислюються в межах від 3 до 5 тисяч чоловік [125, С.288]. Ці дані теж не слід вважати точними, бо детальні обчислення не проводились.

Пошукова робота в цьому напрямку повинна вестися на державному рівні у всіх районах Закарпатської області. Проведена в окремих районах області пошукова робота дає можливість стверджувати, що кількість жертв гортнестського терору не перевищує 1 тисячі чоловік. Активний учасник подій 1938–1939 рр. М.Бандусяк прийшов до висновку: якщо в бою з чехами полягло біля 150 бійців, а в бою з угорцями на Красному полі 143 бійці, то виходить загальна цифра 293. Якщо врахувати, що відбувалися масові розстріли на кордоні і по різних місцевостях, то ймовірно, що число жертв становить біля 1 тисячі чоловік. На сьогоднішній день відомі прізвища 151 січовика, які полягли в боях, або були закатовані в угорських концтаборах і тюрмах.

Таким чином, 15 березня 1939 р. Чехія і Моравія були окуповані німецькими військами, а 18 березня територію Карпатської України залишили її останні захисники. «В зв'язку з трагічними подіями в Чехословаччині, – говорилося в заяві посла ЧСР в Радянському Союзі, – я вважаю потрібним скласти мої повноваження. Згідно моєму переконанню, зайняття німецькою армією чехословацької території здійснено було шляхом грубого обману і шантажу проти існуючого конституційного порядку і проти істинної волі чехословацького народу» [19, С.426]. Уряд СРСР рішуче засудив окупацію Карпатської України військами Угорщини. «Дії німецького уряду, – говорилося в ноті народного комісара закордонних справ СРСР послу Німеччини в цій країні, – послужили сигналом до грубого вторгнення угорських військ в Карпатську

Україну і до порушення елементарних прав її народу» [19, С.428]. Президент ЧСР Е.Бенеш, який ще в жовтні 1938 р. емігрував за кордон, в Лондоні створив емігрантський уряд, який визнали США, СРСР, Великобританія і Франція. Але ще важливіше те, що жодна з союзних держав не визнала Мюнхенської угоди або будь-яких інших міжнародних договорів, що восени 1938 р. ділили територію Чехословаччини [299, С.151]. Доводиться тільки жалкувати, що прозріння для великих держав наступило тільки в 1940 р.

Під час окупації Карпатської України військами гортистської Угорщини А.Волошин та ряд членів його уряду емігрували за кордон. «У зв'язку з окупацією угорськими військами Закарпатської України, – розповідав А.Волошин під час допиту в Лефортові 24 травня 1945 р., – я втік в м.Прагу за маршрутом: із Хуста в Клуж (Румунія) – Темешуара (Румунія). Потім поїхав в Югославію – в Белград, де пробув 4 дні. Із Белграда поїхав до м.Загреб, де пробув 7 днів. З м.Загреб переїхав до курортного містечка Югославії Цирквениця, де пробув 11 днів. Опісля знову повернувся в м.Загреб і звідти через м.Відень переїхав в м.Берлін, де пробув півтори місяця. З Берліну поїхав до Праги в травні 1939 р.» [3, Н-17681, л.11-12]. Карпатську Україну також покинули Ю.Ревай, А.Штефан, С.Росоха, І.Рогач, В.Комаринський та ін.

В «Особовій справі А.І.Волошина» знаходяться два листи до керівників гітлерівської Німеччини (Меморандум уряду Карпатської України в екзилі до Й.Ріббентропа від 30 листопада 1939 р. і Меморандум до Гітлера від 11 липня 1941 р.). З

опрацьованих матеріалів очевидно: опинившись на вигнанні, провідні діячі українського напрямку залишалися стійкими прибічниками соборності, робили максимально можливе, аби світ не забув кривди, заподіяні на Закарпатті 1939–1941 рр. [342, С.9]. До цього додамо, що емігрантський уряд А.Волошина не тільки інформував Німеччину про ситуацію в Карпатській Україні, але й пропонував свої шляхи виходу із становища, яке склалося після приходу угорців. Так, у Меморандумі від 30 листопада 1939 р. А.Волошин, Ю.Ревай, С.Клочурак і А.Штефан висунули ідею об'єднання Карпатської України з Словаччиною. Вони переконували Й.Ріббентрона, що в результаті такого політичного державного союзу стабілізується становище Німеччини [3, Н–17681, л. 75–76], однак територіальні втрати матиме Угорщина. А.Волошин та його соратники запропонували також технічну сторону вирішення цієї проблеми. Вони вважали, що «до останнього врегулювання державного статусу Карпатської України її територія повинна бути зайнята німецькою армією. Для визначення державної приналежності Карпатської України з допомогою плебісциту вирішити чи залишиться Карпатська Україна в Угорщині, чи утворить зі Словаччиною федерацію. Право голосу мають усі громадяни, що проживали до 4 листопада 1938 р. на території Карпатської України. Враховуючи ворожий настрій населення Карпатської України до Угорщини, український уряд упевнений, що плебісцит виніс би рішення утворити федерацію зі Словаччиною» [3, Н–17682, л.76]. Керівники Карпатської України відповіли на цей Меморандум не одержали. Що

стосується Меморандуму до Гітлера від 11 липня 1941 р., то в ньому намічений план побудови соборної української держави [3, Н-17682, л.94–96]. І на нього уряд Німеччини не відповів. Необхідно відзначити, що уряд Карпатської України цими двома Меморандумами не обмежився. Відомо, що аналогічні документи були направлені в Берлін 27 травня і 15 жовтня 1940 р., 12 березня 1941 р. Безперечно, що вони змогли б пролити доволі світла на дотичні проблеми [342, С.12].

Таким чином, наприкінці 30-х років у Центральній Європі різко загострилася міжнародна обстановка, насувалася друга світова війна. Мюнхенська конференція 29–30 вересня 1938 р. завдала відчутного удару по Чехословаччині. Вона, як і Віденський арбітраж 2 листопада 1938 р., фактично, свідчили про початок державного розпаду ЧСР і були прелюдією до повної окупації країни Німеччиною та Угорщиною в березні 1939 р. Ці рішення були першим значним успіхом угорської дипломатії на шляху проведення в життя її ревізійістської зовнішньої політики. Розпад ЧСР став можливий завдяки політиці сприяння агресії, яку проводили Великобританія і Франція. Нейтральну позицію займали США. Спроба СРСР допомогти Чехословаччині не увінчалася успіхом.

Політика Німеччини стосовно Карпатської України пройшла певну еволюцію. Спочатку вона не погоджувалась на повну окупацію Закарпаття Угорщиною, боючись встановлення спільного польсько-угорського кордону. Тільки переконавшись, що Угорщина має намір вийти з Ліги Націй і вступити до антикомінтернівського пакту, Берлін дав згоду на ліквідацію

Карпатської України. Уряди Румунії і Югославії лояльно відносились до політики, яку проводила Чехословаччина. Свої територіальні претензії до ЧСР Румунія висунула тільки тоді, коли Угорщина вторглась на територію Закарпаття і доля федерації була вирішена.

Уряд Чехословаччини змушений був прийняти постанови міжнародних конференцій вересня – листопада 1938 р. Це стосується і карпато-українського уряду. Протягом всього короткочасного існування Карпатської України її уряд, фактично, не проводив власної зовнішньополітичної діяльності. Проголошення незалежності Карпатської України було актом вимушеним, на який суттєво вплинув міжнародний фактор. Виникнення самостійних Словаччини і Карпатської України свідчило про завершення державного розпаду федеративної Чехословаччини. В цьому і полягала головна мета зовнішньополітичного курсу фашистської Німеччини.

Величезної матеріальної шкоди Карпатській Україні вдала постійні напади угорських і польських терористів, які переслідували єдину мету: дестабілізувати внутрішньополітичну ситуацію в краї. Під час цих нападів нерідко страждало цивільне населення, гинули люди. Діяльність терористичних загонів слід розцінювати як складову частину угорсько-польського плану на встановлення спільного кордону. Поява терористів змусила чехословацький і український уряди докласти чимало зусиль для організації оборони своїх кордонів. Вживалися різні методи для унеможливлення нападів терористичних банд: створювалися додаткові загони на кордонах, розширювався штат жандармерії,

виплачувалися премії за зловлення терористів тощо. Ці міроприємства привели до якісних змін, внаслідок чого диверсійні акції були значно обмежені, хоча продовжувалися до останніх днів існування Карпатської України. Значну роль у боротьбі із загонами терористів відіграла молода Карпатська Січ. Вона нерідко співпрацювала з чехословацькими прикордонниками, що теж мало позитивні наслідки.

14 березня 1939 р. війська гортистської Угорщини вторглися на територію Карпатської України, а наступного дня німецький вермахт окупував Чехію і Моравію, залишивши Словаччину незалежною державою, але з орієнтацією на Берлін. Такий розвиток політичних подій свідчив про остаточну ліквідацію Чехословаччини. Це не могло не вплинути на хід бойових дій протягом 14–18 березня 1939 р. Архівні документи свідчать, що чеські війська чинили опір агресору тільки 14 березня. З 15 по 18 березня тривав планомірний і організований відхід чеських збройних сил з Карпатської України. Справжній бій, незважаючи на велику перевагу ворога, дала тільки Карпатська Січ. Однак, це скоріше був акт відчаю, ніж реалістичною політикою. Уряд Карпатської України, добре розуміючи неможливість захисту краю збройним шляхом, намагався розв'язати питання мирним, дипломатичним шляхом. А.Волошин та члени його уряду до останніх днів сподівалися на протекторат з боку Німеччини. Не відійшли вони від проїмецької орієнтації навіть після окупації Карпатської України Угорщиною. Їх наміри не увінчалися успіхом. Окупація Карпатської України була засуджена урядом СРСР. Що

стосується великих європейських країн і США, то вони тільки в 1940 р. визнали, що всі рішення міжнародних конференцій, які восени 1938 р. діляли Чехословаччину, вважаються недійсними.

3.2. Організації української еміграції і Карпатська Україна

Наприкінці 30-х років у різних країнах світу проживало біля 55 мільйонів українців. «Найбільше живе їх за нашими Карпатами, – повідомляла «Нова свобода», – українці живуть крім Підкарпаття на різних землях у такому числі: в Великій Україні (УРСР) – 41 млн., в Галичині (Польща) – 8 1/2 млн., в Чехословаччині – 650 тис., в Буковині й Бесарабії (Румунія) – 2 1/2 млн., в США – 1 млн., в Канаді – 300 тис.» [34, 1938, 28 серп.]. Після 1925 р. остаточно викристалізувалися осередки української еміграції в Європі. «Перше місце зайняла Прага, після неї Варшава, втратив значення Відень. Постають нові осередки: Берлін і Париж. Слабші скупчення української еміграції – це Румунія, Болгарія, Бельгія, Швейцарія, Англія, Італія, Туреччина, Латвія, Фінляндія. Чисельно на першому місці стоїть українська еміграція в Польщі й Франції» [109, С.572].

Починаючи з 80-х років XIX ст. галицькі та закарпатські селяни переселялися за океан. «Українці або особи українського походження до війни (другої світової – М.В.) приблизно були так розподілені в Америці між різними її країнами: Сполучені Штати Північної Америки – 700–800 тис., Канада – 300–400 тис., Бразилія – 50–60 тис., Аргентина – 50 тис., інші американські

країни – 10–20 тис.» [278, С.174]. Із наведеного статистичного матеріалу видно, що українська діаспора в кількісному відношенні становила собою значну силу, від якої теж певною мірою належало майбутнє Карпатської України. Виходячи з цього, нема нічого дивного, що уряд А.Волошина, який опинився в скрутному становищі, звернувся до українців зарубіжних країн з проханням про допомогу. Необхідно відзначити, що «більшість представників трудової еміграції та їх керівників щиро і від душі бажали своїм землякам щасливого, вільного розвитку, звільнення від багатовічного чужоземного поневолення, всіляко підтримували їх боротьбу за автономію та політичну незалежність. Разом з тим, серед емігрантів були і ті, що, виражаючи інтереси меншості, плели навколо Закарпаття різні політичні інтриги, проводили антинародну діяльність і, зблокувавшись з реакційними силами в «старому світі», привели наш край до трагедії напередодні другої світової війни» [126, С.74]. Ці думки, висловлені сучасним дослідником М.Болдижаром, дають можливість констатувати, що політичні події 1938–1939 рр. у Карпатській Україні оцінювалися різними організаціями української діаспори неоднозначно.

22 грудня 1938 р. «Нова свобода» опублікувала звернення представників української діаспори, в якому пропонувалося створити «Національний фонд Карпатської України». «Треба користатися з того великого зриву, – говорилося в зверненні, – який охопив український народ у цілому світі. Всі хочуть нам допомогти. Нашою повинністю є організувати цю так потрібну акцію й чим скоріше її урухомити. До Хусту вплинуло вже багато

різноманітних плянів, додаємо до них ще один: «Закладім Національний фонд». Закладім його ще сьогодні і сповістим про це увесь український світ. Будувати Карпатську Україну є обов'язок цілої нації. Не хвалімся, що нас багато – похвалімся тим, що ми вміємо робити!» [34, 1938, 22 груд.].

Існували тісні відносини між урядом Карпатської України і різними політичними партіями, об'єднаннями і товариствами 9 країн [394, С.88]. В США Карпатську Україну підтримували «Організація Демократичного Відродження України», «Молоді Українські Націоналісти», «Комітет Оборони Карпатської України», «Український Червоний Хрест», «Закордонна делегація Карпатської України», «Об'єднані Українські Організації Америки». В Канаді – «Українське Національне Об'єднання», «Українська Стрілецька Громада», «Об'єднання Українок Канади ім. Ольги Басараб», «Молоді Українські Націоналісти». В Чехословаччині – «Комітет Оборони Карпатської України», «Центральний Союз Українських Організацій ЧСР». В Німеччині – «Українське Національне Об'єднання». У Франції – «Український Народний Союз». В Аргентині – «Організація Демократичного Відродження України». В Бразилії – «Український Хліборобський Союз». На Далекому Сході – «Українська Національна Колонія» в Харбіні. При налагодженні стосунків Карпатської України з політичними організаціями української діаспори значну роль відігравав закордонний ПУН, зокрема відділ, який очолював Я.Барановський.

Українську діаспору в США можна умовно поділити на дві основні групи – власне проукраїнську, яка виступала за федерацію закарпатців з чехами і словаками, а згодом підтримала діяльність уряду А.Волошина в напрямі розбудови суверенної держави, і – москвофільську, яка нерідко переходила на проугорські позиції. Тому не дивно, що різноманітні організації закарпатської діаспори в США по-різному віднеслися до політики, яку проводив автономний уряд А.Волошина.

22 жовтня 1938 р. «Нова свобода» опублікувала повідомлення «Українці з Америки протестують», в якому говорилося: «Представники українських організацій в Злучених Державах Північної Америки запротестували перед дипломатичними представниками великодержав, учасників конференції в Мюнхені, проти спроб Мадярщини збільшувати свою територію коштом території підкарпатських українців» [34, 1938, 22 жов.]. 23 жовтня 1938 р. американські українські організації видали «Маніфест», в якому вимагали: «1)цілковито незалежну державу Карпатську Україну, до котрої треба прилучити Пряшівщину та Спіш; 2)протест проти замірів сусідів; 3)негайне пропущення українських політичних в'язнів; 4)передання війська та жандармерії Українському проводу; 5)стягнення українських військ на Карпатську Україну для охорони границь» [34, 1938, 23 жов.]. З «Маніфестом» були ознайомлені уряди всіх великих держав. До активної підтримки Карпатської України неодноразово закликав американський священик О.Невицький: «Виконайте свій обов'язок супроти свого народу й своєї землі, не розбивайтеся на різні партії і групи,

але вступайте до одного єдино-національного табору, під один провід» [93, С.247].

«Організація Демократичного Відродження України» (далі – ОДВУ), що діяла в Нью-Йорку, взяла на себе збір коштів для закарпатського населення. При допомозі ОДВУ представники карпато-української еміграції в США організували «Комітет Оборони Закарпаття», який пізніше було перейменовано в «Комітет Оборони Карпатської України» (далі – КОКУ). Він почав свою діяльність у такому складі: В.Бень (голова), М.Бень, О.Данканич (заступник голови), Ю.Габода, А.Кость (секретарі), Т.Палош (фінансовий секретар), П.Ікалович (скарбник), І.Боришкевич, Ю.Боришкевич, М.Данканич (контрольна комісія). Почесним головою КОКУ було обрано О.Невицького [393, С.95]. На думку П.Стерча, «цей Комітет поставив був собі за мету вирвати збаламучених закарпатських українців Америки з полону мадяроно-москвофільства і, скерувавши їх по лінії народних інтересів, з'єднати їхню піддержку для справ визволення Карпатської України» [393, С.95].

КОКУ виступив ініціатором проведення цілого ряду віч в Нью-Йорку, Філадельфії, Детройті, Клівленді, Чикаго, Рочестері, Нью-арку, на яких були прийняті резолюції в обороні Закарпаття. На віче, проведеному 9 жовтня 1938 р. в Філадельфії, було започатковано збір коштів для Карпатської України. Тоді вдалося зібрати 152.50 американських доларів [393, С.71–72]. КОКУ разом з «Об'єднаними Українськими Організаціями Америки» рішуче засудили рішення Віденського арбітражу. З приводу цієї події Л.Мяшуга, який представляв другу

організацію, заявив, що «присуд, виданий у Відні дня 2 листопада 1938 року Роз'ємною Комісією в справі границь Закарпаття, порушує ті етнографічні принципи, які лягли в основу міжнародної конференції в Мюнхені та які повинні були бути застосовані супроти населення Закарпаття. Рішення Роз'ємної Комісії є великою кривдою для Карпатської України і для цілого українського народу. Супроти цього американські українці цього рішення не визнають і проти нього протестують» [393, С.96].

Продовжувався збір коштів для потреб Карпатської України. У своєму лютийському номері за 1939 р. «Нова свобода» помістила статтю «Українці в Америці для Карпатської України», в якій відзначила, що «українська еміграція за кордоном, головню в Америці й Канаді турбується нашою долею та старається нам допомогти. Майже кожного дня приходять пожертви, що для нас зібрані наші брати за морем. Для розбудови Карпатської України буде треба багато мільйонів і тому нам дуже дорога братерська поміч закордонних українців» [34, 1938, 13 лист.; 28, 1939, 14, 19 лют.; 27, 1938, Ч.2]. Після чергового засідання, яке відбулося в січні 1939 р., ОДВУ прийняла ряд постанов на користь Карпатської України. «Одним з важливіших рішень було вислати в Карпатську Україну одіж, взуття і інше, – писав професор Мінесотського університету О.Неприцький-Громовський в листі до провідника УНО Ф.Рєвая, – Центральна управа ОДВУ вже вислала для Карпатської України 117 великих пакунків. Деякі з них важать по 350 кілограмів. Є в них взуття, одіж, шкіра та чоботи і інші

речі. Кожний пакунок є заадресований на ім'я прем'єра А.Волошина посередництвом Червоного Хреста. В пакунках є приблизно 400 тисяч штук одягу. Це значить, що майже на кожного українця в Карпатській Україні припаде по одній парі одєжі» [34, 1939, 4 лют.]. ОДВУ організувала також компанію по збиранню медичних приладів та препаратів, ліків. Планувалось весною організувати на Закарпаття масові туристичні поїздки.

5 січня 1939 р. українці в США переслали для закарпатського населення «126 великих пакунків одєжі й обуві. Цікаво додати, що перевіз кораблем з Нью-Йорку до Гамбургу мав коштувати по найнижчій тарифі 1680 доларів, але за допомогою американсько-чехословацької палати досягнуто дарового перевозу цих великих пакунків» [34, 1939, 23 лют.]. Уряд Карпатської України повинен був тільки довести ці речі з Гамбургу до Хуста. Газета «Нова свобода» інформувала своїх читачів, що «незадовго буде висланий з Америки в Карпатську Україну другий транспорт річєй для нашого населення» [34, 1939, 23 лют.]. Організації українців у США націоналістичного спрямування розглядали утворення Карпатської України як етап у відродженні соборної України. На їх думку, українська держава на Закарпатті «у відповідну хвилину зіллється восдино з Українською Великодержавою в Києві» [393, С.94]. Розпад Чехословаччини ними не розцінювався як щось трагічне, адже «на місце сьогоднішньої ЧСР мають постати три самостійні держави: Чехія, Словаччина і Закарпатська Україна. Річ ніяк не фантастична, – коли існує Люксембург, Андорра й Ліхтенштейн – і то на довшу мету, то чому не має постати Українська

Закарпатська Держава, – на якийсь час, поки не злучиться з Києвом?» [393, С.93].

Заради історичної правди необхідно констатувати, що серед закарпатської діаспори в США було чимало русофілів і мадяронів, які негативно відносилися до А.Волошина та політики, яку проводив його кабінет. На них робив ставку угорський уряд у своїх притязаннях на Закарпаття. Відомо, що в жовтні 1938 р. міністерство закордонних справ Угорщини передало генеральному консулу в Клівленді 10 тисяч доларів для реваншистської пропаганди серед американських русинів [126, С.131]. До цього додамо, що й уряд Карпатської України не все зробив для того, щоб до закарпатців, які проживали в США, першочергово доходила правдива інформація про розвиток політичних подій в краї. З цього приводу заслуговують уваги слушні міркування В.Шандора: «Світ нами цікавиться далеко більше, ніж це можна спостерегти в світовій політичній пресі чи літературі. Тут у них помітно загальне тенденційне замовчування ваги й значення української проблеми, особливо нашими сусідами та їх союзниками, які ще й досі претендують на територію України. Українською проблемою світ цікавиться і знає про неї, на жаль, часто з чужих, ворожих нам джерел більше, ніж від нас самих» [100, С.239].

Відзначимо, що представники русофільства в США теж спричинилися до боротьби закарпатців за автономні права. Під час конгресу підкарпатських русинів, який проходив у лютому 1937 р. в Нью-Йорку, було прийнято ультиматум до чехословацького уряду з вимогою здійснення автономії

Закарпаття протягом 60 днів. Цей ультиматум повинен був вручити один з лідерів русофільства і мадяронства в краї С.Фенцик прем'єр-міністру ЧСР М.Годжі [126, С.71]. Значну роботу провела на Закарпатті делегація, очолювана О.Геровським напередодні формування першого автономного уряду А.Бродія, про що мова йтиме нижче. Ставлення русофілів до краю різко змінилося після призначення прем'єр-міністром А.Волошина. 15 січня 1939 р. учасники віче в Асконі заявили протест «проти насильственої українізації Карпатської Русі, яку проводить теперішній уряд за наказом Берліна і за допомогою українських емігрантів» [126, С.132]. Учасники «Лемко-Союзу» на своєму віче, яке відбулося 22 січня 1939 р. в Едсоні (штат Альта), засудивши «владу патера Волошина», виявили бажання прислати Карпатську Русь до Радянської Росії [126, С.133]. Засудив політику уряду А.Волошина і Всеамериканський карпато-руський Народний Конгрес 11–12 лютого 1939 р. в Нью-Йорку. Однак, необхідно погодитися з М.Болдижаром, що «конгрес все таки не мав «всеамериканський характер», хоча і репрезентував близько 50 тисяч емігрантів [126, С.134]. Відкрита проугорська орієнтація лідера «Карпато-руського Союзу» в США викликала незадоволення навіть у середовищі його членів, зокрема тих, що притримувались прочехословацької орієнтації. 7 березня 1939 р. у Пітсбурзі проходив форум цієї організації, який засудив проугорський курс керівництва. «Більше того, – писав В.Лемак, – із залу засідання «попросили» вийти О.Геровського, за ним пішов і І.Пош» [290, С.65]. Про позицію, яку займав «Карпато-руський Союз» за часів О.Геровського, писав у своїй

праці П.Р.Магочій [299, С.146].

20 березня 1939 р. в Нью-Йорку відбулося чергове віче, на якому було засуджено «гітлерівських агентів серед українського народу в Америці, що, прикрившись націоналізмом, компрометують українців перед американським демократичним народом заявами та деклараціями, що при допомозі Гітлера український народ йде до створення своєї держави» [126, С.135]. М.Болдижару, який цитує цей документ, безперечно, відомо, що уряд А.Волошина не мав жодного вибору стосовно орієнтації. Що ж стосується цитованої ним резолюції, то вона була прийнята вже після трагедії Карпатської України, тобто тоді, коли розгубленість була притаманна не тільки українцям США, але й галичанам. Вважаємо, що учасники віче, приймаючи цей пункт резолюції, намагалися, перш за все, засудити фашизм взагалі та його експансіоністську політику.

Українська еміграція в Канаді теж заявила про свою готовність допомогти Карпатській Україні. Особливу активність проявляли члени організації УНО. З її ініціатив був створений «Допомоговий Комітет Карпатській Україні» (далі ДККУ) з центром в Саскаутані. На середину січня 1939 р. ДККУ зібрав 325 122 доларя [34, 1939, 11 січ.]. Надійшла також допомога від «Братства українських католиків» у Канаді – 7500 доларів, а з приватними висилками доходило до 100 000. Загалом українська еміграція в Канаді планувала перерахувати Карпатській Україні 150 000 доларів [34, 1939, 19 січ.]. «Українська Стрілецька Громада» в Саскаутані вислала в Карпатську Україну 5200 доларів [129]. У березні 1939 р. ДККУ в Канаді звернувся до

українських фермерів з відозвою допомогти Закарпаттю зерном. Поряд з цим українці Канади провели збіркову акцію «Паска для Карпатської України» [34, 1939, 12 берез.].

На початку 1939 р. в найбільшій радіостанції Сан-Пауло (Бразилія) відбулося свято Карпатської України. Його учасники вислухали промову, опісля чого «відбувся концерт артиста М.Немолівського, в програму якого ввійшли українські пісні». Газета «Карпато-українська свобода», що видавалася в Празі, завершила інформацію словами: «Хоч віддалені далеко від рідного краю – вірні сини карпаторуські і з інших земель українських радіють успіхам, що їх здобула собі Карпатська Україна» [129]. Не залишилися осторонь і українці Далекого Сходу. Тут збір коштів проходив під гаслом «Жертуйте для Карпатської України». «Нова свобода» навела цитату із українського журналу «Далекий Схід», який видавався в Харбїні: «Правління Української Національної Колонії Манчу-Ді-Го постановило асигнувати на допомогу Карпатській Україні 200 ман. доларів» [34, 1939, 11 берез.]. Всього на Далекому Сході зібрали кілька тисяч маньчжурських доларів для Карпатської України.

Відчутною була і допомога українців, які проживали в країнах Європи. Одним із головних центрів української еміграції продовжувала залишатися Прага. За підрахунками С.Віднянського, в 1939 р. до Праги прибуло 8 тисяч емігрантів. Вік 82,6% українських емігрантів коливався між 15 і 34 роками. Майже половина мала закінчену середню, фахову і вищу освіту [201, С.19; 493]. Що стосується закарпатських українців, то

станом на листопад 1938 р. в Празі проживало 700 чоловік [34, 1938, 1 лист.]. Вони були об'єднані в організації «Просвіта», «Українська Робітничка Академія», «Союз Підкарпатських Українських Студентів» і «Союз Молоді».

1 листопада 1938 р. «Нова свобода» опублікувала звернення українських емігрантів у Празі, в якому підкреслювалось, що «найвищим і найавторитетнішим органом організованого українського суспільства» є УЦНР в Ужгороді [34, 1938, 1 лист.]. Автори звернення пропонували вживати назви «українець», «Карпатська Україна», негайно створити «Національний фонд» і перевести в його користь грошові збірки на всіх землях, де живуть українці, приділяти більше уваги «процесу освідомлення широких мас населення. Не повинно бути сьогодні міста, ні села, ні оселі, де постійно не було б української літератури, лютючки, преси й живого слова пропагандистів» [34, 1938, 1 лист.]. Звернення українців Праги зробило величезний резонанс у ЧСР. «Ми мусимо допомогти, хоч ми й самі бідні, ще біднішим, – писав у статті «Не сміємо залишити народ Підкарпатської України» П.Богач, – не сміємо тому залишити той простий і працьовитий народ, що визначається надзвичайною здібністю до життя та хоче з «закасаними рукавами» спасати голе існування й спасти від голоду свої родини» [34, 1938, 21 лист.].

На початок 1939 р. в Празі почав видаватися тижневик «Карпато-українська свобода», матеріали якого друкувалися латинськими літерами, а в кожному його номері була двосторінкова вставка з публікаціями українською мовою. У ній поряд із висвітленням подій, які відбувалися безпосередньо в

Карпатській Україні, друкувалися відгуки на них, подавалися матеріали про українське питання взагалі [129]. У Празі діяв Радіожурнал, який готував радіопередачі на Закарпаття та інші країни. Після призначення А.Волошиня прем'єр-міністром, при Радіожурналі була утворена українська секція, до якої ввійшли М.Русинко (голова), Е.Штефан (заступник) та М.Ігнатишин-Логун (диктор) [100, С.245]. «Українська секція, – писав В.Шандор, – передавала вісті сім разів у день та вела багату культурну програму. Карпатоукраїнські радіопередачі пересілались через радіостанції: Братислава–Банська Бистриця– Пряшів, а було їх чути і в Галичині. Вони інформували про події на Закарпатті та спростовували атаки ворожої нам, головню мадярської та польської преси і радіо. Хоч українська секція не була чисельною, зате виконувала надзвичайно важливу національну роллю уже тому, що була українською» [100, С.245–246].

Більш детальноше роботу української секції Радіожурналу описала її диктор М.Ігнатишин-Логун: « Українські радіопередачі з Праги мали таку програму: вісті – шість разів на день, по десять хвилин кожна; тричі на тиждень – у понеділок, середу і п'ятницю – по 20 хвилин, і щонеділі – 45 хвилин. Отож протягом кількох місяців вісті читали ми о 10.15 ввечері, а вже о 7-й ранку я була перед мікрофоном. Тричі на тиждень передавались вісті на коротких хвилях для Північної Америки, які надсилались о першій годині ночі. Часто мені доводилось ночувати в будинку радіо, де я мала кімнату на такі випадки. До цього всього кожного дня ми мали телефонний зв'язок з Хустом,

щоб звідти одержати найновіші вістки, а коли була якась важлива подія, то й кілька разів на день... Для чужих пресових агентств одержані з Хуста важливі вісті ми негайно перекладали англійською, французькою та німецькою мовами... Під час виборів до першого Союму Карпатської України 12 лютого 1939 року протягом цілого дня нам виділено було п'ять хвилин щогодини для подання результатів виборів. Упродовж цілого дня ми мали постійний телефонний зв'язок із Хустом і знали, в якій місцевості досягнуто 98-відсоткову перевагу в голосуванні, внаслідок чого вивішували там білі прапори» [62].

Завдяки радіопередачам з Праги світова громадськість одержувала інформацію про життя в Карпатській Україні. Українська проблема в радіопередачах постійно висувалася на передній план. Такий стан справ занепокоїв Радянський Союз, який «носердництвом новозбудованих восьми радіостанцій в Радянській Україні вирішив вести боротьбу в ефірі проти чехословацької радіостанції, що виходить українською мовою та наголошує українську проблему. Про це повідомив до Праги амбасадор Чехо-Словаччини у Варшаві д-р Юрій Славію» [100, С.246].

Українська еміграція в Чехословаччині провела збіркову акцію на допомогу Карпатській Січі, яка «закінчилася дуже добрим успіхом. На всі випущені збіркові листи субскритовано 150 комплектів одностроїв (150 шапок, плащів, блюз, краваток, ременів, черевик та 300 пар білля). Решту грошей прислано готівкою» [34, 1939, 8 берез.]. Українці Праги, Брно та інших міст зібрали 100 тисяч кч.» [42, 1938, С.209, 220; 43, 1938, С.60; 46,

1938, С.264–270]. «Нова свобода» опублікувала листа учнів української гімназії в Морджапах (біля Праги) до УЦНР.327 Він закінчувався надією, що «на Ваш заклик відозвуться й інші українські діти, розсіяні по цілому світі» [34]. Успішному проведенню збіркових акцій сприяла активна діяльність колишніх членів Директорії УНР А.Макаренка та Ф.Швеця, які встановили близькі контакти з Представництвом Карпатської України в Празі. «Протягом моєї діяльності в Празі, – пригадував В.Шаудор, – празькі українці та українці з усієї Чехії часто відвідували нашу установу (Представництво Карпатської України в Празі – М.В.), приносили різні проекти для використання в Карпатській Україні. Їх потрібно було розглядати та оцінювати. Декотрі з проектів були дуже актуальні і корисні, і ми їх передавали в Хуст» [100, С.352].

Серед пропозицій, які надійшли на адресу А.Волошина від українців Чехословаччини, були такі, як приєднання Пряшівщини до Карпатської України, перенесення з Праги в Хуст Українського вільного університету, відкриття українських навчальних закладів тощо. Відзначимо, що багато з них не знаходилося в компетенції уряду краю. 15 листопада 1938 р. А.Волошин прийняв делегацію з Пряшівщини, очолювану вчителем А.Коленком. «...Дивимося на Пряшів як на новий центр, – сказав А.Волошин. – Будемо переговорювати, щоб по можливості чим більше зискати для нас. Ми все зробимо, щоб Ви могли дістатись туди, куди Ваша природа, мова й віра тягне. Не падайте духом, ми про Вас думаємо та для Вас працюємо. Є мова про це, щоб до часу упорядкування границь існувати

державний секретаріат при Братіславі. Кандидат нами ще не пропонується. Хочу тут домовитися з пражівчанами в цій справі» [34, 1938, 17 лист.]. Делегати висловили потребу відкриття української гімназії в Межилаборцях.

Український вільний університет в 1938 р. присвоїв А.Волошину звання почесного доктора філософії. «Є це незвичайне відзначення нашого заслуженого батька українського народу за його більш як сорокалітню працю на полі культурнім, котра нині увінчалася великими успіхами!» – повідомляла «Нова свобода» [34, 1938, 1 лист.]. Неодноразово ставилося питання про перенесення УВУ до столиці Карпатської України. «Український вільний університет, – відзначив С.Віднянський, – був заснований насамперед з огляду на потреби міжвоєнної еміграції і діяльність за межами рідного краю його керівництво вважало тимчасовою, готове в будь-який сприятливий момент переїхати на українську землю, туди, де він найбільше потрібний» [201, С.140–142]. Перенесення УВУ в Карпатську Україну стало неможливим через несприятливу міжнародну обстановку і окупацію краю гортистськими військами.

Українці Франції першими зреагували на заклик УЦНР і уряду прийняти «принцип збірки піввідсоткового національного податку із заробітної платні» [393, С.108]. В березні 1939 р. у «Фонд розвитку Карпатської України» з Франції надійшло 85000 франків. Аналогічно поступили українські робітники у Франції, які «тяжко працюють в вугільних копальнях і самі много не заробляють...» [34, 1938, 14 груд.]. З нагоди 20-ої річниці

проголошення ЗУНР українське товариство «Просвіта» в французькому місті Шаузі-ле-Руа «влаштувало 27 листопада 1938 р. Академію, на якій зібрано для наших інвалідів 33 франки 75 сантимів та на потреби Карпатської України 232 франки» [34, 1938, 6 груд.].

Цікавилися становищем краю українці Бельгії. «Наші підкарпатські робітники працюють в копальнях Бельгії, – писала «Нова свобода», – де заробляють аж 60–70 кч. денно. Є й такі, що живуть там вже десять літ, але все цікавляться подіями на рідному Підкарпатті... Всі говорили, що «державний народ» мав би бути більшим паном на своїй землі, ніж є тепер» [34, 1938, 9 верес.]. 13 листопада 1938 р. на ім'я А.Волошина надійшла привітальна телеграма від «флямандців-приятелів України, які заслають найсердечніші гратуляції з нагоди повстання української карпатської держави. Правда перемогла» [34, 1938, 17 лист.]. Для українця з Італії М.Товта «найбільшим нашим скарбом є вільна Карпатська Україна! Карпатська Україна є як один ланцюг котрого вогнива творимо ми, українці. Ланцюг, щоби не розірвався, мусять бути всі вогнива здорові, сильні. Карпатська Україна, щоб була сильна, мусить викинути всі погані «вогнива» і замінити їх здоровими, сильними й свідомими горожанами, які б не підлягали жадній ворожій пропаганді в некористь нашої Української національної держави. Мусимо злучитись так сильно, як сучь злучені вогнива один до другого, тоді наша Карпатська Україна стоятиме на певних ногах» [34, 1938, 16 груд.]. В лютому 1939 р. Карпатську Україну відвідали шведські журналісти, які хотіли переконатись

в тому, що на території краю «панує повний порядок і тишина» [34, 1939, 2 берез.]. Невдовзі після їх візиту шведське благодійницьке товариство «Радда Бернек» вислала комісару опіки над втікачами в Празі В.Шапдору 6 посилок вагою 150 кг. [34, 1939, 2 берез.].

За даними румунського перепису населення, проведеного в 1931 р., в Бесарабії проживало 600 тисяч українців, а на Буковині – 300 тисяч [34, 1938, 23 жов.]. Уряд Карпатської України постійно стежив за становищем в Румунії. На сторінках закарпатської періодики зустрічасмо відомості про те, що «румунська влада... цими днями (8 серпня 1938 р. – М.В.) занялась вищрацьованням румунського народностевого статуту. Статут має унормувати життя малярської, німецької (саської), української й російської національної меншостей. Головні точки статуту є: 1)заборонення винародовлювання; 2)вільне користування матірною мовою в урядах, перквах, у самоуправних установах; 3)національність дитини визначають родичі при запису до матрики; 4)свобода культурних організацій національних меншостей» [34, 1938, 23 жов.].

«Українці в Румунії радіють нашим успіхам» – під такою назвою «Нова свобода» опублікувала листа з румунського міста Бистриця. «Всі українці, – говорилося в ньому, – де б вони не жили, стежили вже давно за подіями в Карпатській Україні. Українці в Румунії тішаться, що бодай наші брати в Карпатській Україні здобули собі повну свободу й можуть жити на своїй землі вільним життям і завести в себе порядки, які найбільше відповідають потребам українського народу» [34, 1938, 27 груд.;

40, 1938, 11 decembrie; 39, 1939. 7 ianuarie; 41, 1939, 19 ianuarie]. Немаловажним фактором у лояльному ставленні румунського уряду до краю була активність української національної меншини. 16 жовтня 1938 р. бухарестське радіо повідомляло, що «українці в Румунії розвивають живу діяльність проти прилучення Підкарпаття до Мадярщини. У цій акції висувається між іншим аргумент, що прилучення Підкарпаття до Мадярщини може скріпити мадярські ревізіоністичні тенденції у відношенні до Семигороду, що його з трьох боків охоплюватиме мадярський кордон. Українська акція стремить до викликання в Румунії настроїв, що були би противні мадярським планам» [34, 1938, 16 груд.; 44, 1938, 24 octombrie; 45, 1938, С. 264, 270; 47, 1938, 28 poembrie]. З цього повідомлення стає зрозуміла головна причина лояльного ставлення Румунії до Карпатської України – загроза угорської близькості до румунського кордону.

У Відні діяв «Допомоговий Комітет Карпатській Україні», який очолювали О.Левицька та О.Грицай. Після окупації Закарпаття Угорщиною ДККУ очолив голова крайового ОУН Ю.Химинець, а його активними помічниками були М.Химинець, Панькевичівна М. і Р.Гарас. «Першою і найважливішою справою для нас, – пригадувала М.Химинець, – було прийняти транспорт, зареєструвати біженців. Здорових треба було відвезти на «Шобер Плац» у Відні, де вони чекали на виділену їм працю або на виїзд до Праги чи Братислави. Хворими треба було турбуватися окремо. Ця проблема стала дуже актуальною, коли в травні 1939 р. почали прибувати в'язні з концентраційного табору Вор'юлопош з Угорщини. Велика частина їх була так

сильно покалічена й побита, що потребувала стаціонарного лікування. Я заопікувала хворими й дітьми. Хворих і покалічених з угорського концентраційного табору почастило розмістити в місцевих шпиталях та санаторіях» [258, С.87]. Від самого початку ДККУ у Відні діяв спільно з Закордонним ПУНом та Головним Командуванням німецької армії. На думку голови ДККУ Ю.Химниця, «у тому часі це був майже єдиний спосіб, щоб відіслати наших людей з малярської неволі» [93, С.283]. Завдяки активній діяльності членів ДККУ, із Відня в Чехію і Словаччину вдалося перевезти біля 900 чоловік, а 52 дітей перевели до української гімназії в Морджанах.

В Югославії проживало чимало українців, «які ще за Марії Терезії забрались з негостинної прямишівської верховини та осілись на родючих ланах Бачки, в Керестурі» [34, 1938, 20 лст.]. 30 липня 1938 р. газета «Нова свобода» взяла інтерв'ю в редактора «Руських новин» і «Рідного слова» в Керестурі М.Фірака, з якого можна зробити висновок, що українці в Югославії мали всі умови для свого національно-культурного розвитку. Так, на 40 тисяч русинів-українців в Бачці припадало 1200 примірників газети «Руські повини», а для галичан і буковинців, які проживали в Боснії, виходило 800 примірників «Рідного слова». В Керестурі діяло культурно-освітнє товариство «Просвіта», існувала своя друкарня, де впадалися згадані часописи. На глибоке переконання М.Фірака, «всі бачванці є національно свідомі, хоч говорять шарнишським діалектом! Вони дальше стоять від наших шарнишан!» [34, 1938, 30 лст.]. Редакцію «Нової свободи» обурило публікація в словацькому

часописі «Словенські Глас», в якій говорилося, що українці Югославії «виставлені там на небезпеку винародовлення» [34, 1938, 9 верес.]. «Хоч трохи запізно пригадали собі словацькі шовіністи наших бачванських братів, – писала «Нова свобода», – все ж таки треба нам бути приготованими на спробу непрошеного словацького засягу до нашого життя у Бачці» [34, 1938, 9 верес.].

Українці Югославії з радістю зустріли вістку про надання Закарпаттю автономних прав і спробу уряду Карпатської України вести самостійне державне життя. У статті «Бачванські українці Карпатській Україні» «Нова свобода» повідомляла: «Незалежність їхньої давньої батьківщини викликала серед бачванських українців велику радість. Свою радість з тої причини вони хочуть заманіфестувати не лиш словами, але й ділами і тому орган бачванців, що виходить в Руськім Керестурі, «Руські повинни» взиває до збірки в користь своїх братів з Карпатської України» [34, 1938, 6 груд.]. «Зацікавлення справами і потребами Карпатської України в Югославії почало зростати з дня на день, – писав Є.Мацях, – попри американські й канадійські доляри попливли не менш щедро, хоч і не в таких розмірах, югославські дивари. На жаль, ще не встигли закінчити збірку, як громом вдарила глуха звістка про те, що мадярські паїздники вдарили на Срібну Землю – карпатську українську державу» [339, С.396–397].

Українці Югославії боляче сприйняли звістку про зраду А.Бродія, якого «арештовано і на домагання чехословацької влади здійснено віденською поліцією ревізію в помешканні

Бродія у Відні. Ревізія показала, що він був агентом мадярського уряду» [34, 1939, 1 січ.]. У кількох номерах хорватського часопису «Грватська стража» поміщено звернення А.Волошина до українського народу. Югославська періодика привітала прагнення уряду створити український університет в Карпатській Україні [34, 1939, 5 січ.], а загребське радіо відзначало 1 березня 1939 р.: «Українська справа в світі набуває щораз більшого значення та зацікавлення. Особливою точкою зацікавлення є Карпатська Україна» [34, 1939, 3 берез.].

Із слюгадів В.Шандора видно, що він від імені уряду Карпатської України повідомив югославський уряд про акт проголошення незалежності [100, С.337]. Однак, на той час це був більш символічний акт, ніж реальна політика. Доля Карпатської України була вирішена. 25 березня 1939 р. «Рідне слово» на всю першу сторінку винесло напис: «Геройська боротьба за свободу Карпатської України з мадярськими наїздниками». У тексті статті зустрічасмо такі підзаголовки, як «Кривава боротьба з мадярами», «Словаччина самостійною державою», «Чеська держава не існує», «Перші жертви», «Народна влада і УНО», «Нова влада», «Соїм проголосує самостійність» і «Героїчна боротьба з мадярами» [320, С.125]. «Українці в Карпатській Україні, – повідомляло «Рідне слово», – боролись за Правду і Справедливість! На нас ворог витяг меч. Він через се умре, а ми воскреснемо!» [320, С.125]. У «Рідному слові» з'явилися статті під назвами «Кров'ю писана історія Карпатської України», «Студенти в перших рядах», «Свідомі селяни в борні», «Живими додому не вернемося», «У Білках усі гімназисти впали», «Бої

карпатських січовиків у середушій Карпатській Україні», «Будучність Карпатської України», «Ганебна роля генерала Прхали» [320, С.125–126]. Про Карпатську Україну помістили великі статті «Руський календар» та різноманітні періодичні і книжкові видання українців Югославії [476, 491]. Доказом прихильності українців Югославії до Карпатської України було доброзичливе ставлення до представників уряду А.Волошина та рядових біженців, які в трагічні дні 1939 р. змушені були покинути територію краю. Галицький журнал «Жіноча воля» помістив коротке повідомлення: «О. Др. А. Волошин святкував Великдень в Югославії» [29, 1939, Ч.5]. У цій країні він відвідав міста Белград, Загреб і Цирквеницю [3, Н–17681, л.11–12].

На прохання Д.Няраді жителі Руського Керестуру дали притулок 200 емігрантам з Карпатської України [472, С.427]. Що стосується Д.Няраді, то він вже в 1939 р. був призначений папським адміністратором у Карпатській Україні і «визначався своїм патріотизмом, який був розбіжний з досить виразним мадяронством частини духівництва». Виконуючи прохання Д.Няраді, українські патріоти в Югославії зробили все можливе, щоб біженці з Карпатської України почували себе як вдома. «Моє завдання, – пригадував М.Ковач, – було zorganizувати харчування та приміщення в хатах, і знайти засоби дальшого витримування наших рідних гостей. І ми не помилилися. Ціле село (Руський Керестур – М.В.) прийняло біженців, як справді своїх рідних. Мені допомагали селяни, учні, члени товариства, всі. Зорганізовано збирання продуктів, харчів тощо... І не лиш у Р.Керестурі, але й по селах і містах, де жили наші люди...» [268,

С.324]. За підрахунками М.Ковача, до Руського Керестуру прибуло 189 чоловік, переважно інтелігентів.

Закарпатську інтелігенцію в Руському Керестурі гідно представляв відомий театральний діяч краю Ю.А.Шерегій, який приїхав на запрошення М.Фірака [438, С.325]. Я.Олеяр писав, що Ю.Шерегій написав шість п'єс [472, С.363]. За період з 23 квітня по 18 червня 1939 р. театр «Нова сцена» поставила вистави «Запорозький скарб» і «Сорочинський ярмарок», які «йшли в користь нашої української закарпатської еміграції» [438, С.324]. 13 серпня 1939 р. в Міклошевцях актори театру поставили народну драму Суходольського «Хмара», а 29 жовтня 1939 р. – драму Ю.Грома «На порозі охреплення Русі» в Керестурі. В листопаді 1939 р. Ю.Шерегій одержав дозвіл на перебування в хорватському місті Шіді. «Югославський період» в житті і творчості Ю.Шерегія був досить плідним. Як пригадував пізніше режисер, він «написав... ще драму з життя бачванців «Невінчани» і «Пан», п'єски з селянського життя в 4 картинах... Обидві вийшли друком в «Календарях» в Руському Керестурі й Дервенті (1940 та 1941 рр.)» [438, С.324]. Д.Латяк, оцінюючи перебування «Нової сцени» в Югославії, відмічав, що «хоч вони в Руськім Керестурі не жили тривалий час, однак залишили глибокий слід в оживленні театального життя між югославськими русинами» [466, С.181]. Вистави Ю.Шерегія «ще й сьогодні згадують старші жителі Руського Керестура» [472, С.363]. Відомий режисер також навчав і українським народним танцям у руських місцевостях Бачки, Срему та Славоні.

Віденський арбітраж завдав не тільки непоправного удару

по всіх провідних галузях господарства, але, фактично, залишив автономну українську державу без висококваліфікованих фахівців. Карпатська Україна втратила 78 146 (45,11%) землеробів і працівників лісового господарства, 31 350 (18,10%) працівників промисловості і ремісників, 17 658 (10,11%) працівників торгівлі і фінансових органів, 7 177(4,14%) працівників транспорту, 19 754 (11,40%) працівників цивільної служби, вільних та солдатів, 19 148 (11,06%) інших [126, С.101]. В країні майже не залишилося власної інтелігенції.

Такий стан справ не витримував ніякої критики. Уряд Карпатської України доклав чимало зусиль, щоб залучити до праці в народному господарстві країни висококваліфікованих фахівців. Певну роль у цьому відношенні відіграло Українське емігрантське бюро в Карпатській Україні, що виникло 10 рудня 1938 р. Бюро провело на перших порах значну роботу по розшуку спеціалістів, яких залучили до праці в різноманітних галузях народного господарства. Уряд Карпатської України встановив для них високі зарплати. Так, К.Осауленко з Праги, одержав платню 1500 кч., інженери Г.Руденко, А.Пасічний, В.Фраєтик по 1200-1500 кч., професор В.Мельник – 1200 кч [1, ф.3, сир.145, арк.32–34]. Через деякий час бюро «в основному займалося наданням карпатоукраїнського підданства частині націоналістичних елементів. Наявність такого підданства давала можливість отримувати чехословацьке громадянство і таким чином вільно проводити свою діяльність» [126, С.88]. М.Болдыжар вважає, що «особливого впливу на господарський розвиток краю залучені кадри не справили» [126, 89], з чим

неможливо погодитись.

На прізвище А.Волошина надходили сотні листів, автори яких просили дозволу прем'єра на одержання громадянства, висловлювали бажання працювати на благо розбудови Карпатської України. Листи писали фахівці з різних галузей знань, доля яких закинула за межі України. Переважна більшість листів надходила від колишніх воїнів УГА, членів ОУН, які в свій час емігрували за кордон, намагаючись уникнути польського і більшовицького терору. Колишній полковник царської армії Ф.Юр'єв, який проживав у Німеччині, просив прийняти його на роботу у галузі юриспруденції. Він мав вищу військову і юридичну освіту, тривалий час працював суддею, слідчим, прокурором [1, ф.3, оп.1, спр.56, арк.5]. С.Федоров у листі до А.Волошина перерахував усі посади, що посідав протягом життя: «доктор права, інженер-економіст, воячий та морський воздухоплаватель, полковник війська Кубанського, Армії Української та інженерних військ бувшого російського флоту та морського відомства» [1, ф.3, оп.1, спр.54, арк.2]. Однак дозволу приїхати в Карпатську Україну він не одержав.

10 грудня 1938 р. до міністерства закордонних справ ЧСР надійшов лист від М.С.Павленка, який на той час проживав в Ірані. Він пропонував свої послуги як випускник Харківського сільськогосподарського інституту і спеціаліст по меліорації. «Коли країна має надібність у фахівцях, я радо прибуду на Ваш дозвіл» [1, ф.3, оп.1, спр.56, арк.1] – писав він. А.Волошин відповідав: «В нас много безробітних, евакуація, може пізніше

буде краще?» [1, ф.3, оп.1, спр.56, арк.2]. Запропонував свої послуги автономійі країні харків'янин Б.Тесленко, який з 1937 р. проживав в Ірані. Він був відомим вченим. В 1932 р. Б.Тесленко захистив дисертацію і здобув ступінь доцента кафедри іранської філології. Водночас був членом-кореспондентом Всеукраїнської Наукової Асоціації Схodosнавців і брав участь у двох дослідних експедиціях до країн Середньої Азії. Активна наукова діяльність не заважала Б.Тесленку не менш активно займатися політичною діяльністю в рядах нелегальної ОУН [1, ф.3, оп.1, спр.36, арк.5].

Запропонували свої знання і досвід відомі архітектори, що проживали у різних країнах світу. Так, інженер і архітектор з Праги С.Дзидз надрукував у «Новій свободі» статтю «Де має бути столиця Карпатської України», в якій доводив за необхідне «столицю... вибудувати такою, аби була гідна тої назви та була гордістю українського народу» [34, 1939, 15 лют.]. Автор статті писав про неабияке значення географічного місця розташування Хуста, адже «столиця знаходиться при головних шляхах, які його сполучатимуть зі світом внутрішнім та зовнішнім» [34, 1939 15 лют.]. Мав бажання допомогти Карпатській Україні автор першої книги про українську архітектуру М.Шумницький, який з 1921 р. проживав у Франції. В листі до А.Волошина він писав, що зробить все від нього залежне, «аби Хуст перетворився у велике модерне місто» [1, ф.3, оп.3, спр.173, арк.53].

Випускник Української Господарської Академії в Подєбрадах П.Манченко подав прохання «о іменування до помічної вчительської служби на Карпатській Україні» [1, ф.17,

оп.2, спр.369, арк.2]. Виявили бажання працювати на благо краю В.Акіндінов з Поділля [1, ф.17, оп.2, спр.344, арк.1], Г.Шолудька з Харбіна [1, ф.17, оп.2, спр.345, арк.1], А.Бібіков з Києва [1, ф.17, оп.2, спр.346, арк.1]. Ю.Городянини-Лісовський брав активну участь в боротьбі проти більшовиків, а в 1924-1931 рр. «відсидів в большевицькій тюрмі» [1, ф.17, оп.2, спр.372, арк.1]. Яка в нього була професія – невідомо. О.Красницький, що проживав у Відні, писав А.Волошину: «Слідкуючи за віденськими радісними звітами про події на Закарпатті, збулася знову у мене надія, іще раз послужити нашому нещасному народові і моїми скромними силами хоч і мікроскопійно причинитись до воскресення належних йому прав» [1, ф.3, оп.2, спр.52, арк.4]. І таких прикладів можна навести чимало. Вони свідчили про те, що українці доля яких закинула в різні куточки світу, щиро хотіли допомогти Карпатській Україні у складний для неї час. Однак, у переважній більшості, А.Волошин відповідав відмовою. На прохання Фершмана, він відписав: «Не можемо Вашу просьбу прихильно полагодити» [1, ф.3, оп.3, спр.87, арк.17]. Інженеру М.Григор'єву теж було відмовлено у зв'язку з тим, що «вільних місць в державній службі досі нема» [1, ф.3, оп.3, спр.87, арк.17]. Отже, незважаючи на брак висококваліфікованих кадрів, уряд Карпатської України робив ретельний відбір із великої кількості бажуючих прислужитися молодій автономній державі.

Таким чином, уряд Карпатської України встановив стосунки з багатьма організаціями і товариствами української діаспори, які організовували збір коштів, продуктів харчування та надавали іншу матеріальну допомогу закарпатському

населенню. Особливо відчутною була фінансова допомога, яка регулярно надходила з США та Канади, зокрема, від ОДВУ, ДККУ, УНО тощо. Разом з тим, необхідно констатувати, що українська еміграція за океаном була досить різношерстною. Що стосується закарпатців, то вони, як правило, представляли два табори – русофільський та народновецький (український). Якщо перші підтримували утворення автономного уряду А.Бродія, то останні з радістю зустріли звістку про його повалення і призначення прем'єр-міністром А.Волошина – яскравого представника українського напрямку в краї. Цим пояснюється різноманітність підходів до оцінки самого утворення Карпатської України та політики, яку проводив її уряд. Не залишилися осторонь українські організації країн Європи і Азії. Значну роботу провели різноманітні «Допомогові комітети», які діяли в Празі та Відні. Підтримка уряду Карпатської України проявилася в сотнях листів, які постійно надходили на адресу А.Волошина. Їх автори висловлювали бажання працювати на благо молодій автономній країні, бути причетними до її розбудови.

3.3. Громадсько-політичні взаємовідносини українців Східної Галичини і Закарпаття наприкінці 30-х рр. та реакція польського уряду

В Східній Галичині з великим захопленням сприйняли звістку про те, що Закарпаття стало автономним. Що стосується перших відгуків українських політичних організацій Галичини з

приводу автономістичних домагань закарпатців, то вони почали з'являтися від середини вересня 1938 р. Причини їх полягали в активних діях УЦНР в питанні надання автономії Підкарпаттю, зокрема направлення до Праги 8 вересня 1938 р. делегації на чолі з А.Волошиним і постійно зростаюча міжнародна напруга навколо Чехословаччини з приводу судето-німецького питання.

16 вересня 1938 р. ПУН, який мав широку нелегальну мережу в Галичині, розповсюдив заклик: «Українське Закарпаття захищає в тій хвилині ідею незалежної Української Закарпатської держави, яка з хвилиною вибуху повстання на всіх українських землях проти всіх окупантів України стихійно об'єднається в єдину державу всіх українців» [37, 1938, 2 жов.; 24 верес.]. Своє ставлення до закарпатських подій виразило Українське Національне Демократичне Об'єднання на чолі з Д.Левицьким. 20 вересня 1938 р. у Львові на засіданні ЦК УНДО було проголошено: «В історичній хвилині політичного самовизначення народів, які заселяють Чехословаччину, змагання українців до здійснення права самовизначення не можуть бути знехтувані всупереч їх волі ніякими dokonаними фактами. Тому ЦК УНДО вітає закарпатських українців у їх змаганнях до здійснення повноти своїх прав на всіх українських етнографічних землях Закарпаття, що лежать в інтересі цілого українського народу» [2, ф.205, оп.1, спр.493, арк.198].

25 вересня 1938 р. у приміщенні українського товариства «Сокіл» у Львові відбулося зібрання, ініційоване лідером Фронту Національної Єдності Д.Паліївим з приводу закарпатських подій. За даними польської поліції у ньому взяло участь близько 200

чоловік, а орган УНДО – тижневик «Свобода» повідомляв про тисячу присутніх [2, ф.205, оп.1, спр.493, арк.198]. Після засідання відбулася демонстрація під гаслами «Хай живе Україна», «Ганьба чехам, ляхам і мадярам», «Хай живе Закарпатська Україна». На вулиці Галицькій демонстрантів зупинила поліція; в сутичці взяли участь польські студенти, які побили кількох демонстрантів [28, 1938, 27 верес.]. Днем раніше у Львові відбулася маніфестація українських студентів у підтримку Закарпаття [28, 1938, 15 жов.].

Отже, уже на початковому етапі спостерігаємо дві тенденції у ставленні галичан до автономних домагань на Закарпатті. З одного боку поміркована, репрезентована легальними політичними українськими організаціями, перш за все УНДО, які підтримували гасла автономії у межах федеративної Чехословаччини. З іншого – радикальна течія, представники якої (ОУН) вважали, що на порядок денний необхідно ставити питання про повну незалежність Закарпаття і розглядати це як крок до соборної української держави. У другій половині з'явилася програмова праця О.Чемеринського [341].

Відразу після Мюнхенської конференції спостерігається зближення Польщі з Угорщиною у закарпатському питанні. Саме в цей час представник угорського міністерства закордонних справ І.Чакі вів переговори з польським міністром закордонних справ Ю.Беком у справі польсько-угорської співпраці. Польське радіо і преса розгорнули відверту антиукраїнську пропаганду, а польський уряд вирішив таємно підтримувати терористичну війну на Закарпатті [37, 1938, 16

жов.]. Все це змусило ЦК УНДО зробити 8 жовтня 1938 р. заяву на ім'я польського прем'єр-міністра Ф.Славой-Складовського і міністра закордонних справ Ю.Бека. Польській уряд у справі Закарпаття зайняв становище суперечне з ідеєю самовизначення і захопився пропагандистською роботою за прилучення Закарпаття до Угорщини. Таку політику активно підтримали Польське телеграфічне агенство і радіо.

Вісті про надання Підкарпатській Русі автономії швидко дійшли до Галичини. У краї прокотилася хвиля мітингів і демонстрацій. Ініціатором переважної більшості їх була ОУН. Особливо активно діяв Р.Шухевич, який у жовтні 1938 р. прибув до Львова [34, 1938, 16 жов.]. Він спричинився до того, що 11 жовтня після богослужіння в соборі Святого Юра у Львові «частина учасників сформувала похід, який пройшов вул.Мицкевича, Косцюшка і Сикстинською до Марійської площі, де знаходиться мадярський консулят. Поліція перервала похід у кількох місцях, а групи демонстрантів, що дійшли під мадярський консулят, поліція розігнала, арештуючи кількадесят осіб. В поході взяло участь около 20 тис. людей. Похід з окликами «Хай живе Україна», «Геть з мадярами», – був, як пише польська преса, добре організований» [2, ф.205, оп.1, спр.494, арк.52]. Ця демонстрація, з одного боку, була свідченням солідарності з національно-визвольною боротьбою українців Закарпаття, але, з другого боку, вона ускладнювала міжнародне становище Карпатської України. Польський уряд постійно ставив претензії чехословацькому урядові.

11 жовтня 1938 р. відбувся святковий молебень у греко-

католицькому соборі м.Ярослава [2, ф.205, оп.1, спр.494, арк.51]. 14 жовтня у Перемишлі відбулося святкове зібрання у церкві отців Василіян, ініціаторами якого виступили члени УНДО, після чого відбулася демонстрація під гаслами «Хай живе Україна», «Геть з поляками, геть з мадярами». Маніфестантів зупинив посилений відділ поліції. Своє привітання і найкращі побажання висловив також Галицький Митрополит і Архієпископ Львівський граф Андрей Шептицький [28, 1938, 11 жов.]. Ще 11 жовтня львівська газета «Діло» повідомляла, що «на плечі провідників українського Підкарпаття історія поклала величезне завдання і ми щиро бажаємо, щоб вони його з честю і успіхом викопали – зберегти українське Підкарпаття за його уродженцями» [393, С.99]. 13 жовтня до редакції газети «Нова свобода» була надіслана телеграма такого змісту: «Українській Народній Раді й першому урядові Підкарпатської Русі пересилають щире побажання повного успіху в боротьбі з мадярською загрозою. Телеграму підписали лідери кількох легально існуючих політичних організацій Галичини Д.Паліїв, Рудницька, Старосольський, Стахів» [1, ф.3, оп.2, спр.5, арк.3].

Протягом всього короточасного існування Карпатської України закарпатці постійно відчували моральну підтримку, як з боку різноманітних організацій Галичини, так і окремих її громадян. В березні 1939 р., тобто напередодні відкриття Сойму Карпатської України, Олена Кисілевська з Коломиї писала А.Волошину: «Дозвольте Вам, яко батькові народу, зложити щиросердечні привітання з приводу відкриття першого карпато-українського Сойму та з нагоди цієї світлої для всіх українців на

світі радісної хвилі висловити свої побажання ще більших успіхів, ще більшої перемоги» [1, ф.3, оп.2, спр.5, арк.2]. Галичани, що входили до складу організації «Молода Україна», 5 березня 1939 р. писали з Парижа: «Щастя Вам, Боже, Каменярі Закарпаття! Починаєте працю в велику днину Шевченківських роковин. Дух нашого Пророка благословить Вас на будову «вольної, нової сім'ї», а кожне серце українське ділить з Вами шастя і радість пезабутнього 9 березня 1939 року. Хай живе Україна!» [34, 1938, 30 лист.]. Яскравою ілюстрацією того загального піднесення, яке охопило галичан, став вітальний лист А.Волошину від А.Шептицького.

Уже наприкінці 1938 р. почалися масові переходи польсько-чеського кордону. «З Галичини стихійно переходять молоді люди, переважно селянські хлопці» – написав у своєму щоденнику В.Гренджа-Донський [13, С.318]. Прикордонна січова сторожа постійно повідомляла карпатський уряд: «Втікачі українські з Польщі затримані в Сабінові. Просять дістатись до Ужгороду» [1, ф.3, оп.2, спр.5, арк.3]. Цей процес посилювався після оголошення наказу про створення Карпатської Січі. Львівський часопис «На переломі» доводив, що «в самій Січі є багато українських емігрантів з-поза Карпатської України» [31, 1939, Ч.6].

На питання коли відбувся перший такий перехід польсько-чеського кордону однозначно відповісти не можна. Аналізуючи матеріали закарпатської і галицької преси, окремі архівні матеріали, можна припустити, що початок нелегальних переходів кордону не варто пов'язувати із призначенням

прем'сром автономного уряду А.Волощина. Вони почалися значно раніше. 23 жовтня 1938 р. львівська газета «Неділя» писала: «За кілька днів почалися спроби переходу кордону до Підкарпатської Русі. В районі Лавочного затримано В.Марчука, Л.Петрова, В.Лесіва, Д.Тену» [35, 1938, 23 жов.]. А вже 31 жовтня до окружних прокурорів від прокурора Апеляційного Суду у Львові Й.Хіровського надійшов лист, який починався словами: «В останніх часах частими є випадки затримки польських українців з приводу присічення нелегального переходу кордону Польщі в напрямку Чехословаччини, а конкретніше на терени Русі Закарпатської» [2, ф.205, оп.1, спр.1075, арк.8]. Далі йшли рекомендації, що робити у таких випадках. Малоймовірна поява такого документу свідчить про те, що вже 1 листопада 1938 р. прокурор Апеляційного Суду звітувався у відділ прокурорського нагляду Міністерства Справедливості у Варшаві про розсилання листів-рекомендацій [2, ф.205, оп.1, спр.879, арк.97]. Того ж дня до окружних прокурорів зі Львова було надіслано доповнення до листа від 31 жовтня [2, ф.205, оп.1, спр.1075, арк.11]. З окружних судів у Львів почали надходити звіти про нелегальні переходи кордону. В одному з них (лист прокурора окружного суду в Бережанах від 30 листопада 1938 р.) знаходимо дату одного з перших зафіксованих переходів польсько-чеського кордону: «20 жовтня вони (група українців із трьох чоловік) перейшли кордон біля с.Розанка Стрийського повіту» [2, ф.205, оп.1, спр.1095, арк.6].

В чому полягала причина цих нелегальних переходів кордону? По-перше, на противагу польської дійсності, сама

наявність підкарпатської автономії, у якій галицькі українці від самого початку вбачали невеликий зародок їх мрій про українську державність, і тому намагалися хоч в деякій мірі докласти свої зусилля до її розбудови. Певну роль відіграло звернення УЦНР, опубліковане в «Новій свободі» 21 жовтня 1938 р. із закликом до співпраці всіх українців [34, 1938, 21 жов.]. Хоча, необхідно стверджувати, що УЦНР мала на увазі окремих фахівців, а не масові переходи кордону.

Розглядаючи проблему переходів кордону, тісно підходимо до питання співвідношення їх стихійності і організованості. Легальні політичні організації не могли приклястися до такої акції, тому як про організатора мова може йти лише про ОУН. Для польських політичних і судово-поліцейських органів відповідь була однозначною: «Дані поліції і прикордонної служби дають підставу робити висновок, що посилення порушень кордону в описаних випадках стоїть у зв'язку з ворожою для Польщі акцією українських організацій, які виступають в останній час під впливом міжнародних подій більш сміло й інтенсивно проти інтересів Польщі і акцією нелегального переходу української молоді до Закарпатської Русі керує ОУН (З листа прокурора Апеляційного Суду у Львові від 31 жовтня 1938 р.)» [2, ф.205, оп.1, спр.1075, арк.8].

Чехословацький уряд вороже ставився до нелегальних переходів кордону. Існують сотні свідчень очевидців, коли прикордонники заарештовували перебіжчиків і через деякий час, або відразу, повертали назад. Багатьох із них вдалося затримати польським прикордонникам і вони негайно опинялися перед

судом. 25 квітня 1939 р. польський суд в Самборі засудив Іванну Грициляк, селянку з села Барича, Перемишлянського повіту на строк позбавлення волі до одного року. Польським властям було достатньо всього одного листа цієї дівчини, який вона написала своєму нареченому. «Я знала, – писала Іванна Грициляк, – що думками ти линеш ген на Україну... Іване! Голубе мій! Піди там, де пішли твої приятелі. Ох! Якби я була мужчиною, ми пішли б обоє... Ти там потрібний, я це знаю. Воля, Івасю, ти знаєш і розумієш це слово. Тобі там близьенько...» [33, 1939, 4 трав.].

Часто галицька молодь переходила кордон групами і не завжди успішно. Протягом трьох тижнів в Бережанах проходив судовий процес над 28-ма українцями Бобреччини і Ходорівщини, 16 з яких було засуджено на строки від 2 до 8 років тюремного ув'язнення [33, 1939, 11 черв.]. Необхідно додати, що особливо небезпечно було переходити кордон членам ОУН. У аному випадку строк значно збільшувався. В Галичині творилися цілі групи членів ОУН, перед якими ставилося завдання вербувати добровольців і допомогти їм у переході через Карпати. Саме з цього приводу Станіславський суд засудив В.Мельничука і П.Ксендзюка [33, 1939, 27 черв.]. В такому ж злочині були звинувачені Ю.Соловчук, Ю.Одоній, Д.Микетчук, С. і П.Вередюки [33, 1939, 15 лют.]. Польський «окружний суд в Стрию розглядав справу Маркіяна Кравчука, Льва Сорочана, Петра Глушка, Володимира Парія, Івана Дізенка, Якова Максимця, всіх із Перегінська, окр. Долина та Василя Славинського з Підністрия» [33, 1939, 15 лют.]. Вони були засуджені на один рік тюремного ув'язнення. Такі факти

наводить і газета «Діло» [28, 1938, 16 груд.]. «Нова свобода» повідомляла, що «...в Самборі судять три дівчини: Марію Менщинську, Марію Нижник і Теофілю Яворську. Їм закидають приналежність до ОУН» [34, 1939, 7 берез.]. «Суд у Станіславові, – говориться у іншому повідомленні, – засудив за нелегальний перехід в Карпатську Україну 14-літнього гімназійного учня П.Совія, 18-літнього... Д.Демчишина на 6 місяців в'язниці, студента Володимира Кордубу і Петра Кулика на 10 місяців в'язниці та М.Калитика з Коломиї на 6 місяців в'язниці» [34, 1939, 25 лют.]. Зустрічаємо повідомлення про вирок для членів ОУН Володимира Біланюка, Михайла Клебуса, Юрка Венгера, Степана Зельського [34, 1939, 14 верес.]. Писала «Нова свобода» про судовий процес над 35 членами ОУН [34, 1938, 11 жов.].

Існували численні випадки, коли крім одержаних «своїх» років чи місяців позбавлення волі, перебіжчики кордону позбавлялися ще і громадянських прав. Так, зокрема, стрийський суд розглянув справу Р.Кундрата, С.Завалки, В.Порика, Д.Головчана, Ф.Кінаша, М.Спаллина, Ю.Мелєня, Д.Ковалєва і І.Кіщука. Всі вони одержали від пів- до двох років ув'язнення і позбавлялися громадських прав від 3 до 5 років [38, 1939, Ч.2]. 4 квітня 1939 р. у Львові були засуджені Й.Кабаровський, Є.Литинський, Л.Клин відповідно на рік, півроку і півтора року ув'язнення за переховування і допомогу під час переходу польсько-чеського кордону українців 25 жовтня 1939 р. [2, ф.205, оп.1, спр.1089, арк.17–19].

Для того, щоб уникнути нових судових процесів, уряд А.Волошина ще в листопаді 1938 р. видав відозву «Проти

незалежної еміграції», яку опублікували відразу всі українські газети. Однак нелегальні переходи кордону не припинялися. Одна за одною з'являлися інші перестороги. Подібну заяву під назвою «Остерігаємо перед легкодешною еміграцією» розповсюдила Українська Пресова Служба в Берліні: «В останній час повторюються випадки, що наші люди переходять кордони не маючи на це конечні документи. Вони скоріше чи пізніше попадають в руки чужинецької поліції і носять всі наслідки свого нерозважливого поступку» [35, 1938, 11 груд.]. Про такі випадки писав В.Гренджа-Донський: «Наражаються ці втікачі на небезпеку, бо чеська жандармерія переловлює і просто без нашого відома відсилає назад. Були і такі випадки, що передають їх полякам, а ті карають їх тяжко» [13, С.80]. Серед польських звітів до прокурора Апеляційного Суду у Львові читаємо, що «вони (трое галичан, які нелегально перейшли польсько-чеський кордон - М.В.) пішли до Прислопа, де здалися чеським пограничникам, які відправили їх у жандармерію у Торуні, далі в Волове, а далі в Хуст у відділ військової розвідки. Там їх допитували, що їм відомо про організацію польської армії, чи є військо на кордоні, чи не проводиться мобілізація, чи рахують вони себе поляками або українцями. Їх було закрито до в'язниці, де були ще польські українці. Разом п'ятнадцять чоловік. 12 листопада всіх під ескортом направлено до Волового, а 13 листопада їх автом відвезено до кордону і передано польським пограничникам в Мішкові. Звідки їх було направлено в окружну прокуратуру в Стрию» [2, ф.205, оп.1, спр.1095, арк.6]. І такі випадки були не одині.

Багатьох галицьких українців затримували ще польські прикордонники. Отже, серед тих галичан, яким не вдалася спроба переходу кордону і вони потрапили до рук польської прокуратури, були дві категорії: затримані польськими прикордонниками і передані полякам чеською жандармерією. Існувала навіть окрема інструкція для окружного прокурора як вестися з такими арештантами: «Вимагається наскільки можливо швидке вирішення таких справ. Конкретно потрібно в'яснити такі питання:

- 1) з якою ціллю затриманий намагався перейти кордон?;
- 2) якими шляхами добрався і чи був озброєний?;
- 3) чи отримував якусь поміч в дорозі і від кого?;
- 4) в якому місці мав перейти кордон і в кого мав зголоситись на тому боці?;
- 5) чи затриманого хтось агітував на нелегальну еміграцію.

Окремо потрібно довідатися чи затриманий належав до ОУН. Про такі справи потрібно докладати прокурору Апеляційного Суду» [2, ф.205, оп.1, спр.1095, арк.6]. У листі прокурора Апеляційного Суду до окружних прокуратур від 1 листопада 1938 р. читаємо про вимогу досконалого розслідування, аналізу всіх паперів, знайдених у затриманого, персонального розгляду справ. Не потрібно їх трактувати шаблонно» [2, ф.205, оп.1, спр.1095, арк.11]. Окрема увага приділялася агітаторам: «Особи, які займаються агітацією за нелегальний перехід кордону, затримуються на підставі участі в акції, організованій ОУН і притягаються до кримінальної відповідальності» [2, ф.205, оп.1, спр.1095, арк.8].

Після створення Карпатської Січі багато галицьких перебіжчиків влилося в її ряди. Польська влада швидко відреагувала на це. В інструкції прокурора Апеляційного Суду читаємо: «На основі донесень, які я отримав від окружних прокуратур, можна сказати, що зросли випадки, в яких особи, затримані при спробі нелегального переходу кордону на терени Закарпатської Русі, що намагалися перейти кордон з ціллю вступу до «українського легіону», створеного на Закарпатській Русі... «Український легіон» потрібно віднести до воєнізованих організацій... Тому затриманих потрібно судити за законом про загальний військовий обов'язок як польських громадян, які без згоди польського уряду вступають до військових організацій» [2, ф.205, оп.1, спр.1095, арк.13].

Польські власті неодноразово зверталися до чехословацького уряду з нотами протесту, в яких вимагали зупинити на уряд Карпатської України, який на їх думку, сприяв поширенню антипольської пропаганди. Хустська влада, як правило, це заперечувала. Однак, такі факти мали місце і вони ускладнювали і без того нелегке становище молодій автономній країні. У нотах протесту польського посла перебіжчики польсько-чеського кордону фігурували як «українські терористи». 29 листопада 1938 р. до Праги надійшла нота протесту польського уряду, в якій вимагалось негайно повернути назад Костянтина Мельника, полковника Андрія Мельника, Михайла Бажазаславського, Євгена Кульчицького, Володимира Забавського і Степана Росоху. Названі особи, більшість з яких знайшла притулок у Карпатській Україні,

розшукувалися польським урядом за участь у терористичному акті проти польського міністра внутрішніх справ Б.Перацького [1, ф.4с/18, оп.1, спр.51, арк.1]. Польський посол скаржився, що «між Польщею і ЧСР не можуть бути добрі взаємовідносини, коли Підкарпатська влада дає дозвіл побуту» названим особам. 24 листопада 1938 р. міністр внутрішніх справ Карпатської України Ю.Ревай і директор поліції Ю.Білей вимагали від окружних урядів, «що кожний з наведених має бути забезпечений поліційним доглядом...» і, що «згаданих треба уважати інтернованими» [1, ф.4с/18, оп.1, спр.51, арк.52].

14 грудня 1938 р. А.Волошин у телефонограмі до Президії ради міністрів у Празі повідомляв, що «протест польського посла ґрунтується на неправильних інформаціях. В Королеві на Тисою живе від довгих років д-р Гриць Мельник, учитель на горожанській школі, чехословацький державний горожанин, який як було перевірено ніякою протипольською пропагандою не займається» [1, ф.3, оп.1, спр.9, арк.2]. А.Волошин переконував Прагу, що «ніяка протипольська пропаганда на території Підкарпатської Русі не ведеться, а протипольські настрої є викликувані виключно тим, що з Польщі переходять терористи, заосмотрені польською військовою зброєю та припасами. Само собою, що годі очікувати від населення, щоби за нищення свого маєтку та життя відчувало вдячність та приязнь до сусідньої Польщі» [1, ф.3, оп.1, спр.9, арк.2]. Така відповідь А.Волошина не задовільнила польського посла, який 28 грудня 1938 р. направив другу ноту протесту [1, ф.3, оп.1, спр.12, арк.11].

В черговій ноті протесту польський уряд вимагав видати назад С.Юськіва, Т. Капустянського, А.Мельника і Г.Стефаніва. А.Волошин відповідав: «Д-ра Семена Юськіва в нас зовсім нема, а є то адвокат в Рахові і належить до тамошнього коша, як звичайний рядовик. Жодну функцію не виконує. Теофіла Капустянського і Андрія Мельника в нас нема і зовсім таких не знаємо. Гната Стефанова в нас нема. В Рахові просив о прийнятті до Січі, однак не був прийнятий, тому що не є нашим горожанином» [1, ф.3, оп.1, спр.66, арк.3]. В дійсності Семен Юськів насправді знаходився на території Закарпаття. Адвокат за фахом, він був одним із ініціаторів просвітянського руху в Рахові. Відзначався своїми радикальними поглядами. Вважав себе послідовним націоналістом.

31 грудня 1938 р. А.Волошин наказав директору поліції О.Білею подати «до 24 годин писемний звіт, чи перебувають особи: Базанський Михайло, Хмельовський Александр, Демчук Дмитро, Фодчук Богдан, Равіч Дмитро, Вреціона Євген в Хусті зглядно на Підкарпатській Русі. Коли би перебували, відставте їх за границю, а о тім голосіть президію правительства» [1, ф.3, оп.1, спр.66, арк.3]. Директор поліції Ю.Білей 2 січня 1939 р. повідомив А.Волошина, що «Михайло Базанський, Александр Хмельовський, Дмитро Демчук, Богдан Фодчук, Дмитро Равіч і Євген Вреціона не є зголошені у тутешнього уряду. Досі не вдалося вислідити ані, де перебувають, ані за їх діяльність» [1, ф.3, оп.1, спр.9, арк.2]. Директор поліції Карпатської України не міг не знати, що Є.Вреціона, більш відомий у Закарпатті як інженер Волянський, входив до складу Генерального штабу

Карпатської Січі. Його підпис знаходився на більшості свідоцтв, які видавалися січовикам, що пройшли відповідні курси військового навчання. Це стосується також М.Базанського і О.Хмельовського.

Незважаючи на неприхильне ставлення чехів до нелегальних переходів кордону з Галичини в Карпатську Україну, навіть серед них знаходились люди, які крізь пальці дивилися на це масове явище. До них слід віднести Й.Рущака, який тепер проживає в Карлових Варах. Безумовно, що доля багатьох галичан в певній мірі залежала і від нього. «Я того часу, до окупації Карпатської України, – пригадував Й.Рушак, – був у Сваляві карним референтом на окружному уряді. Мені підлягали жандарми, які щодня приводили хлопців з Галичини, що хотіли вступити до Січі. Я їх посилав до Хуста. Мені приводили і мадярських терористів та інших, що нелегально перейшли границю і посилали вісті мадярам. Я їх арештував» [153, С.68]. З цих слів зрозуміло, яку позицію займав Й.Рушак. Перебіжчиків-галичан він відпускав без охорони до Хуста, а ті йшли до місцезнаходження Головної Команди Карпатської Січі. В такий спосіб кількісно збільшувалася Січ, в якій добру половину становили галичани.

Політичні процеси, які відбувалися в Карпатській Україні, мали безпосередній вплив і на розвиток політичних подій у Галичині. В листопаді 1938 р. в Польщі відбулися дострокові парламентські вибори, після того як у вересні президент Моціцький несподівано розпустив вищий законодавчий орган. Кількісно представництво українських партій у сеймі і сенаті

залишилося незмінним (тобто, 19 депутатів сейму і 6 senatorів). Але настрої українських послів змінилися, розчарованих у «нормалізації» українсько-польських відносин. Один із депутатів від УНДО у програмовій статті «Найближчі справи у Сеймі» писав: «Зовнішні події з ділянки європейської політики останніх часів, головню парцеляції частин Чехословацької держави між Німеччиною, Польщею і Мадярщиною та створення всупереч бажанню польської закордонної політики української автономної держави за Карпатами під назвою Карпатська Україна, загострило польсько-українські відносини і вороже ставлення польського громадянства до нас накладають на нову Українську Парламентську Репрезентацію (УПР) обов'язки рішучої оборони наших прав і висунення наших основних домагань. Таким найважливішим основним домаганням є справа територіальної автономії українських земель у Польщі» [37, 1938, 27 лист.].

А приклад був поряд – державотворчі процеси у Карпатській Україні. 9 грудня 1938 р. УПР, очолювана В.Мудрим, внесла на розгляд польського сейму «Проект конституційного закону Галицько-Волинської землі», що передбачав надання територіальної автономії у межах Станіславського, Тернопільського, Волинського, більшої частини Львівського і Поліського, окремих повітів Люблінського, Білостоцького та Краківського воєводств. Пропонувалося створення автономного уряду і сейму, територіальних збройних сил, рівноправність польської і української мов у державних установах. Проте маршал сейму навіть не прийняв проєкту до розгляду.

Така позиція польської влади тільки сприяла різним акціям підтримки автономної Карпатської України. Практично в кожному з щоденних звітів коменданта Львівського воєводства читаємо повідомлення про нелегальні переходи на терени Карпатської України [2, ф.205, оп.1, спр.498, арк.8]. Аналіз документів дає підстави робити висновок, що найбільш частими такі переходи були в січні – на початку лютого 1939 р. Звичайно, не кожна спроба перейти кордон була успішною, але, незважаючи на те, що польська прикордонна служба вже була готова до подібного перебігу подій, багато українців з Галичини все ж потрапило за Карпати. Польська поліція намагалася встановити імена українців, які вже встигли таємно перебратися в Карпатську Україну. Серед звітів львівського коменданта знаходимо інформацію польського агента, що «члени ОУН Л.Кознарський, В.Стахів, Є.Стахів знаходяться в Русі Закарпатській і є членами Січі» [1, ф.3, оп.1, спр.9, арк.57]. Що стосується Є.Стахіва, то він був комендантом Карпатської Січі в Королеві.

Щоб запобігти переходам кордону, в Галичині проводилися обшуки у громадян, які підозрювалися в агітації і допомозі перебіжчикам. Частіше вони приносили негативні результати, але все рівно до підозрілих застосовували попередній арешт. Так, у с.Великий Виллок, що у повіті Сянок, з приводу підозри у допомозі втікачам було проведено лише 15 січня 1939 р. обшук в чотирьох українців. Обшук мав негативний результат. Затриманих направлено в розпорядження прокурора в Сянок [1, ф.3, оп.1, спр.9, арк.160]. Такі акції проводились до середини

березня 1939 р. В с.Нижня Тарнава 8 березня було затримано П.Мочка і Л.Клима, які займалися вербуванням молоді до Карпатської Січі. Пізніше затримали ще 15 чоловік, в яких вилучили 2 карабіни [1, ф.3, оп.1, спр.449, арк.35].

Продовжувалися випадки передачі українців полякам чеськими жандармами. В одному з документів зафіксовано: «29 грудня в Саноку стало відомо, що українських втікачів на кордоні чехи відправляють до Межилаборця, де ті платять штраф, або відбувають арешт 1-2 дні, а потім їх направляють на польський кордон» [1, ф.3, оп.1, спр.498, арк.8]. Правда, серед чехів були й такі, які співчували українцям. У вищеназваному документі говориться, що один із жандармів радив їм, щоб у іншому випадку вони «голосилися в П.Лопати або В.Сушка, які живуть у Калінові (Словаччина – М.В.), і які направляють їх на терени Підкарпатської Русі» [1, ф.3, оп.1, спр.498, арк.5].

У Польщі була введена жорстока цензура на переписку з Карпатською Україною. За листами нерідко встановлювали місцезнаходження і діяльність того чи іншого втікача до Закарпаття. Переглядалися всі листи, які направляли галичанам у Карпатську Україну, при цьому в тексті викреслювалися фрази, які мали найменш політичний підтекст. Так, 5 січня 1939 р. товариство «Просвіта» з с.Саяч Вишній Дрогобицького повіту вислало привітальну телеграму на ім'я А.Волошина, в якій бажали йому «веселих свят і успіхів в праці над будівництвом української держави». Дрогобицький віце-губернатор зконфіскував частину тексту від слів «і успіхів...» [1, ф.3, оп.1, спр.498, арк.20]. А деяка кореспонденція взагалі затримувалася.

Така доля спіткала лист С.Онидчака з Рудків, направлений до редакції «Нової свободи» від 12 січня 1939 р. такого змісту: «Прошу надіслати на мою адресу часопис «Нова свобода», бо я хочу передплатити, а не знаю як» [1, ф.3, оп.1, спр.498, арк.72]. Розповсюдження на території Галичини карпатоукраїнської періодики польська влада допустити не могла і не хотіла.

Але, все-таки, галицькі українці уважно слідкували за подіями на теренах Карпатської України. У першу чергу, завдяки галицькій періодиці, інколи – завдяки листівкам і листам, які надходили звідти. Існували факти, коли втікачі до Карпатської України на кілька днів поверталися додому. У повідомленні Львівського воєводського коменданта від 11 січня 1939 р. читаємо: «31 грудня 1938 р. С.Пінчак, що виїхав на Закарпаття, був 2 дні у родичів в с.Должичі, пов.Санок, а потім повернувся в Яворник. Так само Д.Карлицький і С.Карлицький були кілька днів у с.Прилуки» [1, ф.3, оп.1, спр.498, арк.38]. Ще одним джерелом інформації про події в Карпатській Україні для галицьких українців стали окремі невеликі за обсягом видання, присвячені історії і культурі Закарпаття, які почали масово з'являтися у Львові наприкінці 1938 – на початку 1939 рр.

Проте, безперечно, найбільше занепокоєння у польської влади викликали безперервні нелегальні переходи польсько-чеського кордону. Сьогодні важко встановити точну цифру перебіжчиків. Аналіз документів Апеляційного Суду лише одного Львівського воєводства показує, що в грудні 1938 р. польськими поліційними органами було встановлено імена 35-ти галичан, які втекли до Карпатської України, у січні 1939 р. –

понад 80 [2, ф.205, оп.1, спр.498, арк.12–110]. А були ще випадки нелегальних переходів, які не фіксувалися. Остання спроба переходу кордону в звітах коменданта львівського воєводства датується 10 березня 1939 р [1, ф.3, оп.1, спр.499, арк.50].

У лютому 1939 р. УЦНР опублікувала в «Новій свободі» звернення «До всіх українців на рідних землях і в розсіяних суцях», у якому говорилося: «1.Просимо всіх українців, де б вони не жили, щоб кожний зложив на діло розбудови Карпатської України всенародний національний даток. 2.Беручи на увагу великі і пильні наші потреби, просимо, щоб цей даток, по змозі, був рівний 1/2% річного заробітку кожного, та був виплачений негайно по цім проголошенні. 3.Звертаємося із закликом до всіх головніших товариств українських у кожній державі та до всіх чільних діячів взяти на себе організацію всенародного національного датку на місцях, відповідно до місцевих обставин і можливостей» [34, 1939, 15 лют.]. Окремою заявою приєднав свій голос до прохання УЦНР і автономний уряд Карпатської України.

Підтримка уряду А.Волошина була виявлена в сотнях листів, авторами яких були галичани. Вони писали про свою готовність всіма силами і набутим досвідом допомагати розбудові молодої автономної країни. Галичанин Орест Зозуля просив зарахувати його до головної фінансової дирекції в Хусті [1, ф.3, оп.3, спр.173, арк.19]. Прохання прислужитися Карпатській Україні висловили галичани Іван Голик, Антон Мисишин, Теодор Федусь, Тома Дацьків, Іван Михайлюк. Колишній воїн УГА Омелян Лисняк, що проживав у Пряшеві, писав: «Я,

нижчепідписаний... осмілось предложити свої услуги, щоб ще послужити своєму народові» [1, ф.3, оп.1, спр.9, арк.1]. Багато воїнів УГА після поразки визвольних змагань були змушені емігрувати за кордон і наприкінці 30-х років проживали в Чехословаччині, Німеччині, Англії, США. Іван Вовк писав із Франції, що буде в пригоді Карпатській Україні як інженер за фахом. Він мав досвід роботи «на залізниці, або на електровнях, чи споріднених галузях» [1, ф.1148, оп.1, спр.293, арк.1]. Іван Цимбал, з Підгайців, пропонував свої послуги як колишній «член військової поліції в Тернополі» і який «відзначався, як дуже цільний стрілець» [1, ф.17, оп.2, спр.5, арк.6].

Чимало галичан опинилося на окупованій утюрцями території після рішень Віденського арбітражу. Вони просили допомогти їм добратися до Хуста. Необхідно відзначити, що багатьом в цьому допоміг галицький письменник В.Бірчак. Зокрема, він посприяв поверненню до Карпатської України Івану Ференцу – колишньому стрільцеві УГА, що свого часу брав участь в боях за Київ [1, ф.3, оп.1, спр.343, арк.1]. Сотні галичан з'явилися на Закарпатті в 20-30-х роках. Вони теж, в основному, активно включалися в розбудову автономного Закарпаття на різних ділянках господарського життя. Окремим із них були довірені керівні посади в крайових округах. Головою Української Національної Ради у Воловому був галичанин Й.Дудикевич, а його земляк С.Фігура очолював місцеву команду Січі. Про галицького письменника Костя Вагилевича, що проживав у Рахові, В.Ладаніч писав: «...знає місцеві обставини і є дуже бажаним...» [1, ф.3, оп.3, спр.92, арк.42].

Галичани взяли посильну участь в обороні Карпатської України. В боях загинули, або були закатовані Василь Бойчук,

Тимко Проць, Василь Саблюк, Зенон Коссак (Тарнавський), Степан Фігура, Іван Михайлюк, Монюк, Дулка, Кушнір, Мелешко, Орлович та багато інших. Не легкою була доля і тих, хто опинився в концтаборі. Жахливі знущання, часті побой, придирки жандармів за будь-яку провину. Нелюдське ставлення доповнювалося ще одною бідою – голодом, який панував серед галичан. Вони знаходилися в угорському таборі до 7 червня 1939 р. Напередодні з'явилися представники Німеччини і Польщі. Ув'язненим було запропоновано зробити вибір – піти до Німеччини, або повернутися на батьківщину. Галичани від останньої пропозиції категорично відмовились. Документи, які зберігаються в фондах архівів Праги, дають можливість встановити кількість галицьких січовиків, які вирішили їхати до Німеччини. Словацький підполковник Дов називав 500 січовиків. [7, і.с.17/4/13]. В ряді документів йдеться про переїзд січовиків до Німеччини, на Жіліну [7, і.с.17/5/13; і.с.17/10/13]. Однак, серед емігрантів зустрічаються також громадяни польської національності. [7, і.с.19/1/15].

Чому саме до Німеччини попрямували сотні січовиків після звільнення з угорських таборів? Відповісти на це питання допомагає доповідна записка офіцера чехословацької розвідки Шромека. Її автор доводив, що він ще в жовтні 1938 р. відмічав тісні стосунки між німецькою службою безпеки і українськими націоналістами. Шромек писав, що 28 жовтня 1938 р. «до Ужгороду прийшов німецький редактор Е.Меркен («Фелькішер Беобахтер»), котрий проживає в Берліні. Він кожний день проводить зустрічі з діячами українського напрямку, шукає

здібних українських агітаторів, яких посилає до Праги в німецьке посольство, де вони одержують німецький паспорт і йдуть у Німеччину. Там одержують вишкіл. Вони, згідно з планами Гітлера, мають розбити в недалекому майбутньому Польщу» [7, і.с.79/13/3/8].

Чимало галичан були розстріляні поляками після поразки Карпатської України. Шість невідомих патріотів, прізвища яких досі не вдалося встановити, розстріляли на Веречанському перевалі. [23, С.348] Сучасний український дослідник Г.Дем'ян писав, що «чотирьох хлопців, які поверталися із Закарпаття десь наприкінці березня 1939 р., поляки убили в Лужку, де в річку Опір впадає Боклагівський потік. Четвертого з них привезли останнім і заставляли впізнавати перших трьох. Він лише нахилився над ними, а поляки в той час застрелили його. У Славському розповідають, що цей хлопець був сином священика із Заліщиків. Вночі наші люди перевезли їх на цвинтар і там поховали. На могилах стоять два березові хрести, але без написів» [23, С.348]. Вчений вважає, що «таке діялося майже вздовж усього польського кордону в Українських Карпатах» [23, С.348]. Очевидець і активний учасник оборони Карпатської України М.Чирський розповідав про розстріл 44 галичан. Їх «викликали на двір, – писав М.Чирський, – наказали забрати речі, та вивезли їх до Польщі. Шкода було тих хлопців, ждала їх страшна доля» [257, С.200].

16 березня 1939 р. угорські частини вийшли на польський кордон в районі Бескида, а 19 березня відбулося братання угорських і польських військових сил біля Сянок і Ворохти. [28,

1939, 17 берез.] Угорські літаки у час агресії розкидали біля польського кордону «привітальні листівки», які закінчувалися словами: «Завжди хай живе Польща і Угорщина» [2, ф.205, оп.1, спр.499, арк.99]. А що ж відбувалося в Галичині? Українські політичні партії, які мали своїх представників у польському сенаті, намагалися подати свій голос у захист Карпатської України. 17 березня 1939 р. сенатор Творднjan (УНДО) від імені УПР спробував зробити заяву щодо подій у Карпатській Україні, але «спрмовцеві відібрали голос» [28, 1939, 19 берез.]. Після падіння Карпатської України по всій Галичині проходили жалобні богослужіння. 18 березня у Соборі Святого Юра у Львові відбувся молебень за загиблими січовиками, на якому були присутні близько 400 чоловік. Після закінчення відбувся мітинг під гаслами «Геть з мадярами», «Геть з поляками». Демонстрантів розігнала поліція [2, ф.205, оп.1, спр.499, арк.89]. Про ці заходи повідомляв у своєму звіті окружний прокурор Станіслава від 18 квітня 1939 р. [2, ф.205, оп.1, спр.879, арк.177].

25 березня львівські газети опублікували спільну заяву провідних легальних українських партій Галичини під назвою «Українци», в якій, між іншим, сказано: «Майже всю державну територію Карпатської України зайняла Мадярщина... Оперта лише на власні сили Карпатська Україна не могла держатися під збройним напором мадярських військ... Зрозумілої біль, що огортає нас сьогодні... Не час на біль, зневіру... Нехай у гарті духа і моральній силі Української Нації кується її доля» [28, 1939, 25 берез.].

Відлунням карпатоукраїнських подій стали нові арешти і судові процеси, які відбулися в Галичині. Наприкінці березня 1939 р. були арешти серед тих небагатьох січовиків, які після

трагедії Карпатської України повернулися до Польщі. Так, 25 березня у с.Соколики повіту Турка, було затримано трьох українців, які свого часу нелегально перейшли польсько-чеський кордон [2, ф.205, оп.1, спр.499, арк.128]. Судовим процесам передувало довготривале розслідування. Затриманим А.Хоміосяку, Б.Прокопу і М.Левницькому вирок було оголошено лише 28 квітня 1939 р. [2, ф.205, оп.1, спр.1095, арк.2, 6]. У фондах ЦДІА у Львові зберігаються листи прокурора окружного суду в Бережанах до прокурора Апеляційного Суду у Львові про хід слідства, зміст допитів і сам вирок [2, ф.205, оп.1, спр.1095, арк.2, 6, 10]. Щодо арештантів застосовувалися три види покарання: ув'язнення, втрата громадянських прав, поліцейний нагляд [2, ф.205, оп.1, спр.499, арк.8] Ув'язнювали, як правило, на строк від півроку до восьми. Серед вироків зустрічаються такі: агітація за перехід кордону, надання допомоги при переході кордону, спроби переходу кордону, нелегальне перебування на території Карпатської України [2, ф.205, оп.1, спр.499, арк.2]. У списку засуджених з 1 квітня по 30 червня 1939 р. за приналежність до ОУН, складеного в прокуратурі Апеляційного Суду у Львові, знаходимо імена 24 українців, вирокі яких пов'язані з нелегальними переходами польсько-чеського кордону. [2, ф.205, оп.1, спр.499, арк.2–21]. Даючи оцінку Карпатській Січі, П.Стерчо відзначив, що в її розбудові «наші брати з Галичини, Буковини, Волині, Холмщини й Лемківщини, зокрема члени ОУН, були важливим фактором» [393, С.98].

В 1938–1939 рр. преса Закарпаття, зокрема «Нова свобода», починає приділяти багато місця подіям, що мали місце в Східній

Галичині, яка насильно була включена до складу Польщі. І це стосується не тільки української преси Закарпаття, але і всього світу. Що ж привертало увагу світової громадськості до Галичини? Наприкінці 30-х років політична ситуація в Галичині була надзвичайно нагніченою, в деякій мірі, навіть вибуховою. Польські загарбники посилили жорстокий терор проти українців, що в свою чергу викликало до них ненависть у всьому цивілізованому світі, а також симпатії до справедливої боротьби галичан за автономні права. Газета «Нова свобода» регулярно знайомила закарпатців зі всім суттєвим, що там відбувалось.

Становище українського населення Галичини стало настільки нестерпним, що Митрополит А.Шептицький звернувся із своїм пастирським листом до світової громадськості. Лист був надрукований у «Новій свободі» і став, в деякій мірі, постійною темою для обговорення. В ньому, зокрема, відзначалося, що «коло сто церков розібрано і розвалено. Много замкнено. Деякі спалено рукою незнаних злочинців. У замкнених церквах і каплицях заборонені Богослужіння, і в них, і поза ними. Між знищеними церквами є дорогоцінні старинні пам'ятки церковної архітектури. Часто знищені і знаряддя релігійного культу. Людей змушували, іноді насильством, приймати католицьку віру у латинському обряді... Неповинних людей не раз бито та видавлювано з їхніх осель. Навіть не вільно там учити катехізму й проповідати у матерній мові людей» [34, 1938, 2 верес.]. Після публікації цього листа, одна за одною з'являються десятки статей про важке, безправне становище українського населення Галичини. В одній із них говорилося, що

«...поляки нечуванним варварським способом нищать у своїй державі все, що українське. Нищать стрілецькі могили, розв'язують українські товариства, унеможливають удержування шкіл, насильно й обманством перетягують неспівомних селян на латинський обряд, щоб таким чином скорше їх сполющити, а в останньому часі взялися до радикального нищення православних церков...» [34, 1938, 2 верес.].

У вересні 1938 р. поїздки до Чехословаччини здійснив лорд Рансімен, який під час зустрічей з впливовими особами чехословацьких властей, прийшов до висновку, що Великобританія повинна «звернути увагу на Польщу, де середньовічною психозою затроєні, хворі на великоманію люди задумують стерти з лиця землі одного з найкращих, пайсвідоміших народів світу» [34, 1938, 4 верес.]. Після поїздки в Чехословаччину Рансімен вирішив відвідати Польщу і на власні очі побачити, що там твориться.

Свою солідарність з галичанами закарпатці висловили на зборах УЦНР, які проходили у вересні 1938 р. Великі промови виголосили Ф.Ревай та І.Рогач. Збори ухвалили резолюцію, доповнення до якої вніс Ф.Ревай: «щоб чеська влада... перевела інтервенцію в Варшаві проти нечуваного переслідування 8 мільйонної української людності на Західній Україні...» [34, 1938, 6 верес.]. Учасники маніфестаційних зборів 16 жовтня 1938 р. у Великому Бичкові прийняли резолюцію, в якій підтримали визвольну боротьбу українців Галичини: «Українці Закарпаття шлють гарячий привіт прикарпатським братам, що провадять героїчну боротьбу з наїздниками-окупантами. Дякуємо їм за їх

гарячу прихильність до наших змагань, за їх оборону наших прав. Віримо, що недалеко та хвилина, коли весь Український Народ від Попраду аж до Кавказу, буде сам господарем на своїй землі, бо тільки в своїй хаті своя правда і сила і воля» [1, ф.3, оп.3, спр.55, арк.1, 2].

Отже, в 1938–1939 роках українці Галичини взяли посильну участь під час захисту Карпатської України від угорських гортистів. Їх солідарність із національно-визвольною боротьбою закарпатських українців проявилася в масових переходах кордону, маніфестаціях та інших акціях протесту проти польсько-угорських зазіхань на Закарпаття. Велику моральну і матеріальну підтримку Карпатській Україні подавали різноманітні легальні та нелегальні партії Галичини, керівництво греко-католицької церкви в особі А.Шептицького. Сотні галичан виявили бажання особисто допомогти молодій автономній країні своїми знаннями і набутим досвідом. Польський уряд негативно віднісся до масових переходів польсько-чеського кордону, що знайшло відображення в нотах протесту польського посла. Уряд А.Волошина, звинувачений у сприянні антипольській пропаганді на території краю, не міг на них не реагувати. Отже, нелегальні переходи кордону свідчили про солідарність галичан із національно-визвольною боротьбою закарпатців, але, в той же час, вони ускладнювали становище Карпатської України. Галичани, разом із закарпатцями, взяли активну участь в безнадійному заті Карпатської України. Чимало їх загинуло в боях, або потрапили до угорських тюрем і концтаборів.

Із вищенаведеного матеріалу випливає, що короткочасне існування Карпатської України припало на той період, коли в Центральній Європі різко загострилася міжнародна обстановка, а світ знаходився напередодні другої світової війни. Чехословаччина перебувала в центрі суперечностей, які наростали з кожним днем. Великобританія і Франція поступово втрачали керівні позиції в Європі, які займали протягом всього міжвоєнного періоду. Натомість Німеччина перетворилася у головного арбітра, з якою змушені були рахуватись керівники урядів всіх європейських столиць. Заручившись підтримкою Італії, Берлін все робив для того, щоб ліквідувати Чехословаччину. Однак, здійснення цих намірів було можливе тільки в тому випадку, якщо Третій Рейх задовільнить територіальні претензії Угорщини, Румунії і Польщі. Ліквідації Чехословаччини також сприяла угодовська політика Великобританії і Франції, уряди яких, фактично, заохочували агресора. Нічим не допоміг Чехословаччині нейтралітет США. Спроба СРСР допомогти збройним шляхом і тим самим відвернути спільний угорсько-радянський кордон, не увінчалася успіхом.

Чехословаччина ліквідовувалась кількома етапами. Рішення Мюнхенської конференції і Віденського арбітражу (вересень–листопад 1938 р.) свідчили не тільки про початок її розпаду, але й значно ускладнили міжнародне становище Карпатської України – складової частини федеративної Чехословаччини, яка на той час здобула автономні права. Рішення цих конференцій слід розцінювати, перш за все, як значний успіх угорської дипломатії

в здійсненні її реваншистських планів щодо Закарпаття. Однак, навіть наслідки Віденського арбітражу, внаслідок якого від Карпатської України до Угорщини відійшли південні райони, не задовільнили Будапешт. Угорщина вимагала приєднання всього Закарпаття. Переконавшись, що Німеччина поки-що не погоджується на анексію Карпатської України, Угорщина почала організовувати терористичні акції. У цьому плані вони мали надійного союзника в особі Польщі, яка домагалася встановлення спільного з Угорщиною кордону, а він був можливий тільки в результаті остаточної ліквідації Чехословаччини. Незважаючи на спроби урядів ЧСР і Карпатської України захистити прикордонні райони, напади угорських і польських терористів завдавали великої матеріальної і моральної шкоди, вкрай негативно впливали на внутрішньополітичне становище краю.

А.Волошин, очоливши уряд автономної Карпатської України, на відміну від свого попередника А.Бродія – платного агента Угорщини, з перших днів почав орієнтуватися на Німеччину – єдину країну, яка йому обіцяла протекторат. Необхідно стверджувати, що альтернативи він не мав. Проукраїнська позиція уряду А.Волошина на якомусь етапі була вигідна Німеччині, яка здійняла галас з приводу утворення найближчим часом Соборної української держави, П'ємонт якої могла стати Карпатська Україна. Такою політикою Німеччина, по-перше, вводила в оману уряд А.Волошина, а, по-друге, шантажувала Угорщину, Польщу і навіть Радянський Союз. Необхідно відзначити, що ідея створення

Великоукраїнської держави на базі Карпатської України, панувала також в середовищі певних політичних сил українського спрямування, зокрема ОУН. Солідарність галичан із національно-визвольною боротьбою закарпатських українців проявилася в різноманітних акціях протесту проти польсько-угорського альянсу, масових переходах польсько-чеського кордону юнаками і дівчатами з Галичини, бажанні галичан із зброєю в руках захищати кордони краю. Їх вклад в оборону Карпатської України важко переоцінити.

Незважаючи на короткочасність свого існування, Карпатська Україна перебувала в центрі уваги багатьох європейських країн, прогресивні сили яких співчували національно-визвольній боротьбі закарпатських українців. Утворення Карпато-української держави було радо сприйнято українцями, яких доля розкидала в різні куточки світу. Українські емігранти створювали різноманітні «Допомогові комітети», «Національні фонди допомоги Карпатській Україні», організували збір коштів, медикаментів, продовольства. Все це свідчило про те, що в українському народі не вмерла надія на відродження української держави. В Карпатській Україні вони бачили зародок майбутньої Соборної України. Українці США, Канади, країн Європи і Азії розціпили вторгнення угорських військ в Карпатську Україну як поправлення прав українського народу на самостійне державне життя.

Угорська агресія на територію Карпатської України не зустріла серйозного опору з боку чеських військ. Справа полягала не в бездатності збройних сил Чехії. Це пояснювалося

тим, що Чехословаччина як держава вже не існувала. Протягом 15–18 березня 1939 р. чеські війська планомірно і дисципліновано покидали територію краю, залишивши слабоозброєних січовиків віч-на-віч з агресором. Фактично, Карпатська Січ першою в Європі дала бій фашизму, хоча стримати просування ворога, звісно, не могла. 18 березня гортисти окупували територію краю. Єдина країна, яка заявила протест проти окупації Карпатської України – СРСР. На жаль, нам невідомо, як сприйняли триумф і трагедію краю в Радянській Україні. Там існував жорстокий командно-адміністративний режим і будь-які прояви співчуття до національно-визвольних змагань закарпатських українців, були небезпечними й такими, що могли привести до масових репресій.

Аналіз міжнародних відносин кінця 30-х років у Центральній Європі дає можливість стверджувати, що Карпатська Україна не мала можливості існувати як самостійна держава.

ЗМІСТ

стор.

Олашин М.В. ЛІТОПИСЕЦЬ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ. Штрихи до портрета історика М.Вегеша...	3
Вступ.....	16
Розділ I. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ІСТОРІЇ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ.....	24
Розділ II. КАРПАТСЬКА УКРАЇНА 1938-1939 рр. В ІСТОРІОГРАФІЇ ТА МЕМУАРАХ.....	82
2.1. Історія Карпатської України у працях вітчизняних дослідників.....	82
2.2. Зарубіжна історіографія Карпатської України.....	136
2.3. Карпатська Україна 1938-1939 рр.у спогадах очевидців і активних учасників подій.....	165
Розділ III. КАРПАТСЬКА УКРАЇНА У МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ (1938–1938 рр.)	183
3.1. Міжнародне становище Карпатської України (вересень 1938 р.–березень 1939 р.).....	183
3.2. Організації української еміграції і Карпатська Україна.....	250
3.3. Громадсько-політичні взаємовідносини українців Східної Галичини і Закарпаття наприкінці 30-х років та реакція польського уряду.....	278

Микола ВЕГЕШ
ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ
Т.І Історія Карпатської України (1938-1939)

Умовно друкарських аркшів - 27,3
Художнє оформлення Михайло Белень
Наклад - 300 екз.